ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

3

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd

No. 3 (300), March, 1973, Vol. XXVI

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF Great Britain
Tel.: 01-607-6266/7

ЗМІНА УМОВ ПЕРЕДПЛАТИ »В. Ш.« НА 1973 РІК

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1973 РІК

Країна	*річна передплата*	*піврічна передплата*	*чвертьрічна передплата*	*окреме число*
Австралія	*12,50 дол.*	*7 дол.*	*3,60 дол.*	*1,25 дол.*
Австрія	*270 шіл.*	*150 шіл.*	*80 шіл.*	*27 шіл.*
Аргентіна	*30 н. пезів*	*16 н.пезів*	*9 н.пезів*	*3 н.пезів*
Бельгія	*540 б. фр.*	*280 б.фр.*	*150 б.фр.*	*54 б.фр.*
В. Британія	*5 ф.*	*2,75 ф.*	*1,40 ф.*	*50 п.*
Канада	*15 дол.*	*8 дол.*	*4,20 дол.*	*1,50 дол.*
США	*15 дол.*	*8 дол.*	*4,20 дол.*	*1,50 дол.*
Німеччина	*45 н.м.*	*25 н.м.*	*13 н.м.*	*4,50 н.м.*
Франція	*65 фр.*	*35 фр.*	*18 фр.*	*6,50 фр.*
Швеція	*65 кор.*	*35 кор.*	*18 кор.*	*6,50 кор.*

В інших країнах — рівновартість американських долярів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. *Р. Лісовського*

Printed in Great Britain by *Ukrainian Publishers Ltd.*, 200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3 (300) БЕРЕЗЕНЬ, 1973 Річник XXVI

Зміст III-ої книжки

Є. Орловський: ПАНОРАМА (Чи москалі прагнуть революційних змін в СССР?) 195

К. Левченко: ПОХОДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО БОЛЬШЕВИЗМУ І СПРАВЖНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДУ В 1932-33 РОКАХ (3) 202

Дмитро Левчук: ПРАВОВА СИСТЕМА В СССР, ЯК ЗАСІВ ПОНЕВОЛЕННЯ НАРОДІВ І ЛЮДИНИ 220

*

Євген Сверстюк: ОСТАННЯ СЛЬОЗА (з крайових матеріялів) 231

М. Ладо: СМЕРТЬ СТАЛІНА (із захалявної літератури) 238

*

Д. Г. Цяпка: ГОРИТЬ ЛІС! (Спомини колишнього вояка УПА, 13) 257

Марк Твен (переклад *д-ра Дмитра Куликовського*): ОСОБИСТІ СПОГАДИ ПРО ЖАННУ Д'АРК СЬЄРА ЛЮЇ ДЕ КОНТА (8) 279

Д-р Олекса Воропай: АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА (Щоденник нового поселенця, 37) 303

Світлана Кузьменко: ВЕСНА, ВЕРЕЗА, ВЕЧІР (поезії) 319

*

Проф. Дем'ян Горняткевич: БОГДАН ЛЕПКИЙ ЯК МАЛЯР (У сторіччя його народження) 320

Інж. Ярослав Булка: БЛАЖЕННІШИЙ В АВСТРАЛІЇ 325

Проф. П. Ковалів: НЕПОВТОРНІСТЬ НАЗВИ »УКРАЇНА« 329

О. Питляр: ПОКЛІН ЗОЛОТОМУ ТЕЛЬЦЕВІ (Американські міркування, III) 331

Софія Наумович: ЗАКІНЧЕНИЙ ТВОРЧИЙ ЕТАП ІГОРЯ КАЧУРОВСЬКОГО 333

— Пожертви на Пресовий Фонд »Визвольного Шляху« — внутрішня обкладинка.

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

Folkshan Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
c/o Dnister
928 Mt. Alexander Rd
Essendon, Vic. 3040.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРҐЕНТІНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Bld. St.-Germain
75—Paris, 9e.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чікаґо і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філядельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Дітройт і околиця:

Mr. Ilko Rozak
5051, Sobieski
Detroit, Mich. 48212

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників 60 п. (англ.) або 1 дол. 60 ц. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ ВСІХ: КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБІ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.

Є. ОРЛОВСЬКИЙ

ПАНОРАМА

III

ЧИ МОСКАЛІ ПРАГНУТЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН В СССР?

Між різними негативними явищами нашого еміграційного життя, особливо тривожне те, що навіть у деяких українських самостійників зродився погляд про неможливість осягнути перемогу над сучасним комуністичним режимом в СССР без москалів у спільному фронті поневолених націй, без їхньої участи у революційній боротьбі. Але з історії знаємо, що в революційних рухах царської російської імперії головну ролю відігравали переважно українці (Перовська, Желябов, Кибальчич), та й сучасні російські антирежимовці навіть не думають про революцію, а тільки про реформізм і еволюцію. Отже, розраховувати на таку фікцію — нічим не виправданий самообман, тим більше, що й мета московських антирежимовців — це збереження єдинонеділимої імперії, відродження чорносотенщини під проводом нового Денікіна, Врангеля або Керенського.

Немає сумніву, що коли на російській етнографічній території не розпічнуть збройної боротьби українці та члени інших поневолених націй, то ніякої революції там ніколи не буде. В 1917 році революцію в Петербурзі проти царату вчинили полки, складені з українців (Волинський, Преображенський і Ізмайлівський), а потім березневу національну революцію Ленін завалив жовтневою контрреволюцією.

В сучасних опозиційних процесах на російській території головну ролю відіграють опоненти також неросійського походження — ген. Григоренко, Даніель, Літвінов, Гінсбург, Синявський, Пастернак, Тарзіс та інші. Цей рух, як побачимо далі, не має жодної підтримки від московського народу, що стверджують і самі москалі. Будь-які сподівання, що москалі будуть бунтуватися, що вони революційно настроєні й можуть почати збройну боротьбу — ілюзорні, навіть тоді, коли не брати до уваги факту, що їхня мета незмінно єдинонеділимська, тому й нема бази для спільного фронту з ними. Пересічний москаль, рязанський мужик, як стверджує і адмірал Горшков, виліз із запічка і гордо пливе по морях, надхненний московським месіянізмом. І хто з москалів може протиставитися такій месіяністичній настанові московського народу?

Бердяєв хотів дати московському народові »християнську« імперіялістичну місію, він і тепер може знайти в москалів нових прихильників своєї шовіністичної теорії, але не спільників у поневолених націях. Бердяївські гуртки в СССР сьогодні без жодного значення, не мають і

впливу, бо навіщо москалям грушок на вербі, коли в руках їхніх большевиків є південні овочі Середземного моря та Індійського океану.

Правдивий стратег національно-визвольної революції не може будувати своїх плянів на »побожних бажаннях« і узалежнювати перемогу національних сил від необхідности революції реакційних москалів, бо це те саме, що ждати на уявні дивізії ген. Венка у фантазії Гітлера, що сподівався від них відсічі...

Головним ідеологом російського опозиційного руху є професор Сахаров із Медведевим, Чалідзе, Турчином і Твердохлебовим. Двох із них за згодою партії і уряду вже за кордоном — Медведєв в Англії, а Чалідзе у США. Їхня концепція реформістська і еволюціоністська, це змагання за права леґальної і лояльної опозиції, яка визнає примат КПСС; опозиції, яка домагається тільки деяких полегш і реформ, розподілу і поширення відповідальности за долю т. зв. СССР на технократів, інтелектуалістів, професорів і фахівців-технологів. »Затурбований« небезпеками для »людства«, проф. Сахаров і висуває ґльобальні проекції і кладе їх в основу майбутньої політики Москви і Вашінґтону. Його мета: »наближення, а згодом і злиття двох конкуруючих систем — ліберально-демократичної і соціялістичної«. Необхідність такого »наближення« і »злиття« він обґрунтовує загрозою атомової війни, небезпекою голоду, викликаного перенаселенням світу, занечищенням повітря, води і землі, диктаторськими режимами, втраченням інтелектуальної свободи, що заникає під тиском продукції т. зв. масової культури. Натомість проблема національного визволення поневолених народів, зокрема в СССР, для нього і його товаришів не існує. Шляхом т. зв. демократизації СССР, властиво компартії, і »соціялізації« західнього світу він хоче осягнути »наближення« і, згодом, »злиття« двох протилежних суспільно-політичних панівних систем. Влада в СССР мала б опинитися в руках т. зв. комуністів-ленінців (типу Роя Медведєва) і т. зв. лівих західняків (типу Сахарова), а на Заході — соціялістів лівого напрямку, хоч про це він ясно не говорить. Може і »людовий фронт« Міттерана належить до його мрій?

Сахаров залишився в Москві впливати на політику Брежнєва, очевидно, щоб рятувати московську імперію, Медведєв виїхав до Англії, а Чалідзе до США, щоб підготовляти на Заході ґрунт до »зближення« і »злиття« двох суспільно-політичних систем у світі. Отже, троянські коні вже не тільки над Рейном, а й над Гадсоном і над Темзою. Леґальна і лояльна антирежимна опозиція, покищо, не має успіху всередині брежнєвського царства, але вона може допомогти »соціялізувати« Захід, що однозначне з поширенням впливів і панування Москви на вільний західній світ. Метушня Кісенджера і подорожі Ніксона до Мао Тсетунґа, а потім до Брежнєва також сприяють »наближенню«, а може й »злиттю« двох суспільно-політичних систем, що конкурують одна з одною. Щоправда, на думку Сахарова таке »зближення« і »злиття« можливе тільки тоді, коли влада в СССР опиниться в руках ленінців-

комуністів і лівих »західняків«, але московсько-большевицька соціяльна й імперіяльна системи залишаться непорушними.

Покищо, вояжі Ніксона і Помпіду до Брежнєва не означають т. зв. конвергенції двох систем, а тільки визнання влади Москви над поневоленими народами та підтримку в її боротьбі з національно-визвольними рухами всередині СССР. Залицяння західніх державних мужів до московсько-большевицьких ватажків особливо допомагають Москві інфільтрувати вільний світ і вести систематичну підготовку до перебрання влади в західніх державах міськими партизанами і комуністами-терористами, що називають себе ленінцями-маоїстами.

Сахаров пропонує відкинути в міжнародній політиці »емпірично коньюнктурну методу«, себто — максимальне скріплювання своїх позицій усюди, де тільки можливо. Він радить відкинути і такі заходи, які витворюють максимальні труднощі для противника, бо треба, мовляв, брати до уваги »загальне добро« і »загальні інтереси«. Пропонує зміну »структури власности і суспільства«, себто — зміну системи, подібно, як цього прагне в Німеччині Баадер-Майнгоф, ліва ленінсько-маоїстська банда.

Загально, висунений Сахаровим плян має за мету рятувати московську імперію, вивести її з тупіку на ширші води, зробити її більш сприйнятливою для Заходу. Це необхідне ще й тому, що — як він пише у »Зверненні« до Брежнєва, Косиґіна і Подґорного (з 19 березня 1970 р.) — банкрутство совєтської економіки та її відсталість у порівнянні з США такі великі, що »ми живемо просто в іншій епосі«.

Так званий Комітет прав людини в СССР навіть не заперечує законности встановленої московсько-большевицької влади, він хоче тільки її »направити«. Зовсім іншу альтернативу вибирають, наприклад, »багаточисленні представники технічної інтеліґенції Естонської ССР« в еляборат »Сподіватися чи діяти?« Вони кажуть: »Але врешті виникне необхідність діяти. А тоді прийдеться спрямовувати танкові дивізії не в Прагу і Братіславу, а в Москву і Ленінград!« Так маленька естонська нація устами частини своєї інтеліґенції висуває необхідність збройної розправи з московсько-большевицькими володарями в той час, коли москалі в засаді відкидають будь-яку революцію в СССР.

Інша російська групка в т. зв. Ленінградській програмі (статті »Час не жде« — Зоріна і Алексєва) не вірить у реальність демократизації СССР згори, але закликає здобути »політичну демократію« тільки тиском знизу на владу, себто, також відкидає збройну боротьбу і революцію. Автори цієї програми пишуть, що вожді СССР мають вибір — погодитися на дійсні реформи або заризикувати у ґльобальній ракетній ґрі.

»Програму Демократичного руху СССР«, яку, нібито, підписали, »демократи Росії, України і Прибалтики«, ми вже проаналізували у »Визвольному Шляху« і »Шляху Перемоги«. Вона також має за мету рятувати єдинонеділиму московську імперію і за всяку ціну зберегти її, тим разом у вигляді »Союзу демократичних республік«. Це ліберально-

демократична програма західнього зразка, її копія з пеанами американському капіталізмові. Як типова програма ліберальної, буржуазної, капіталістичної демократії, вона уважає соціялізм в СССР за консерватизм, тому пропонує замість соціялістичного консерватизму КПСС ліберальний демократизм евроамериканського зразка. Автори програми визнають тільки »мирну еволюцію суспільства«, а революційний шлях повалення большевицького режиму і його системи відкидають, як »невідповідальний, злочинний, історично невиправданий«. Їхні »нелеґальні« форми боротьби — це тільки нібито законспіровані, таємні групи, які організували б масовий сильний, але мирний тиск громадськости на »керівництво суспільства« ...

Акцію Сахарова відразу підтримав усіма силами НТС, бо — як пише »Посев« (ч. 12, 1972) — в ентеесівців мета така сама, як у Сахарова, а »діялектична контроверсія між Сахаровим, демократизацією згори і самодіяльним визволенням знизу є тільки в методі та засобах осягнення мети«. НТС обстоює демократизацію знизу, проте він підтримує і приймає також демократизацію зверху.

Ані Сахаров, ані НТС, ані т. зв. ленінградці, ані »демократи« з »Демократичного руху«, ані редактори »Віча« В. Осипов і ко — не визнають існування національного питання в СССР, — його або замовчують або просто відкидають. Ніхто з них не став на захист переслідуваних культурних діячів України, Грузії, Туркестану, Білорусії, Литви та інших поневолених народів в СССР, навіть не став на захист Леоніда Плюща, якого зараховують до Комітету Сахарова, покараного найтяжче — безреченцевим запроторенням до дому божевільних. Осипов, редактор »Віча«, відбувши кару, принципово обстоює тільки »права конституції«, обстоює, щоб у її рамках відвоювати від режиму »право на існування лояльної опозиції«. Що більше, він навіть каже, що »оголошування хоч би й чисто декларативної боротьби із советським режимом — це глибока помилка«. Головними засобами діяльности цього опозиційного »Бердяївського гуртка в Ленінграді« має бути »боротьба з окремими надужиттями влади, леґальний виступ на захист советської конституції від її урядових противників ...«

Отже, тільки сподівання на »демократизацію« московсько-большевицької системи і влади еволюційним шляхом, з допомогою тиску згори або знизу, тільки змагання леґальної і лояльної опозиції в СССР — характеризують увесь опозиційний рух московських лоялістів, як рух опозиції до його »царської величности« Леоніда Брежнєва Кремлівського.

На терені Росії була тільки одна групка — »Всеросійський соціял-християнський союз визволення народу«, очолений Огурцевом і Садом, — яка не намагалася реформувати »советської влади«, а хотіла її повалити з допомогою збройної сили. Але вона відразу, інфільтрована провокаторами, була розгромлена в 1968 році. Позиції цієї групи — релігійні й національні, антисоціялістичні. Вона уважала себе за військово-політичну організацію, яка збройною боротьбою має завалити режим і запровадити соціял-християнський лад. Тому, що СССР опинився в без-

вихідному тупіку, що стверджує і Сахаров, ця група пропонувала, як »єдиний вихід — революцію«. Але її діяльність закінчилася самою декларацією, жодного позитивного відгуку чи підтримки в московських народних масах вона не знайшла.

Які далекі всі ті московські »опозиціонери« до нашої УПА, що зорганізувала всенародне повстання навіть за жахливого терору тирана Сталіна.

На Заході тепер говорять про т. зв. третю еміґрацію з СССР, але серед неї українців нема. Це, переважно, росіяни і жиди, еміґранти з волі московсько-большевицького режиму, випущені за кордон з різних причин і нагод, хоч не один із них був у т. зв. опозиційному русі, навіть у Комітеті Сахарова (Медведев, Чалідзе). Але українців (напр., Мороза, Лук'яненка чи Караванського) на »еміґрацію« не пускають, а вивозять на північ у тюрми й концтабори.

Фактом є те, що і »опозиціонери« в Росії, і НТС на еміґрації стверджують, що російський народ не бажає усувати большевицьку владу силою. Фактом є і те, що т. зв. опозиційний рух у Росії не має жодної підтримки серед московського народу. Сам же НТС подає, що »опозиціонери« в Росії — це група, що складається з 3-5 тисяч осіб. Натомість в Україні національно-визвольний рух є рухом всенародним, його підтримує ввесь український народ.

Московські »опозиціонери«, які появилися на еміґрації в 1971-72 роках за згодою московсько-большевицького режиму, відверто заявляють, що »російський народ« революції не хоче, а це означає, що нема найменших підстав розраховувати на його участь у революційній боротьбі поневолених народів хоч би тільки проти режиму, не згадуючи вже про розвал московської імперії, який є абсолютною передумовою спільного фронту з москалями.

І. Аґрузов в обширній статті »Дайте подумати« (»Посев«, ч. 8, 1972) рішуче висловлюється проти революції в СССР. Він робить такі висновки: »Нема підстав твердити, що економічні причини можуть сьогодні (в мирний час) бути спонукою до великих повстань, які перетворяться у революцію ... Університети не є розповсюджувачами нових соціяльних і політичних ідей. Самвидав кружляє в університетах, але там не видається, в ньому нема специфічних студентських матеріялів. Доки з центрів науки й культури не виходитимуть люди здібні й охочі боротися за політичні справи, доти нема підстав уважати, що революція можлива... Розвиток науки і техніки та зв'язане з ним зростання кадрів науково-технічної інтеліґенції не ведуть автоматично до лібералізації режиму ... Відкидаючи теперішній лад КПСС, нинішнє покоління росіян боїться нових експериментів. Люди бояться свого народу і самих себе ... Комуністи забули про світову революцію. В них послаб дух месіянізму, послабло і бажання »ощасливити людей« ... Комуністи перетворилися на бюрократів і узурпаторів всередині країни... Антикомуністи стали внутрішніми еміґрантами, хорошими вченими, реформістами ...«

Ось такими баєчками Аґрузов відвертає увагу Заходу від московсько-большевицької небезпеки. Він ніби не знає, що московська воєнна фльота декуди вже сильніша за фльоту США, що Москва вперше у своїй історії домінує на Середземному морі, опановує Північний і Тихий океани, Бенґлядеш, Близький Схід, Кубу, Чіле, країни Африки, підриває оборонну спроможність Франції, Італії та інших европейських і американських країн, пенетрує Західню Німеччину. Аґрузов намагається заспокоїти вільний світ баєчкою про те, що московські комуністи »забули про (світову) революцію«, що в них »послаб дух (московського) месіянізму«, вони »бояться війни і революції так, як і самий народ, що боїться будь-яких потрясень...« Виходить, що російському (московському) народові цілком добре у своїй новітній імперії, він воліє большевизм, ніж будь-яку революцію і зміну. »Наші кращі сучасники — пише Аґрузов — відкидають насильство, як засіб у боротьбі за права людини. Революція невіддільна від насильства, тому вони відкидають революцію«. Він каже, що в СССР іде тільки змаг »за утвердження прав людини і правовість...« У народі немає »ясного »ні«, ані »так«... Немає ненависти до КПСС«. Народ не хоче »братовбивчої війни«... »Це помилка думати, що влада в руках малої групи людей... Вона делеґована мільйонами чиновників... Немає таких людей, що були б готові перебрати владу в країні, їх народ не бачить...«

Автор радить НТС-ові »відверто відмовитися від революційного шляху боротьби«, бо »внутрішній збройний конфлікт для нашого народу і нашої країни осоружний...« НТС повинен задеклярувати »утворення правового, багатонаціонального демократичного »ґосударства«, але ставити наголос не на боротьбу з теперішнім режимом, а на »солідарність суспільства«. »Головне — не боротьба із старим (себто большевицьким ладом, — Є. О.), а солідарність із новим, створити нове«, себто, змінити зовнішнє обличчя сучасної московсько-большевицької імперії, щоб її врятувати від розвалу. Повторити те, що зробили большевики з царською імперією.

Тенденція міркувань Аґрузова ясна: революція в СССР — неможлива, російський народ вдоволений своїм режимом, і це останнє правда, але брехня, що поневолені народи в СССР не прагнуть революції, відкидають її, як »насильство« (над ким?). Навпаки, для них — це єдиний реальний шлях визволення.

Заколихування Заходу ілюзією, що большевики »втратили свій месіянізм«, відмовилися завойовувати світ і від світової революції, що Москва вже перестала бути центром аґресії і загарбництва, — це обман у вигляді новітнього московського троянського коня. Якщо західні державні мужі, а з ними і західня опінія приймуть цього троянського коня, то самі викопають собі гріб.

Інакше з поневоленими народами в московсько-большевицькій імперії. Вони мають досвід, їх троянським конем уже ніхто не обдурить, тому й вибрали єдиний шлях свого національного і соціяльного визволення — революційний. Повстання в концтаборах, в Темір-Тау, Кінґірі,

заворушення в Новочеркаську, Дніпропетрівському, Дніпродзержинському, розрухи в багатьох місцевостях України і Туркестану, — це тільки частина запальних огнищ, з яких уже міг розгорітися революційний пожар у московській імперії. Адже в Кінґірі українські героїні голіруч ішли на московські танки.

Пригадаймо й повстання в Угорщині, в Познані, в Берліні, події в Чехо-Словаччині, розрухи робітників у Польщі, що привели до упадку Ґомулки, реакцію в Україні під час угорського повстання...

Навіть за найбільшого розгулу сталінської тиранії, в концтаборах, у яких перебували українські політичні в'язні, учасники визвольної боротьби, спалахнули повстання. Угорська революція стала доказом, що повстання можливе і за найбільшого терору, і за найтяжчих обставин.

Особливо вимовне те, що в той час, коли й на Захід пробилася свідомість про безсилість терору в країнах поневолених Москвою народів, яких уже не можна залякати неосталінською тиранією, саме в той час Аґрузов почав »доказувати« Заходові, що революція в СССР неможлива, бо її ніхто не хоче, всі примирилися з дійсністю. Зникла і загроза для вільного світу з боку московсько-большевицьких аґресорів.

Аґрузов хоче викликати враження, що його »діягноза« стосується до всіх народів в СССР, себто — до гнобителя і до поневолених ним націй. Насправді, це просто злочин переносити оцінку московського народу-поневолювача і на поневолені ним народи. А будь-яка орієнтація на »революцію« москалів — наївна і фальшива. Узалежнювати перемогу національно-визвольних революцій від революції москалів означає загнати у безвихідність революційні сили поневолених народів.

Очевидно, послаблювання режиму в сучасній московській імперії навіть внутрішньою московською опозицією — певною мірою корисне і для нашої визвольної боротьби. Проте дійсний шлях нашого визволення — це українська національна революція і спільний фронт з поневоленими в СССР народами, які борються за розвал московської імперії і відновлення своїх суверенних держав.

Опозиційні рухи серед москалів проти режиму, конфлікти і ферменти, які послаблюють режим — можуть полегшувати визвольну боротьбу поневолених націй, тим більше, якщо вони одночасні. Але це не означає, що без спільного фронту з московською опозицією — революція в СССР неможлива, тому, мовляв, треба за всяку ціну шукати порозуміння з москалями, не зважаючи на те, що вони взагалі відкидають національне визволення і намагаються зберегти московську імперію.

Микола Міхновський не творив спільного фронту з Леніним проти режиму царя Миколи II-го, не творив його і Симон Петлюра з Денікіном проти Леніна. Не було спільного фронту і між Чупринкою-Шухевичем та единонеділимцем Власовим проти Сталіна.

Спільний фронт з московськими соціялістами вже творили наші соціялісти у 1917-20 роках, тому ми програли наші Визвольні змагання і втратили відновлену українську державність. Про це завжди і всюди мусимо пам'ятати!

К. ЛЕВЧЕНКО

ПОХОДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО БОЛЬШЕВИЗМУ І СПРАВЖНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДУ В 1932-33 РОКАХ

(3)

VIII. Провісники штучного голоду в Україні

1. Дещо про причини голоду. Голод у 1932-1933 роках в Україні і на землях заселених українцями треба розглядати як найбільший міжнародний злочин, бо він викликаний штучно, свідомо, організований пляново. Голод охопив понад 30 мільйонів населення, що належало майже виключно до однієї нації — української.

Деякі чужі, а то й українські дослідники цього голоду, не проаналізувавши справжніх причин, уважають, що він був тільки наслідком: а) великого спротиву українського селянства колективізації в Україні і на українській Кубані; б) масового організованого повстання українського населення проти органів московсько-большевицької влади; в) відмови українського селянства працювати на фабриках і заводах в Україні, і взагалі в СССР; г) відмови українських селян працювати в колгоспах; ґ) поганого врожаю зернових культур в 1932 році (але не говориться нічого про неврожай на Кубані); д) експортування збіжжя, зумовленого необхідністю платити за імпортовані з-за кордону модерні машини, потрібні для швидкої індустріялізації СССР.

Крім цього додають, що Сталін — мовляв — не знав про голод, або, навпаки, якби не було Сталіна, не було б голоду, бо винен тільки він. Натомість інші кажуть, що винні тільки українські зрадники — різні Гулаї, сільське шумовиння, люди без соціяльного обличчя, ледарі, члени комуністичної партії та комсомолу в Україні.

Така »діялектика« причин голоду не відповідає правді, тому частина дослідників подає справжні причини голоду, глибоко їх аналізує, пов'язавши з московською психікою і імперіялізмом москвинів у минулому.

Натомість »білі« москалі шукають таких причин голоду в Україні, якими можна було б виправдати свою націю. Вони твердять, що »якби не було комуністів і комунізму, не було б голоду«. Аналізуючи причини голоду, вони систематично оминають назву »Україна«, натомість уживають давню, московсько-царську термінологію: »Росія«, »Юг России«, »Малоросія«, »Южно-русскій край«, або нову — »СССР«, »Юг СССР«. Чинять це не тільки тому, що Україна для них не існує, а й тому, щоб не пов'язувати голоду з Україною, відмежувати його від національного питання і залучити до економічного комплексу.

Причиною помилок у працях чужинців звичайно є необізнаність або русофільство. Серед українських авторів є і такі, що повторюють помилки інших чи наївно вірять твердженням московської пропаґанди. В таких випадках писання одних і других — вода на млин людино- і народовбивців, себто московських большевиків і цілої їхньої імперії.

Як знаємо, немає такого міжнародного закону, що його респектують московські імперіялісти. А в Московщині правосуддя побудоване на засаді: »Кожний закон згідно з вимогами часу і потреб«, або, як говорив Чінґіс-хан: »Те, що чиню — правдиве, від Бога...« Тому не дивно, що в московській імперії ніхто з московських можновладців ніколи не був покараний за витворення штучного голоду, за голодову облогу поневолених народів. Що більше, такі вчинки ніколи не були засуджені московською громадськістю; їх засуджували тільки одиниці.

Тут хочемо зробити аналізу дійсних причин голоду в Україні. Ми не претендуємо на непомильність в усіх висновках, проте уважаємо, що подані факти і пояснення допоможуть читачеві зрозуміти цілість цього питання.

2. Передісторія готування голоду. Вже в 1919 році у московській пресі з'являлися порядком дискусії статті про історичне минуле народів, у яких (статтях) час від часу появлялися терміни »гола земля«, »переміщування« населення тощо. Був це час, коли Україна кривавилася в боротьбі з московськими »білими« і »червоними« большевицькими наїзниками, але не піддавалася їм. Плян перетворити частину України на »голу землю« московські большевики були б зреалізували ще в 1921-1922 роках, якби існували для цього пригожі обставини.

Немає сумніву, що Сталін, Молотов, Зінов'єв, Чичерін, Крестінский, Бухарін, Каґанович та інші ватажки, користуючись підтримкою партійного і непартійного »великороса-шовініста, по суті негідника і насильника«, готові були застосувати всі методи в боротьбі за відновлення і перебудову московської імперії, зокрема проти України. Україна, хоч уже і перетворена на т. зв. УССР (себто, Українську Соціялістичну Совєтську Республіку) і підписала комуністичний договір про утворення СССР, насправді продовжувала боротьбу за збереження своєї самостійности або бодай своєї національної ідентичности і своїх прав окремої нації.

Москвини творили »голі землі« на теренах непокірних народів уже з найдавніших часів. Іван Лютий перетворив Псковщину на »голу землю« у 1548-1551 роках, знищивши або депортувавши населення. Це саме він вчинив і в Новгороді, закатувавши близько 60.000 людей у 1570 році. Подібним способом винищено татаро-киргизьке населення біля Астрахані. Всі згадані й незгадані винищування відбувалися на територіях »іноязичних«, немосковських народів.

В. Чемберлен пише про московський деспотизм в Україні так: »Московський царат уживав дослівно тих самих засобів, що їх вживає тепер московський совєтський уряд...« Далі він розповідає про винищування Петром І-им, Анною, Катериною П-ою українських селян і козаків, що вмирали в Петербурзі, над Ладогою, на каторжних канальських роботах, на будовах різних укріплень на півночі, на сході і на півдні. Тільки 20-30% тих невільників верталося додому, фізично знищених і непрацездатних. (W. H. Chamberlin: »The Ukraine, A Submerged Nation«, стор. 24, 25, 55, 56).

Від слова »канал« в Україні витворилися такі похідні слова, як »каналія« — людина без чести і людського сумління, здібна на все (наприклад, »московська каналія« в розумінні не лише одиниць, а й народу), або »канальські роботи« — тяжка, жахлива, вбивча праця.

Перетворювання України на »голу землю« започаткували Петро І-ий і Катерина ІІ-га, застосувавши виселення українців з рідної землі. На їх місце спроваджували поселенців з Московії, Німеччини, Болгарії, Греції, Чехії, Сербії та інших країн. В одному з листів Петра І-го до австрійського імператора, якого (листа) переловили французи, йде мова про виселення козаків і заселення України німцями. Отже, це були намагання знищити українську націю.

Подібно як за червоного большевизму, українське населення знало голод і за царизму: »Багато поля залишилося без засіву, робити нема кому і нема чим. Хліб і робочий скот забрало наше військо... В поселеннях обиватели голодні вмирають, а ще треба стягти і вивезти 30 тис. мір муки, провіянт і фураж...« (Листування Волинського з Біроном; Д. Шалдій: »Голодові злочини Москви в Україні«, »Визвольний Шлях«, ч. 9, 1958, стор. 963, 964).

Московський міністер Волинський, хоч мав необмежений авторитет у московських можновладців, усе ж був знищений. Одною з причин його знищення, без сумніву, стало те, що він виступив проти грабування України, яке викликало голод навіть там, де раніше його не було і не могло бути (припускають, що Волинський був українського походження).

Не краще було й тоді, коли Катерина їхала Дніпром у 1784 році. На прибережжях — »потьомкінські хутори«, а за ними, по селах — голод, недоїдання, подекуди й смертні випадки від недоживлення (»Учебник Русской Истории«, Москва 1945, стор. 269).

А вже зовсім недавно, наприкінці 19-го століття (1891-1892), в мирний час південні райони України голодували тільки тому, що царські міністри забирали український хліб для потреб імперії або на допомогу іншим.

Ф. Дан у своїй праці »Происхождение большевизма« пише: »Нещастя, яке впало на селян, тепер ударило й по робітниках. Тільки незначна частина металюргійних робітників була деякою мірою забезпечена від цього нещастя...« (стор. 193-198).

Населення Московщини в той час голоду не відчувало, про нього воно чуло тільки з розповідей москвинів, які побували в Україні. Голод у 1891-1892 роках подібний до голоду 1921-1922 років, з тою різницею, що наприкінці минулого століття смертні випадки не були аж таким масовим явищем. Але в обидвох випадках хліб з України вивезено для потреб імперії. Царські міністри-большевики просто грабували селян, зменшивши різними спекуляціями їхню купівельну спроможність; Ф. Дан теж пише про »обмеження купівельної сили сільського населення, яка і так була дуже низькою« (там же, стор. 194).

Такі й подібні факти повинні знати ті, які ще й тепер думають, що садизм і варварство принесли в московську імперію тільки комуністи в 1917 році, як і ті, що далі сумніваються в тому, що між царським і комуністичним деспотизмами великої різниці не було і нема.

Відомо, що большевицькі нацисти поводяться в »добровільно« приєднаних країнах так само, як раніше поводились царські. Кренкшов пише про це так: »Русифікація значно старша, ніж сталінсько-большевицький режим у Кремлі. Сталін тільки продовжує традиційну (московську, — К. Л.) русифікаційну політику...« (Edward Cranckshow: »Cracks in the Kremlin Wall«. The Viking Press, New York, 1951, стор. 29). Так і в Україні, створивши фіктивну федерацію т. зв. СССР, московські большевики почали шалену русифікацію, закривали українські школи навіть там, де вони були раніше, натомість розбудовували московські. Вони не сподівалися більшого спротиву, зокрема по містах, бо вважали їх за зрусифікованих ще за царату. Одначе, дуже помилилися, натрапили на масовий опір, і то не тільки по селах, а й у містах і навіть у промислових осередках.

3. Українізація. Побачивши, що спротив русифікації ставить ціле населення України, московські нацисти заявили, що це, нібито, »культурна« боротьба, змагання двох культур — »міської і сільської«. Тоді з'явилася теорія »двох культур«. Офіційно її висунув і оформив малорос Лебідь, тодішній народний комісар освіти.

Тут варто пригадати слова Зінов'єва, що їх він висловив на т. зв. 5-ій Всеукраїнській партійній конференції 1922 року: »Нам треба зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що не хочемо говорити до українського селянина українською мовою. Повинна перемогти та мова, яка є більш життєздатна і культурніша, а такою мовою може бути російська« (московська, — К. Л.).

У вислові Зінов'єва віддзеркалений нацизм москвинів, не зважаючи на те, що сам Зінов'єв був жидом із походження. Він промощував шлях для виступу Лебедя із його теорією »двох культур«. Проте дискусія про теорію »двох культур« спричинилася до згуртування всіх національних українських сил, що поставили рішучий опір русифікації і навіть примусили деяких партійних комуністів виступити проти імперіялістичної політики Москви.

Так почався масовий рух за українізацію, що була боротьбою за українську культуру в національному, суверенному розумінні, з можливостями на майбутнє, можна навіть сказати — в широкому державницькому розумінні. Рух за українізацію охопив всі прошарки українського суспільства і московські шовіністи були змушені відступати. 1-го серпня 1923 року видано декрет про українізацію усіх ділянок »державного життя« в Україні.

Але, на нещастя, цей рух і боротьбу за українську Україну »очолив« маловідомий поза Харковом Микола Хвильовий, а потім Блакитний. Відповідаючи противникам українізації, Хвильовий чи не перший

окреслив, що таке українізація: »Це зріст, підйом, змагання до національної свідомости, а за свідомістю і до самостійности...«

Він висунув такі гасла: а) кінець малоросійщині й провінціялізмові; б) проти будь-яких обмежень селянської культури, як глибоко національної, яка має бути залучена в загальнонаціональну, національно-пролетарську культуру, зберігаючи єдність усіх життєвих проблем в історичному аспекті розвитку нації; в) українська культура прилучається до світової культури, зокрема до західньої.

Дискусія над тим, якою має бути українізація і українська нація — продовжувалася. В ній брали участь широкі громадські кола, включно з науковцями з різних ділянок державного життя. По двох роках дискусії Хвильовий додав до своїх раніших гасел: г) кінець московській гегемонії в Україні; ґ) відхід Росії у свої етнографічні межі; д) »Росія самостійна? Да, самостійна...: Ну, так і Україна самостійна«... З цього періоду походять його крилаті слова: »Геть від задрипанки Москви!«

Не дрімали й економісти України. Вчений економіст Волобуєв (з партійним квитком), разом із групою українських економістів, науково обґрунтував, що і для червоної Московії Україна є лише колонією. Україна не є державою з рівними з Московією правами. Він доказав, що червона Московія визискує Україну ще більше, ніж царська. Праці Волобуєва стали відомі й у світі. В. Г. Чемберлен пише про цей період так:

»Два відомі представники в Україні, що були на високих посадах, теж узяли участь у русі відродження: Шумський, як народний комісар освіти, який (офіційно) очолив українізацію, та Волобуєв, як учений, який науково доказав, що Україна колонія Росії...« (W. H. Chamberlin: »The Ukraine...«, цит. твір, стор. 55).

Вся московська партійна і непартійна еліта, почавши від Гладкова і Горького і закінчивши Сталіним, Кагановичем і Молотовим, дуже насторожилась. Вона вирішила за всяку ціну компромітувати українізацію і повести проти неї боротьбу, щоб не допустити до загального українського національного відродження. Боротьбу проти українських національних сил очолив Каганович, а потім Постишев. Їм із допомогою прийшов Пилипенко з письменницькою організацією »Плуг«. В ті роки в Україну приїжджали кільканадцять разів Зінов'єв, Луначарський, Гладков, але не як »контролери«, а тільки у »братні« відвідини, щоб давати юдині поради.

Зінов'єв, побувавши в Харкові й на Донецькому басейні, був дуже обурений змістом українізації. На одній нараді він заявив: »Така українізація у практиці рівняється повній петлюризації...« Іншим разом він висловився так: »Гасло Хвильового »Давай інтеліґенцію!« на практиці означає заміну росіян українцями...«

Не можна поминути й становища, що його зайняв до українізації чи не найвизначніший представник московської письменницької еліти Гладков. Він бував у багатьох містах, зустрічався з українськими письменниками й керівниками. Одного разу висловився так: »Нащо

відтворювати допетрівську епоху, навіщо відживлювати українську мову, що вже давно вкрилася порохом. Все це тільки гальмує розвиток соціялістичного будівництва« (»Вільна Україна«, ч. 19, 1958, стор. 32).

Подібні вислови ми чули пізніше, під час 2-ої світової війни, від німецьких нацистів, а Гладков висловив їх ще в 20-ті роки. Навіть Луначарський, якого в Україні уважали за »помірковану людину«, висловився проти українізації. Він приїжджав в Україну кілька разів у 1924-1926 роках і мав за завдання переконати Шумського та інших представників т. зв. української комуністичної верхівки, щоб дали категоричну відсіч »мятежному« Хвильовому.

З цього виходило б, що українізація і ввесь рух українського відродження залежали від Хвильового. Насправді так не було, українізація мала стихійний, загальноукраїнський характер і Хвильовий тільки частинно висловлював те, що накипіло в серцях українського народу, зокрема його національної інтеліґенції.

Вернувшись із Кубані, Луначарський запевняв, що там немає ніякої української мови, що мовою всіх козаків Дону, Кубані й Тереку є мова московська. Отже, маємо ще один доказ, що всі москвини, незалежно від їх соціяльного становища, освіти і партійної приналежности, думають однаково.

В 1926 році на вимогу Сталіна М. Хвильовий був викликаний на засідання президії ЦВК СССР і там його примусили каятись, і він »каявся«, відмовляється від своїх поглядів. Кажуть, навіть обіцяв Сталінові опублікувати свою »покаянну« заяву в пресі.

Тим часом в українській пресі виникла дискусія на тему »Що таке хвильовизм?« А Хвильовий поставив питання: »Україна чи Малоросія?« Таким чином навіть після »каяття« Хвильового дискусія не припинялася, навпаки — набирала ще більшого розмаху, захоплюючи все нових дискутантів. Нація у боротьбі за українське »Я«, за свою ідентичність, намагалася іти вперед милевими кроками.

Свої відповіді й »каяття« Хвильовий друкував у різних творах і памфлетах. Але далі казав, що революція не здійснила національних гасел України. Він писав: »Вже, мов, прийшов час до здійснення гасел-ідей України«. В іншому місці каже: »Ми боремось за нову людину, за ввесь нарід, за інтеліґенцію, як провідну силу нації, боремось за Велику Україну...« А звідси природно виникало питання — Москва чи Европа? »Без сумніву, за Европу! Я за Европу ґрандіозної цивілізації, за Европу з досвідом багатьох віків...«

Окрему увагу звернув Хвильовий на робітничу клясу України: »...Давай пролетаріят! Давай інтеліґенцію! Все, все населення для маєстату Української держави...«, як у державах »ґрандіозної цивілізації«, у Західній Европі. А далі продовжує: »Українізація має бути не за формою, а за змістом — внутрішня, глибока — державницька...« Тому С. Николишин пише про хвильовизм так: »Хвильовизм це теорія боротьби проти КПбУ, який створений під натиском войовничого всенародного націоналізму — зробити Україну Велику і Самостійну...«

(С. Николишин: »Культурна політика большевиків і український культурний процес«, стор. 23-30).

Отже, »хвильовизм« перероста самого Хвильового. Україна боролася за своє національне життя, а не за інтернаціональне, не за життя, що немає національного обличчя. Так думала ціла нація, тому »хвильовизм« не був витвором Хвильового, ні його прихильників чи послідовників, це — процес, витворений натиском »войовничого всенародного націоналізму«. Хвильовий тільки частинно підхопив і деталізував ідеї нації у своєму власному оформленні. А О. Влизько писав: »Вогню, вогню! Надлюдської любови! Любови буйної, гарячої...!«*

»Хвильовизм« — не витвір одиниць, а нації, себто не він впливав на націю, а нація на нього. Наслідком обставин, ті, що їх звали »прихильниками хвильовизму«, опинилися на чолі руху, бо іншим дорога туди була замкнена. Треба підкреслити, що період 1922-1929 років був періодом, у якому українська людина якоюсь мірою позбулася страху і говорила окупантові правду у вічі.

Українська людина національно відроджувалась, що дуже дратувало московських нацистів — вони скаженіли. Про ситуацію в Україні багато писала і московська »біла« преса, підтримувала большевиків у поборюванні українського опору та заперечувала взагалі існування української нації. »Білі« еміґранти твердили, що українське відродження не є жодним національним відродженням, а тільки видумкою групки »відщепленців«, переважно галичан.

В. Г. Чемберлен пише про цей період так: »Між іншими українськими революціонерами (комуністами), є загальновідомий письменник М. Хвильовий, активний в українській націоналістичній літературі. Він був одним з найпопулярніших серед української молоді, а зокрема студентської...« А в іншому місці додає: »Вся українська старша ґенерація готова сприймати ідеї Заходу й орієнтуватися на Захід...« (W. H. Chamberlin: »The Ukraine...«, цит. твір, стор. 55, 58).

Д-р Евальд Амменде у своїй праці підкреслював, що »українські діячі (зокрема культурні) орієнтуються виключно на Захід, щоб відірватись від азіятської Москви« (Dr. Ewald Ammende: »Human Life in Russia«. London. George Allen & Unwin, Ltd. First published in 1936, p. 117).

Москва відчувала загрозу з боку України, тому Каганович, хоч жид із походження, бувши одним з найактивніших виразників московського нацизму в Україні, з'ясував цю небезпеку так: »Українські контрреволюціонери концентруються в Радянській Україні. Вони мають у своїй практиці боротьби впливати на економічне, політичне і культурне життя. Вони йдуть у комуністичну партію, у комсомол, у школи — і всюди впроваджують у життя націоналістичні ідеї. Це і є наступ

*) О. Влизько — поет, активний учасник українського резистансу 20-их років. У грудні 1934 року, після страшних тортур, його розстріляли разом з кількандцятьма друзями. Не мав часу навіть пізнати світ, бо загинув 26-тирічним юнаком.

із метою підірвати вільний союз України з іншими республіками« (Чемберлен, цит. праця).

Москвинів найбільше турбувало те, що українське відродження, вийшовши з центрів України (Харків, Київ, Дніпропетрівське), охопило всю країну, і навіть перекинулося поза її межі, в різні підмосковські колонії-республіки. Керівники азійських республік їхали за порадами не в Москву, а в Харків, у Київ. Студенти з азійських республік училися у кращих вищих навчальних закладах України, оминаючи Москву і Петроград. Україна стала немов центром антимосковської боротьби в т. зв. СССР.

Хоч Україна була трактована як колонія Московії, все ж вона відроджувалася. Тоді присвячено багато уваги й чимало праці Зеленому Клинові, де добровільно виїхало 600 вчителів. Виникла також потреба забезпечити українськими кадрами (фахівцями) Донецький басейн. Там вже в 1925 р. українські робітники говорили: »Донбас має бути наш, а не московський!« Хвильовий і Сосюра кинули гасло: »Український робітник — український, де б він не був!« Треба сказати, що ранній Сосюра, уродженець Донбасу, багато причинився до того, що численні робітники Донецького басейну стали уважати себе за українців.

Здавалося, минув час, коли кожний москвин міг, коли тільки хотів, ображати українського робітника, називати його »хахлом«. Автор цих рядків бачив цю зміну власними очима. Сосюра з друзями часто приїжджав до Донбасу з доповідями, читав різні твори про робітників, щоб піднести свідомість донбасців. Так на наших очах Донбас ставав українським. Більшість шкіл, від початкових до середніх, перейшла на українську викладову мову, крім цього відкривалися нові українські школи. Організовано багато шкіл і курсів українознавства. Залізничні школи також масово переходили на українську мову навчання. Влаштовувались різні курси для учителів, щоб доповнити їхнє знання українознавства. Навіть т. зв. робітничі факультети, які готували молодь до вищих шкіл, були українізовані. В багатьох місцях з'явилися написи: »До українського робітника говорімо українською мовою«, або: »Робітники, друзі, говорімо мовою наших батьків«. Часто можна було почути від робітника, який сам не володів добре українською мовою, яскравий вислів: »В Україні по-українськи, як в Московії по-московськи«. Подібних відрадних явищ було більше.

Очевидно, українське національне відродження, зокрема в Донецькому басейні, проходило не без перешкод, не без »боїв«, особливо там, де було багато москвинів — фахівців і керівників підприємств. Ларін, Гладков, Луначарський та інші відверто виступали проти українізації. Найменше перешкод ставили фахівці інших національностей і більшість із них радо йшла на курси українознавства, що існували майже при кожному підприємстві, при кожній установі, пляновому відділі, шахті тощо. Вони сприяли влаштованню таких курсів, допомагали їм своїми матеріяльними засобами.

Натомість фахівці-москвини, партійні й непартійні, ставили запеклий спротив. Вони навіть почали ненавидіти свою комуністичну партію за

те, що вона, мовляв, дозволила українізацію. Москвини бойкотували курси українознавства, були випадки, що й на працю не виходили, протестуючи таким способом проти українізації. Обминаючи Харків, їхали із скаргами безпосередньо в Москву і там говорили: »Петлюрівці перешкоджають у праці, не виконують завдань, свідомо зривають виробничі пляни«.

Стурбована Москва почала діяти. Каганович та інші шукали все нових Лебедів і подібних зрадників-яничарів. Появилася група Пилипенка, що мала за мету зсередини знищити українську еліту. Найбільше уваги приділено Донецькому басейнові, який попав під обстріл ҐПУ-НКВД, спеціяльних каральних відділів новітнього Івана Лютого чи Петра І-го.

Московська партійна керівна верхівка знала, що розвалити український національний моноліт, який зростав на її очах, особливо важко. Вона бачила, що має діло з багатомільйоновою масою, охопленою ентузіязмом національного відродження. Тому в боротьбі з українським національним відродженням використала не тільки нахил Сталіна до диктатури й деспотизму, а й свій багатовіковий досвід у розправі з окупованими народами. Все ж вирішила насамперед відповідно підготуватися, щоб замаскувати свої злочинні заміри і якнайлегше їх зреалізувати.

Наприклад, у той час державне видавництво в Москві видало мільйоновим тиражем твір М. Горького »Жізнь Кліма Самґіна«, що розійшовся з незвичайною швидкістю. Ним захоплювалися всі москвини, зокрема московська інтеліґенція по містах і селах. Горький в цьому творі дещо й критикував, натомість явно виправдував московський шовінізм. Так один із »героїв« його твору каже:

»Росії (Московії, — К. Л.) ніхто з інородців не любить... Коли б я мав владу, то заселив би інородцями Сибір, перевіз би їх до Якутії, на Камчатку і взагалі в глухі, холодні місця. Хто вижиє — хай живе, хто помре — хай помирає«. В іншому місці той же »герой« пророкує: »Прийде час, коли не буде різниці між русскими людьми«.

По другій світовій війні, коли москвини вивозили в »холодні місця« мільйони людей інших національностей, головно українців, цей твір Ґорького знову перевидали. Так психологічно підготовляли московські маси до винищування »інородців«.

Москва особливо нахабною стала супроти України після того, як РКПб виграла в Комуністичному Інтернаціоналі конфлікт з КПУ. В. Г. Чемберлен пише про це так: »З московської політики в Україні було незадоволене не лише українське населення, а й українці з Комуністичної партії України. Під натиском громадськости, ЦК КПУ написав наприкінці 1926 року до Комінтерну такого листа (в скороченні): »Тепер не треба доказувати, що всі большевики або абсолютна більшість русских прийняли і продовжують імперіялістичну політику русского (московського, — К. Л.) царату. Російська большевицька політика й ухвали в національному питанні є лише порожніми словами,

порожніми фразами. Росіяни ж (себто москалі, — К. Л.) не зазнають національного переслідування« (цит. праця, стор. 55, 56).

Москва натиснула в Комінтерні на всі ґудзики провокацій, залякування і всебічної брехні. Комінтерн осудив КПУ за антиінтернаціоналізм. Московські нацисти залучили до цієї справи також КПЗУ (Комуністичну партію Західньої України) за те, що вона підтримувала КПУ, і її усунули з Комінтерну. Тоді говорили, що до цього спричинився і Скрипник.

Почавши з 1924-1926 років, Москва застосовує різний тиск і на українську економіку, головним чином за посередництвом своїх фахівців високої ранґи, яких висилала в Україну.

Але Україна була ще досить сильною і не здавала своїх позицій, відмовлялася дати вільну дорогу москвинам. Москва розуміла, що тут необхідна »ловкость рук«, бо мораль українського населення висока, до того ж воно кипить ненавистю до окупантів.

В той час були деякі познаки, що Україна якоюсь мірою унезалежнюється економічно від Москви, навіть продукує окремі вироби, якими постачає населення. Також у військовій ділянці, здавалося, зникала безпорадність. Економічні і мілітарні вузли в багатьох випадках були в руках українців, хоч часто з партійним квитком. За 1923-1928 роки виросли й нові місцеві кадри в усіх ділянках адміністрації України. Охорона західніх кордонів України була якоюсь мірою в українських руках, зокрема, коли мова про вояцький і середній командний склад. Все це, на нашу думку, зупиняло Москву в її остаточному наступі на Україну.

Але між московськими большевиками вже тоді перемагала група відвертих »шовіністів, насильників і деспотів«, ґрупа нацистів типу Петра І-го, на чолі яких був Йосиф Сталін. І ця ґрупа перемогла повністю. Отже, перемогли відверті нацисти, що стали в чолі »чаянія« московської нації, а не »інтернаціоналісти« типу Троцького, також непримиренного ворога некомуністичної України.

Щоправда, наступ Москви на українську націю ніколи не припинявся, але він посилився тоді, коли українізація з перших днів пішла не інтернаціонально-московським шляхом, а національним. Після ліквідації у себе опозиції Троцького, московські большевики розпочали підготовку до остаточного наступу на Україну. В цьому готуванні активну участь взяло навіть міністерство зовнішніх справ СССР на чолі з Чичеріним, Літвіновим і Крестінским.

Діяльність і компетенції українських консулятів у тих країнах, де вони існували, почали обмежувати, українців відкликали до Москви, а на їх місце посилали малоросів або москвинів. У багатьох випадках московський дипломат ставав урядовцем московського і, одночасно, українського консулятів, а в потребі навіть запевняв, що він української національности. Частину українських консулятів взагалі зліквідовано. Цією акцією проводив старий московський дипломат-шовініст Чичерін, народний комісар закордонних справ СССР.

IX. Підготовка до утворення »голої землі« і »переміщення« населення

1. Початки сталінізму. Насамперед варто сказати кілька слів про Сталіна, керівника новітньої московсько-большевицької імперії.

Сталін природно відзначався усіма неґативними, найгіршими рисами характеру, ще з того часу, як був у духовній семінарії. Фактично, в ньому домінували прикмети нелюда, людини без найменшого жалю до людських мук і страждань. Сталіна трудно порівняти з Нероном чи Чінґіс-ханом, бо й Нерон і Чінґіс-хан були витвором їхнього часу, а Сталін жив уже в 20-му столітті. Нерон і Чінґіс-хан неперевершені серед своїх народів, вони в них не повторилися. Натомість Сталін в історії московського народу не перший, він дуже схожий на Івана III-го, Івана Лютого, Петра I-го.

У Сталіна бачимо відбитку тих моральних засад, що характеризували московських царів, а яких звеличує московська історія всіх часів. Деспотичні етично-моральні засади вкоренилися в Сталіна тому, що його розуміння світу було продуктом московського мислення і світосприймання. Хоч по національності був грузином, проте — в розумінні ментальности — він продукт московської нації. Тому не дивно, що Сталін став керівником відновленої московської імперії.

Як відомо, »большевизм — продукт московського мислення«. Кренкшов також каже, що »большевицький режим відповідає характерові росіян та органічно зв'язаний з ними« (»Cracks in the Kremlin Wall«, стор. 31). Москвини ніколи навіть не дивувалися, що саме Сталін став керівником їхньої імперії, бо він їм підходив, був ментально їхнім. Сталін не захопив влади з допомогою сили чи насильства, він сів на трон із допомогою самих москвинів, тих, що говорили: »Виживе — хай живе, помре — хай помирає«. Московська еліта знала, на підставі ранішої діяльности Сталіна в партії, що Сталін не піде на шлях децентралізації московської імперії і не зупиниться перед жодними жертвами, щоб тільки її зберегти. Про це свідчить Г. Курчін, який особисто знав Сталіна ще з підпільної діяльности.

Всі знали, що Ленін перед своєю смертю попереджав своїх співпартійців, щоб вони не вибирали Сталіна першим секретарем РКПб, бо його характер особливо деспотичний. Очевидно, Ленін мав на думці не так добро поневолених націй, як добро своєї партії. Але партія й однодумці Леніна все ж доручили Сталінові керівництво імперією, мавши на увазі її збереження і навіть поширення.

Ситуація із Сталіним досить подібна до ситуації, коли панував Іван Лютий. Іван Лютий став великим князем завдяки московському боярству, що винесло його на п'єдесталь слави. Коли ж вчинки деяких бояр почали загрожувати централізації »государства«, він почав їх нищити, як захисник-централізатор імперії. І ніхто з бояр не відважився знищити царя-деспота, хоч — як каже історія — таких нагод було багато. Московський боярин волів іти на тортури, дякувати за них,

бути задоволеним тим, що Іван Лютий розгромив монголо-татарів чи дощенту винищив небезпечних »інородців«.

Подібна доля зустрінула і багатьох московських можновладців за Сталіна, проте ніхто з них не нарікав, а тим більше не висловлював жалю з приводу поневолення і винищування немосковських народів. Всі вони із задоволенням усміхалися, раділи, що »самостійні« національні республіки стали звичайними губерніями.

Можна твердити, що московська большевицька еліта свідомо доручила Сталінові всебічно підготувати реалізацію »голої землі« і »переміщення« в Україні, щоб зупинити українізацію, яку не один з москвинів уважав за петлюрівщину. Москва прибирала до своїх рук усі ділянки життя в Україні, які могли стати осередками організованого опору. У багатьох випадках робила вона це навіть із допомогою »наших« Скрипників, Любченків та їм подібних.

Насамперед звернула свою увагу на військові територіяльні частини в Україні. Влітку, а особливо восени 1927 року їх поповнювали вже не лише призовниками з даної військової округи, а й вояками з Московії. У 1928 році цей »добровільний« обмін вояками, наслідком якого українців вивозили в Московію, а в Україну їхали москвини, набрав масового характеру. Прикладом можуть послужити Гуманська, Лубенська, Черкаська, Вінницька та інші військові округи, в яких 1926 року було біля 85-95% українців. У грудні 1929 року в тих територіяльних військових частинах українців уже було тільки 20-35%, решта — москалі та інші національності. Потім відсоток українців ще більше зменшився. В 1930 році зліквідовано т. зв. Червоне козацтво, яке мало відмінну від червоної армії уніформу. Тоді розгромлено і українську вищу старшинську школу, а рік раніше зліквідовано десятки військових шкіл нижчої ранги. До 1929 року в більшості частин територіяльного значення мова командування була українською, а вже в 1936-1937 роках всі військові частини в Україні були повністю зрусифіковані, за винятком проскурівської дивізії, де частинно вживали українську мову. Але цю дивізію зменшено до мінімуму й повністю ізольовано від оточення.

Русифікація територіяльних військових частин ішла впарі з арештами українських старшин, підстаршин і навіть вояків. Так було у Вінниці, Дніпропетрівському, Прилуках, Гумані, Полтаві та в інших містах. Траплялося, що московських і українських старшин викликали на »наради«, а з »нарад« верталися до своїх військових частин тільки москвини і лиш деякі українці, інших арештували. Бували випадки, що в таких містах несподівано з'являлася на кількаденний »відпочинок« озброєна до зубів військова частина, що складалася з москвинів і вояків азійських національностей. Арештовані українські старшини, як правило, вже ніколи не верталися додому, їх розстріляли або заслали на каторгу. Частину українських старшин перевели до московських військових відділів за межі України. З військових частин в Україні усунено також українських старшин вищого командного складу, наприклад, Васильчука, Дубового та інших. Таким чином у 1931 р.

територія України вже була »прочищена« від українських вояків, що могли бути потенціяльною перешкодою для московської колоніяльної політики в Україні.

Вслід за мілітарною чисткою, з 1927 року почався рішучий наступ на Українську Автокефальну Православну Церкву. В 1930-1933 роках із 35-ти єпископів кількох опинились під домашнім арештом, а всі інші були знищені або арештовані й заслані в концентраційні табори поза межі України. Митрополит Липківський перебував під офіційним домашнім арештом, із забороною виконувати свої митрополичі функції. Цей велетень духу мусів мовчати, ізольований від оточення. Він відмовився перейти на московське православ'я. Не помогли ні залякування, ні тортури, мит. В. Липківський залишився вірним своїй Церкві і народові. Вслід за єпископами вивезено в концентраційні табори тисячі священиків і десятки, а то й сотні тисяч громадсько-церковних діячів, які розбудовували українське церковне життя. Так зліквідовано одну з найголовніших українських національних сил (див. »Енциклопедія Українознавства«, т. І, стор. 617, 1184).

2. Шахтинський процес і його мета. Черговим кроком у підготовці до утворення »голої землі« і »переміщування« був т. зв. Шахтинський процес 1928 року, якому москалі надали особливого значення. Офіційно, це був процес над чужинецькими фахівцями Донецького басейну. Московська і білоемігрантська преса писала про нього багато, але приховувала дійсні причини процесу. Насправді, це була розправа з адміністративними, технічними, інженерськими кадрами, які уважали, що Донецький басейн в Україні і має служити їй, а не Московії. Тому сприяли українізації Донецького басейну і навіть самі брали в ній активну участь. Багатьох з них автор цих рядків знав особисто. На процесі суджено тільки одиниць, натомість тисячі інших вивезено поза межі України без будь-якого обвинувачення і суду.

Про події у Донецькому басейні один з московсько-большевицьких авторів пише так: »В час гострої боротьби ... з реставраторами капіталізму і найзлішими ворогами українського народу — українськими буржуазними націоналістами, шумськістами, волобуївцями, хвильовістами, Грушевським та іншими, що хотіли протиставити себе іншим дружнім братським республікам, а в першу чергу РСФСР ... найбільш реакційна частина буржуазної інтеліґенції створила контрреволюційні і шкідницькі організації в Шахтинському районі Донбасу. Із Шахтинської справи партія зробила потрібний висновок«.

І справді, цей »висновок« мав великі наслідки. Коли автор цих рядків пізніше вернувся в Донбас і побував у таких промислових центрах як Микитівка, Артемівськ, Краматорівка, Щербинівка, Макіївка та інші, вже не застав там більшості своїх знайомих ні в промисловості, ні на залізниці. На посадах, на яких колись були українці, тепер сиділи переважно москалі або свої яничари, які активно поборювали українізацію.

Фахівці московської національности, в тому й ті, що вороже ставилися до комуністів, залишилися на своїх місцях або були перенесені на вищі пости в інших підприємствах Донбасу. З розповіді знайомих виходило, що Донбас утратив тоді найменше 50-60% найсвідомішої частини української адміністративної і технічно-інженерської інтеліґенції. Отже, втратив український мозок тяжкої промисловости, мозок української економіки, втратив тих, які уважали, що Донбас має бути українським. Тоді вивезено також частину свідомих українських робітників, обвинувачених за »український буржуазний націоналізм«.

Можна припускати, що Москва мала таємний плян з допомогою чистки і »переміщування« приєднати Донбас до РСФСР, подібно, як сталося із суміжними з ним районами в 1924 році. І коли сьогодні деякі москалі говорять про »перегляд« кордонів національних республік, то чи не мають вони на думці, між іншим, саме український Донбас?

3. Інші процеси. Вслід за Шахтинським процесом, почавши з 1928 року, відбувалися інші. Нові процеси були різного роду: одним надавали всеімперського значення, іншим — всеукраїнського, а ще іншим — окружного чи районового. Розмір того чи іншого процесу залежав від Москви і від НКВД.

Процес СВУ (Спілки Визволення України) і СУМ (Союзу Української Молоді) яскраво показав, що московські нацисти мали намір не лише покарати членів тих організацій, а й вивезти якнайбільшу кількість української інтеліґенції і молоді поза межі України. Цей процес забрав Україні щонайменше 100-150 тисяч квіту нації.

Сталін і керівна верхівка московської імперії хотіли з допомогою процесу над СВУ-СУМ викликати враження, що йде боротьба із »зрадниками держави«, з різними контрреволюційними організаціями, які загрожують »першому в світі соціялістичному ладові«. Таким чином підготовляли загальну опінію (як у своїй імперії, так і поза її кордонами) до широкозаплянованої кривавої розправи з українськими »контрреволюційними« елементами, що нібито загрожували існуванню СССР.

Московська преса особливо наголошувала »злочинний намір« СВУ і СУМ відірвати Україну від СССР, себто від Московії, та реставрувати »капіталістичний лад«, чим наставляла кожного москвина, навіть антикомуніста, проти українців, проти »сепаратистів«, яких судять і вивозять до концтаборів. Московська обласна, районова і фабрична преса називала в Україні навіть багатших господарів і »експортерів« не »кулаками« чи »куркулями«, а сепаратистами.

Процеси над землемірами, аґрономами, працівниками сільсько-господарської кооперації відбувалися переважно в окружних розмірах. Згадані сільсько-господарські категорії працівників належали до свідомої української інтеліґенції, пов'язаної безпосередньо із селом. Наприкінці 1931 року, ця інтеліґенція вже була майже повністю ліквідована, її висе́лено поза межі України. Зникла також сільсько-господарська кооперація.

4. Провокації. В 1929-1931 роках зліквідовано майже повністю торговельну й промислову кооперативну систему, найбільш розвинену в непромислових районах Правобережжя і Лівобережжя, а також у таких більших центрах, як Київ, Житомир, Полтава та інші. Ліквідацію проведено під офіційним гаслом »боротьби проти буржуазно-петлюрівських бандитів, волобуївців, хвильовистів, що влізли в кооперативну систему«. Очевидно, москалів не судили, а з-поміж жидів арештували тільки сіоністів, яких уважали за ворогів советського ладу.

Так десятки, а то й сотки тисяч діячів, переважно організаторів економічного і національного життя, вивезено у Вологду, на Соловки, Сибір, в Архангельськ, у тундру, а багато з них закатовано по в'язницях.

Велика більшість процесів відбувалася по в'язницях, при закритих дверях. Під час допитів арештованих так катували, що вони »признавалися« до всіх обвинувачень, що їх формулювали поліційні органи, напр., до »співпраці« із закордонними шпигунами, до участи в неіснуючій терористичній організації, до підготовки атентату на Сталіна чи на якогось іншого московського можновладця в Україні або навіть у Московії. Було й таке, що арештований, який увесь час жив у селі й не рухався з нього, був оскаржений, що хотів із групою »змовників« зірвати таку чи іншу шахту, хоч тих »змовників« він ніколи навіть не бачив і не знав.

Як ми вже сказали, дуже багато людей вмирало під час допитів від жахливих мук. Також запроторені до концтаборів переважно гинули від катувань і жорстоких умовин. Треба підкреслити, що оці масові »процеси«, що відбувалися в застінках НКВД, були майже невідомі в Московщині. Натомість вони відбувалися деякою мірою і в т. зв. автономних республіках РСФСР, себто там, де більшість населення була немосковської, зокрема української національности (напр., на Кубані).

Щоб вивезти якнайбільше українського активного елементу поза межі України, москалі вдавалися до різного роду провокацій. Відомо, що до 1924-1926 років в Україні були повстанські загони, які провадили партизанську війну проти окупанта. Пізніше на просторах України вибухали тут то там малі повстання, що мали стихійний характер, як реакція на знущання окупантів. Використовуючи цей факт, московські большевики час від часу посилали в якісь околиці своїх аґентів, які твердили, що вони приїхали з-за кордону »від уряду УНР« або від »націоналістичних організацій« організувати повстання. Так вони творили провокативні і фіктивні »повстання«, щоб виявити український активний елемент у селі, а потім його знищити.

Арештованих з допомогою провокації катували і примушували »признатися« до вини. Така метода не нова в московській історії, її застосовували — дуже широко — вже за перших московських князів. Історик М. Н. Карамзін подає опис приладдя, що його вживали під час допитів обвинувачених: »розпечені сковороди, спеціяльний прилад до тортур, гострі »нігті«, розпечені обценьки-кліщі, голки до колення з гачками«;

застосовували »різання по частинах, спеціяльне саджання на підлогу рядком... не тільки чоловіків, а й жінок« (»История государства российского«, С.-Петербург 1892, том 9, прим. 321, стор. 63). Тоді також »признавалися до вини«, видавали навіть своїх батьків, дітей, братів і приятелів.

Провокаційні повстання організовано переважно в 1929 і 1930 роках; в 1931 році їх було значно менше. Справжні великі повстання були на Чернігівщині, а менші на Полтавщині, на Поділлі та в інших районах України. Вони мали місцевий характер і місцеву форму організації. В жодному випадку такі повстання не могли бути причиною голоду. Їх здушили большевики своїми »каральними загонами«.

Московсько-большевицькі історики пишуть про цей період так: »Куркульсько-петлюрівські елементи, що орієнтувалися на зовнішніх інтервентів з метою одірвати Україну від СССР і зробити квітучу Радянську Україну колонією імперіялістичних загарбників, — розгромлені. Націоналістичне охвістя понесло повний крах... Всі вороги українського народу понесли заслужену кару...« (»Очерки развития народ. хозяйства УССР«, Москва 1954, стор. 327).

Реалізуючи плян »переміщування«, Москва посилає в Україну велику кількість москвинів і жидів. Жидів вона використовувала максимально, зокрема в Україні. Не тільки тому, що вони ставилися до неї лояльно і допомагали розбудовувати совєтську владу, а й тому, щоб ненависть населення за злочини цієї влади, за знущання і несправедливість, падала на інші національності, зокрема на жидів. Це давня, випробувана московська тактика!

Почавши з 1923 року, московсько-большевицька політика в Україні мала за мету перетворити українську національну культуру на культуру пролетаріяту з московською духовістю і мовою та підпорядкувати її московським нацистам в Москві. Тому Москва погодилася на українізацію з думкою, що вона (українізація) буде відбуватися на засадах московського інтернаціоналізму. Але українізація почалася стихійно за принципом: українська формою, національна змістом. І це розлютило Москву. Московська партійна і позапартійна еліта вже з 1926 року почала наступ на українську націю, але ступневий, із відповідними підготовчими фазами.

В ті критичні роки українські комуністичні т. зв. державні мужі, засліплені ідеями »інтернаціоналізму«, не бачили в судових процесах в Україні вияву московського нацизму. Репресії супроти деяких українських комуністів пояснювали собі тим, що вони, мовляв, дійсно стояли на позиціях »українського буржуазного націоналізму«. На Шахтинський процес дивилися як на процес над буржуазними фахівцями. Процес СВУ і СУМ уважали за нормальне явище у боротьбі з українськими націоналістами-антикомуністами. Наступ на українське село розглядали як виконання ухвал 15-го партійного з'їзду в справі колективізації, а тим самим і побудови інтернаціонального комунізму, у який вони вірили, бо, мовляв, він забезпечить національний розвиток

української нації. У той же час московські комуністи і некомуністи вважали інтернаціоналізм за прикриття своїх імперіялістичних плянів заволодіти цілим світом.

5. *Початки наступу на селян.* У грудні 1927 року XV-ий з'їзд ВКПб схвалив постанову про »добровільну« колективізацію. В тій постанові, між іншим, було сказано: »Сприяти розвиткові колгоспів, поширенню спільного обробітку землі, забезпечити інтереси незаможного і середнього селянства в боротьбі з куркулем . . .« (»Очерки развития . . .«, цит. праця, стор. 285).

Отже, тут офіційно вже наголошено »боротьбу з куркулями«. Ще до ліквідації »куркуля як кляси«, по селах України й Кубані відбувалися різні процеси над так званими »експортерами«. Такі процеси також були наслідком загальних засекречених плянів Москви, безпосередньо пов'язаних із колективізацією в Україні. Не мавши великих надій на те, що українські селяни, зокрема заможніші, добровільно підуть у колгоспи, себто підтримають соціяльно-політичний устрій окупанта, московські большевики заздалегідь підготовлялися до ліквідації українських селян. Свій наступ на українську націю, призначену на знищення, вони маскували »боротьбою кляс«, яка мала закінчитися ліквідацією »куркулів« (себто українського селянства) і перемогою пролетаріяту (московського).

Українське селянство, зрозуміла річ, ставило опір колективізації, і не тільки заможне, а й середнє та бідніше. Найменший опір був з боку т. зв. бідняків, до речі, досить нечисленних, та частини селян-»куркулів«. Бідняки (точніше, ледарі) сподівалися поживитися чужим хлібом, якого не здобули своєю працею. »Куркулі« йшли в колгоспи часто першими (якщо їх приймали) тому, що боялися ліквідації їх як »кляси« і вивозу на далеку Північ, подібно, як вивезли сотні тисяч фахівців, експортерів, різних непманів* і »буржуїв«.

Влада не дозволяла »куркулям« вступати в колгоспи, натомість селянські маси добровільно не хотіли йти і в результаті колективізація відбувалася дуже повільно. В січні 1929 р. в колгоспах України було тільки 5,6% селянства, але вже в квітні того ж року відсоток сколективізованих господарств в окремих районах України був такий (там же, стор. 292):

1. Райони степової України 49,6%
2. Райони Правобережжя 32,9%
3. Райони Лівобережжя 14,4%
4. Райони Полісся 3,1%

Отже, на Поліссі, де жило, переважно, бідніше селянство, бачимо найменший відсоток сколективізованих господарств. Найбільше їх було

*) Непмани — ті, що мали свої приватні невеликі підприємства: столярні, ремонтні майстерні, шевські верстати тощо, отже користувалися і допоміжною робочою силою. Слово походить від НЕП — нової економічної політики, яку проголосив Ленін на весні 1921 року після т. зв. воєнного комунізму, дозволивши деяку приватну торгівлю і приватний промисел.

в степових районах України, де велика частина господарств належала заможним і середньо-заможним селянам. Так цифри показують, що колективізацію найбільше бойкотувала бідніша частина населення, на яку нібито орієнтувалася московсько-комуністична влада. Проте треба ще раз підкреслити, що заможніші селяни йшли в колгоспи не з любови до московсько-большевицької системи, а тільки із страху, що їх чекає ліквідація.

З другого боку, показані відсотки колективізації господарств виявляють, що не існувала якась нагла чи спеціяльна потреба застосовувати в Україні драстичні заходи в »розкуркулюванні« і колективізації. В грудні 1929 року Сталін проголосив тези про ліквідацію »куркуля як кляси« (хоч »розкуркулювання« почалося раніше), а на початку січня 1930 р. оголошено ухвали ЦК ВКПб про темпи колективізації по окремих республіках і про ліквідацію »куркуля як кляси«. Тоді то Україну відведено до другої категорії, себто такої, де колективізація повинна була закінчитися на весні 1932 року (цит. праця, стор. 308, 318, 319).

Не зважаючи на оптимістичні цифри і пляни, московські нацисти навіть і не думали чекати наслідків колективізації в Україні. Продовжуючи наступ на українське село, вони почали масово »розкуркулювати« середняків. Московські баскаки — уповноважені в Україні — мабуть діяли на підставі таємних доручень з Москви, які стосувалися не до цілого СССР, а тільки до України. Терористичну акцію проти заможніших селян і національно-свідомих активних елементів вони почали вже в листопаді-грудні 1929 року. »Розкуркулювали« навіть тих, що вже були в колгоспах, або худобу і господарський інвентар яких уже раніше »сколективізували«. Ця перша операція »розкуркулення« коштувала Україну біля 300-400 тисяч жертв, хоч точних цифр світ, мабуть, ніколи не буде знати. »Розкуркулених« вивозили, часто забирали батьків, а дітей залишали на залізничних шляхах напризволяще. Бувало й так, що голів родин саджали до в'язниць, а нещасні жінки з дітьми самі їхали в далеке невідоме, в пекло московської Півночі чи Сибіру. Багато з них гинуло в дорозі з голоду й холоду (згідно з деякими оцінками, виготовленими на підставі свідчень тих, що потім мали щастя вернутися, — біля 10-15%). Також старих і немічних батьків часто залишали напризволяще десь на залізничному шляху або в бараках.

Так нова, вже »соціялістична« московська влада застосовувала ті ж самі методи винищування поневолених народів, якими користувалися московські завойовники князі-царі в минулому.

(Далі буде)

Дмитро ЛЕВЧУК

ПРАВОВА СИСТЕМА В СССР, ЯК ЗАСІБ ПОНЕВОЛЕННЯ НАРОДІВ І ЛЮДИНИ

Загальне поняття права

Право — норма діяльности людини в суспільстві, так визначають поняття права загальна наука про право і філософія права.

Правові норми діяльности людини в суспільстві розмежовують сфери діяльности людей і тим самим охороняють їх та ґарантують зберігання і здійснювання тих норм або правил поведінки.

Тому право основується на примусі, без якого норми права не могли б діяти у житті суспільства.

Ідея права у повсякденному житті суспільства здійснюється: 1) у формі закону (конституції, кодексів або збірників законів), 2) у звичаях народу, 3) у практичних постановах судових органів і 4) в науці права.

Право поділяється на *публічне* (державне) і *цивільне* (приватне). До публічного права належать ті правові норми, за порушення яких переслідує державна влада, незалежно від волі індивіда або скривдженого. Наприклад, кримінальні злочини, адміністративні проступки (провини) або процесуальні норми судочинства. До цивільного права — всі види норм цивільного права, що реґулюють майнові відносини між людьми.

З правовими нормами тісно пов'язане поняття *правової держави*. Поняття правової держави містить у собі презумцію, що таке держава, основана на праві, яка установлює норми поведінки й коло дій приватних і службових осіб та офіційних установ; що тих норм ніхто не сміє порушити, вони можуть бути змінені тільки з волі творців права і його посідачів (себто, всіх членів держави, усіх громадян, усього народу), висловленої через народних представників (парлямент, сейм) або народним голосуванням (віче, референдум). Правовий порядок у державі визначається законами в тому розумінні, що вилучені особисті погляди будь-якої влади і зобов'язує тільки той закон, що виходить із волі народу. Отже, здійснення правопорядку, саме правил установлення законів, не можливе без народного представництва, як законодатного органу, незалежного суду і відповідальности виконавчої влади перед народним представництвом і незалежним судом.

Таке поняття права і правової держави склалося у людей і вкорінилось у вільних державах світу та постійно вдосконалюється, вийшовши із священної ідеї прав людини з часів Великої французької революції.

Правові засади в СССР

На цілком інших принципах і засадах побудоване право в т. зв. СССР. Там правова система виходить із марксистських засад, опертих на матеріялістичній філософії. В СССР право створюється не з волі і

бажання всього народу, а державними чинниками, відповідно до характеру виробничих відносин, сукупність яких, мовляв, становить економічну структуру суспільства, »реальний базіс« суспільного життя, на ґрунті якого виникає як політична, так і правова надбудова. Право, по-совєтськи, зумовлене політикою пануючої кляси, її інтересами, свідомістю і волею.

Тому право для сучасного СССР — це система установлених або санкціонованих державою правил поведінки (норм), які є виявом волі економічно і політично пануючих кляс або окремих клясових груп (монополістичної буржуазії в імперіялістичних державах або пролетаріяту в соціялістичному суспільстві в період його »переходу до комунізму«), служать їм і мають від держави практичне забезпечення їхнього здійснювання.

Якщо в країнах вільного світу право створює норми вільної діяльности людей і охороняє їх від порушників, то — по-совєтськи — нормативне регулювання здійснюється шляхом примусового впливу на поведінку людей та їхню діяльність в економічній, політичній і культурній галузях життя у формі загальнообов'язуючих і формально визначених правил.

На цій підставі — СССР не є правовою, а *поліційною* державою, яка — за наукою права і в розумінні загальнолюдської моралі — основана на надмірному втручанні державної влади у приватне життя громадян. Влада в СССР регляментує образ діяльности людей і наглядає на неухильним виконанням тої регляментації. Поліційно-правова система в СССР наочна не тільки в ділянці публічного (державного) права, а й у галузях цивільних (приватних) відносин, вийшовши з т. зв. клясового ставлення до діяльности людей.

Правова система в СССР поневолює національні республіки

Правова система в державі базується на конституції. Конституція — основні закони, що визначають державний устрій у країнах, якими править народне представництво, — себто в республіках і обмежених (конституційних) монархіях. Конституція символізує свободу діяльности людей і громадські вольності в суспільстві. Повне визначення, що таке конституція, звучить так: Конституція — основний закон держави, який закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації і діяльности державних органів, виборну систему, а також основні права і обов'язки громадян.

Конституція, чи взагалі акти про народні свободи, здобуток всенародних і національних рухів — таких, як Українська національна революція під проводом Богдана Хмельницького, Велика французька революція, що й оголосила Декларацію свободи людини, Американська визвольна революція у другій половині 18-го століття, революційні рухи в країнах Европи в 1848-49 роках, революція в московській імперії в 1904-05 роках тощо.

Національно-визвольні рухи народів колишньої московської імперії в революцію 1917-20 років прямували до державної незалежности й установлення конституційно-правового ладу на зразок европейських демократичних держав. Одначе, трирічна війна, безладдя в суспільстві, що настало із падінням старої державної влади і системи управління, а також громадянська війна різних політичних напрямків, — все це допомогло купці нестримних ніякою мораллю московських большевиків захопити владу в Петербурзі. Ця купка обманливими соціяльними гаслами, що мали притягальну силу серед менш освіченого і найбіднішого люду, зуміла накинути советську систему управління, наскрізь диктаторську і жахливу, не тільки в РСФСР, а також Україні, Білорусії та іншим народам, які в той час уже були самостійними і незалежними від Московії-РСФСР.

10 липня 1918 р. Всеросійський з'їзд рад схвалив першу конституцію РСФСР, яка стала зразком для конституцій усіх т. зв. советських республік. Таку саму змістом конституцію накинуто Україні 10 березня 1919 р. Третім з'їздом рад. Отже, конституція РСФСР стала зразком для конституцій »Союзу республік« 1924 і 1937 років, а остання була обов'язковим зразком для змін і доповнень конституцій всіх 15-ти існуючих тепер т. зв. республік СССР.

Конституція СССР, як побачимо далі, позбавила будь-якого значення конституції »республік«, як основних законів держави. Вкажемо на окремі статті конституції СССР, порівняємо їх із відповідними статтями »республіканських конституцій« і тоді ясно побачимо, що в СССР існує єдина правова система, тотожна з правовою системою колишньої единонеділимої Росії. Також побачимо, що СССР — поліційна держава ще більшого обсягу, ніж припускає наука права.

Стаття 1 конституції СССР звучить: »Союз Сов. Соц. Республік есть соціалістическое государство рабочіх і крестьян«. Стаття 1 конституції РСФСР: »Рос. Сов. Фед. Соц. Республіка есть соціалістическое государство рабочіх і крестьян«. Стаття 1 конституції т. зв. УССР: »Укр. Рад. Соц. Республіка є соціялістична держава робітників і селян«, отже тільки дослівний переклад з московської мови.

І так в усіх конституціях »республік«, лише їхніми мовами, всі статті ідентичні, себто на зразок конституції РСФСР, новітньої Московії, не зважаючи на те, що соціяльні і національні прикмети, наприклад, народів Туркестану, сучасних азійських советських республік або кавказьких народів, а також українського, значно різняться від московських, зокрема традиціями, звичаями, історичними прямуваннями.

Стаття 13 конституції СССР зазначає: »СССР є союзною державою, що створена на підставі добровільного об'єднання рівноправних республік«. Отже, тут мова про єдину державу і далі йде перелік 15 »республік«, складових частин тієї держави (точніше, імперії).

Стаття 14 конституції СССР перелічує, що належить до компетенції »Союзу« в особі його вищих органів державної влади і органів державного управління. Перелік укладено в 24-ох пунктах (від »а« до »ш«

московської абетки). Статті під числом 19 конституцій РСФСР і УССР подають, що належить до республіканських вищих органів. Цей перелік у 27-ми пунктах (за абеткою від »а« до »я«), дослівно повторяє ті самі функції, що й у статті 14-ій Конституції СССР.

Стаття 30 конституції СССР вказує: »Вищим органом державної влади СССР є Верховна Рада СССР«, а стаття 49-та — перелічує у 18-ти пунктах функції Президії Верховної Ради. Верховні Ради в »республіках« є теж вищими органами в »республіках«, а стаття 33 конституції РСФСР і стаття 30 конституції УССР подають ті самі функції в 11 пунктах Президії Верховної Ради Республіки, яка »видає« постанови як дублікат схвалених постанов Верховної Ради СССР. Але зверхність вищої влади в особі Верховної Ради теж фікція, бо — як відомо — видання законів Радою завжди попереджають постанови з'їздів або пленумів ЦК КПСС, в дусі яких і появляються закони Верховної Ради.

Стаття 64 конституції СССР вказує, що Рада Міністрів СССР є вищим органом державної влади СССР, а стаття 69 підкреслює, що Рада Міністрів СССР має право касувати постанови вищих органів державної влади в республіках в усіх галузях управління.

Єдинонеділимство, сконструйоване Москвою, наочно характеризує стаття 77 конституції СССР, яка передбачає 23 загальносоюзні міністерства, себто такі, які наскрізно управляють на території усіх »республік«, які не мають відповідних республіканських міністерств. Ці міністерства суцільно охоплюють зовнішню торгівлю, всі види промисловости і машинобудування. Стаття 78 конституції СССР подає 31 союзно-республіканських міністерств, які мають підлеглі їм міністерства в »республіках«. Отже, разом 54 централізованих міністерств у Москві охоплюють наскрізно всі галузі народного життя до найдальших закутків СССР.

Москва карбує гроші, управляє всіма видами транспорту, всіма видами торгівлі, опрацьовує пляни всіх видів промисловости, передбачає нові будівництва, затверджує бюджети республік і областей, опрацьовує взірцеві правила внутрішнього розпорядку для всіх підприємств СССР, зразки господарських договорів, правила арбітражних спорів. Зрештою, треба зазначити, що Москва накинула всім »республікам« систему адміністративного поділу на області (чи губернії), коли, наприклад, Україна за часів своєї самостійности знала розподіл на Землі або Полки, відповідно до географічних, економічних, культурних та історичних умов.

Так само і судова влада є єдиною на ввесь СССР. Стаття 102 конституції СССР установляє, що — »Правосуддя в СССР здійснюється Верховним Судом СССР«. Стаття 104 каже, що Верховний Суд СССР є вищим судовим органом і на нього покладено нагляд за судовою діяльністю судових органів СССР, себто у всіх »республіках« СССР. Рішення чи вироки найнижчих »народних судів« можуть бути оскаржені перед Найвищим Судом СССР.

До утворення СССР, всі кодекси публічного і цивільного права РСФСР були обов'язковим зразком для України і Білорусії. З утворенням СССР, Москва опрацьовує так звані »Основние положения« для кожної галузі права, а з тих »положень« т. зв. республіки переписують дослівно всі статті, включно з санкціями за вчинений злочин, що й називають »Кодексом республіки«. Звичаєве право народів, різних культурою, Москва рішуче відкидає, все має бути в московському стилі і в її інтересах.

Незвичайно вимовною є стаття 117 конституції СССР, яка звучить так: »Органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Генеральному Прокуророві СССР«. Звідси — Генеральний прокурор СССР затверджує кандидатів на посаду районового прокурора в »республіках« (наприклад, Самбірського в Україні або Пружанського у Білорусії). Ще суворіше централізовані карні органи, т. зв. КҐБ. Тюремні і поправно-трудові заклади розташовані переважно на територіях РСФСР.

Як бачимо, державне поневолення »республік« у системі СССР московським централізмом суцільне. Образно висловлюючись, т. зв. »суверенні« советські республіки перебувають у ланцюгах Москви поземно і доземно.

Правова система СССР поневолює людину

Правова система в СССР є засобом і поневолення людини-індивіда. В конституціях СССР і »республік«, саме в розділі »Основні права і обов'язки громадян«, визначені всі свободи для людини в СССР, передбачені конституціями демократичних країн Заходу і Америки. Але в практичному житті тих народних свобід за ввесь час існування московсько-советської влади ніколи не було, бо в конституціях, в тому ж розділі, є одна стаття, яка перекреслює і зводить до нічого всі ті свободи на письмі. Це стаття 126 конституції СССР і статті 130 конституції РСФСР і 106 конституції УССР, що повністю тотожні, тому цитуємо статтю 106 УССР:

»У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльности і політичної активности народних мас, громадянам Української ССР забезпечується право об'єднання в громадські організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні й наукові товариства, а найбільш активні і свідомі громадяни з осіб робітничого клясу, трудящих селян і трудової інтеліґенції добровільно об'єднуються в Комуністичну партію Радянського Союзу, *яка є передовим загоном трудящих у їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних*«.

Як же виглядає це »керівне ядро«?

В рядах КПСС, за станом на 1965 рік, було біля 10 мільйонів членів і кандидатів, що становить біля 3,2% до всього населення СССР. В т. зв.

українській компартії — біля 1.700 тис. членів і кандидатів, себто до 3% всього населення України. За советською статистикою в КПСС є тільки 19,5% членів і кандидатів робітників і лише 5% селян у відношенні до загальної кількости комуністів у СССР. Порівнявши кількість членів компартії із загальною кількістю робітників і селян в Україні, побачимо, що з 14 мільйонів членів профспілок, яких треба вважати за робітників і службовців, біля 400 тисяч робітників (великою мірою московського походження) є членами і кандидатами компартії, що становить тільки біля 3% всіх робітників. А з 18 мільйонів зайнятих у сільському господарстві — біля 100 тисяч є членами і кандидатами компартії, що становить лише 0,6% всього дорослого сільського населення в Україні.

Загально, кількість комуністів у СССР невелика, але КПСС привласнила собі компетенції »единої« партії робітників і селян, називає СССР і »республіки« державами робітників і селян, а компартію — »керівним ядром« всіх державних і громадських організацій в цілому СССР.

Як »керівне ядро«, компартія »правно« охопила своїм керівництвом, контролею і реґляментацією діяльність усіх професійних спілок, громадських організацій, культурних і наукових товариств, промислових, торговельних кооператив і колгоспів у селах. У тих організаціях компартія поневолює громадян всілякими способами.

Професійні спілки мають за основне завдання не захист інтересів своїх членів, себто не ведуть боротьби з підприємцями за поліпшення умов праці та кращу заробітну платню, як це бачимо в країнах вільного світу, а очолені членами компартії вони стали знаряддям експлуататорської системи державного капіталізму. У статутах профспілок написано: »Професійні спілки України є складовою і невід'ємною частиною профспілок СССР, які всю свою роботу провадять під керівництвом комуністичної партії«.

У статуті комсомолу написано, що — »маси ленінського комсомолу в своїх діях керуються постановами КПСС«. У статутах всіх кооперацій зазначено: »Кооперативні організації УССР, як і всього СССР, у тому числі і колгоспи, є об'єднання трудящих і є однією з форм залучення мас до комуністичного будівництва, комуністичного виховання, і вони є школою комунізму«.

Про творчі спілки і товариства у статутах написано таке: »Творчі спілки і товариства — добровільні громадські об'єднання, які об'єднують творчих працівників — письменників, композиторів, художників, журналістів, кінематографістів, архітектів та інших, і спрямовують їхню діяльність. Творчі спілки відіграють важливу ролю у розвитку соціялістичного суспільства. Вони є надійними помічниками комуністичної партії і радянської держави в справі виховання нової людини — будівника комунізму«. На 1 січня 1965 р. в Україні Спілка письменників об'єднувала 723 літератори, Спілка художників — 1380 мист-

ців, Спілка композиторів — 148 композиторів і музикознавців, Спілка журналістів — 4713 працівників, Спілка кінематографістів — 306 членів, Українське театральне товариство — 3477 членів, Хорове товариство — 150 тисяч членів.

Крім згаданих, є ще багато спортивних та інших товариств і організацій, а також товариств спеціяльного призначення. І в усіх цих об'єднаннях маси людей поневолені морально настирливим і примусовим навчанням та вихованням виключно в матеріялістичному світогляді, в марксистсько-ленінському розумінні життя суспільства, не згадуючи вже шкільництва, де навчання і виховання відбуваються згідно з програмами і методами, визначеними ЦК КПСС, ним контролюються і регляментуються.

Завершенням суцільного поневолення людини є антирелігійна акція московсько-большевицької влади. У статті 124 конституції СССР і в статті 104 конституції УССР записано: »З метою забезпечення за громадянами свободи совісті, церкву в Українській ССР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами«. Як бачимо з тексту самої статті, блюзнірство влади у відношенні до релігії безприкладне, воно довело до розгрому церков, молитовних храмів, синагог, мечетів мусулманських народів у СССР, до репресій і винищення духовенства в тюрмах і концтаборах.

Отже, немає сумніву, що правова система в СССР є засобом державно-політичного, національного, культурного і духового поневолення народів у 15-ти совєтських »республіках«. Поневолена в СССР і людина, бо позбавлена всіх свобід, всіх прав людини-індивіда, здобутих на протязі століть національно-визвольними рухами в передових країнах Европи і Америки.

Міжнародно-правний стан »республік« СССР

На підставі внутрішнього політичного стану в СССР у багатьох із нас, а особливо у чужинців, виринають питання: Перше, чому Москва повсякденно твердить у своїй пропаганді, що »совєтські республіки« незалежні і суверенні держави, а в конституціях (стаття 14 в УССР) навіть написано, що »Українська Радянська Соціялістична Республіка зберігає за собою право виходу з СССР«? Друге, чому в »республіках« є нібито верховні законодатні, виконавчі і судові органи, властиві справді суверенним державам? Такі питання спадають на думку ще й тому, що т. зв. УССР і БССР є членами ОН, себто виступають на арені міжнародних відносин як окремі держави.

Відповідь на ці питання знаходимо в науці міжнародного права, для викладення якої вдамось до історії. Як відомо, з 1919 р. РСФСР мала протекторат над самостійною тоді УССР. (В дужках констатуємо, що міжнародне право знає такі норми як протекторат, заступництво і квазіпротекторат). Звичайно, це був квазіпротекторат, бо РСФСР вела війну проти національно-визвольних сил України. Згодом, 1922 року,

прийшла декларація, а трохи пізніше й договір про утворення СССР з формально тоді ще самостійних РСФСР, УССР, БССР і Закавказьких ССР. Цей договір виходив із засад *протекторату,* як норми міжнародного права, коли сильніша держава (в даному випадку РСФСР) приходить на допомогу слабшій (в нашому випадку УССР та іншим). В декларації було сказано про допомогу господарську і про захист у зв'язку з хитким міжнародним становищем, некорисним для слабших республік. Декларація, договір і статті в конституціях формально дають підставу вважати відносини СССР з республіками, з яких він складається, міжнародним договором між самостійними і суверенними державами, і кваліфікувати ті відносини як *протекторат,* як норму, знану міжнародному правові.

Але міжнародне право за самостійну і суверенну уважає таку державу, яка має повне або незначно обмежене, і то тільки в міжнародних стосунках, *самоуправління,* в той час, коли з правової системи в СССР такого самоуправління не бачимо ані в Україні, ані в інших неросійських т. зв. республіках. Як же розуміти ці розходження між формою і суттю? До речі, Москва також твердить, що »советські республіки« формою самостійні держави, а суттю — соціялістичні.

Відповісти на ці питання допоможе нам наука міжнародного права, яка фіксує випадки про такі обмеження в окремих країнах, які суперечні з міжнародним правом. »До тієї групи — каже віденський професор міжнародного права А. Фредрос — належать держави, що перебувають під протекторатом, тому їхня дієздатність обмежена в користь протектора«. Розвиваючи міркування про долю держав з обмеженою правоздатністю на міжнародному форумі, проф. Фредрос подає таке вияснення:

»Одначе, міжнародно-правові відносини з упливом часу можуть бути перетворені на панівні відносини із збереженням лише для годиться, про людське око, міжнародно-правної залежности. Це бачимо в таких випадках, коли зовнішньо залишається міжнародно-правний протекторат, а в той же час насправді перестає існувати самоуправління держави, що перебуває під протекторатом«. А далі визначний знавець міжнародного права, А. Фредрос, немов спеціяльно про СССР, констатує:

»Але можливе, що панівні відносини із самого початку встановлюються під маскою міжнародно-правних відносин, щоб пощадити честь підкореної держави чи заспокоїти треті держави. Це бачимо в таких випадках, коли договір про протекторат надає державі-протекторові настільки широкі права, що перестає існувати будь-яке самоуправління держави, яка перебуває під протекторатом. В такому випадку насправді існує не міжнародно-правний, а лише колоніяльний протекторат« (А. Фредрос, »Міжнародне право«, стор. 124).

В іншому місці своєї праці проф. Фредрос ще детальніше виясное випадки в аспекті протекторату (цитуємо): »Практика держав витворила три різні форми об'єднання держав, побудованих на основах нерівности його членів: протекторат, заступництво і квазіпротекторат.

Усім таким об'єднанням держав притома єдина загальна ознака, а саме та, що слабша держава опиняється під захистом сильнішої, не втративши проте своєї міжнародно-правної суб'єктивности. Наслідком цього є те, що відносини між об'єднаними державами далі мають характер міжнародно-правових відносин. Одначе, як було вказано вище (стор. 124), під виглядом міжнародно-правового договору іноді може приховуватися договір про підкорення. А втім, справжні міжнародно-правові захисні відносини можуть поступово обернутися в *державно-правові* панівні відносини, якщо протекторові вдається позбавити державу, яка перебуває під його протекторатом, основ самоуправління. У цьому випадку підкорена держава втрачає статус суб'єкта міжнародного права, хоч видимість міжнародно-правових відносин може зберегтись ще протягом довшого часу. Отже, держава, що перебуває під протекторатом, може залишатись суб'єктом міжнародного права лише доти, доки вона спроможна обстоювати перед протектором свій стан самоуправління у об'єднанні з ним. Втративши цей стан, держава зводиться від стану залежности в *міжнародно-правному* відношенні до стану держави, залежної *в державно-правовому* відношенні (до т. зв. колоніяльного протекторату)«.

Таким є насправді статус сучасної України.

Завдання правової системи СССР

Правова система СССР має за завдання у недалекому майбутньому уніфікувати все право і законодавство в СССР, як єдиної »советської держави« (себто, московської імперії), з цілковитим нехтуванням будь-яких прав т. зв. »союзних республік«. Така нівеляційна політика Московії не є жодною новиною, це суть московського імперіялізму на протязі багатьох століть. Різниця між нівеляційною політикою царського і советського періодів імперії тільки у формі її проведення, до якої примусили московсько-советську імперію національно-революційні рухи поневолених народів після упадку царського режиму 1917-го року.

Але розгромивши національні рухи 1920-их і першої половини 1930-их років (найяскравіше цей розгром виявився саме в Україні), Москва видала т. зв. Сталінську конституцію 1936-го року, якою вже відкрито створила »фундамент« для єдинонеділимої московсько-советської імперії. Проте відновлення національних рухів в Україні, Білорусії та в деяких інших »республіках« під час другої світової війни, головно резистанс Української Повстанської Армії, зрив до визволення з-під іноземних окупацій, змусили Москву під час і по закінченні війни далі говорити про »суверенність« республік, про їх »незалежність«, ще й »вплоть до отделенія«, а навіть надати деякі формальні атрибути »самостійности« Україні та Білорусії, як ось утворення т. зв. республіканських міністерств зовнішніх справ і »просунення« їх до ОН.

Ця »відлига« тривала недовго, бо вже з половини 1950-их років московсько-большевицька пропаґанда жваво заговорила про »основи

братського співробітництва народів Советської країни«, а з'їзди КПСС 20-ий (1956 р.), 21-ий (1959 р.) і 22-ий (1961 р.) схвалили »нову програму КПСС«, так би мовити, проклали дорогу до единонеділимства. Інакше кажучи, проголосили, як говориться у відповідних постановах тих з'їздів — побудову життя в СССР »на ленінських началах демократичного централізму, пролетарського інтернаціоналізму і соціялістичного федералізму в единому союзному »многонаціональному государстві«.

На підставі постанов тих комуністичних з'їздів, »демократичний централізм« запроваджено в економіці: управління всіма видами промисловости, сільського господарства, транспорту і торгівлі зосереджено в Москві в загальносоюзних і союзно-республіканських міністерствах. »Пролетарський інтернаціоналізм« (себто московський інтернаціоналізм) — запроваджено в галузях культури, освіти, мистецтва, всіх видів літератури і т. п., а управління ними так само зосереджено в московських міністерствах. »Соціялістичний федералізм« (себто скріплення імперської держави) запроваджено в галузях державно-адміністративній, поліційній, судовій, а зверхність та нагляд за ними також зосереджено в московському центрі.

Провівши інтеґрацію, себто сполучення в одне ціле, що раніш бодай якоюсь мірою існувало нарізно, підпорядкувавши керівництву московських центрів всі галузі народного життя в СССР, советська юридична література, з наказу партії, заговорила цілком іншою мовою, все більше нехтуючи права »республік«. Московські правники все менше говорять про »суверенність« республік, а в т. зв. ювілейному році, себто в 50-річчя утворення СССР вже йде мова про СССР, як про »єдине многонаціональное государство«, припасовуючи до такого »государства« і »єдиную правовую сістему« та »єдінство законності в Союзе ССР«. Вичерпні висновки з проведених етапів законодатної еволюції в СССР до »єдіного государства« читаємо в статтях кандидата юридичних наук Л. Краснова п. з. »Програма соціялістичної економічної інтеґрації в дії« і доктора юридичних наук С. Роніна п. з. »Соціялістичний інтернаціоналізм советського права і едність законности в Союзі ССР« (місячник »Советское государство и право«, ч. 9, 1972 р.).

С. Ронін, безсумнівно за вказівками згори, досить відверто ревізує дотеперішні погляди в юридичній літературі про якусь там »суверенну« рівність законодатних органів »республік« із такими ж органами СССР, чи про якусь там самостійність республіканського законодавства. Він »доводить«, що »інтернаціональна природа советської влади обумовлює інтернаціоналізм советського права, що відбиває спільні, докорінні інтереси і єдину державну волю всіх советських народів«; щодо утворення СССР, Україна, Білорусія та інші республіки жили законами РСФСР; що »Конституція СССР 1924 р. визначила чіткі межі сфери дії суверенних прав і компетенцію органів Союзу ССР«, а ст. 2, глави 1-ої, установила, що затвердження і зміни головних основ Конституції СССР »належать виключно до з'їзду Советів Союзу ССР«.

Сталінську конституцію 1936 р. С. Ронін розглядає як базу, як основний закон, згідно з яким мають здійснюватись усі сучасні програми

»інтеґрації і перетворення« в СССР, зокрема мають існувати єдина правова система і єдність законности. Він пише:

»На відміну від практики законодавчої роботи ранішого періоду, нова конституція СССР встановила, що законодавча влада СССР здійснюється *виключно* (підкр. моє, — Д. Л.) Верховною Радою СССР (ст. 32 конституції СССР). Це положення мало величезне значення для стабілізації советського законодавства і зміцнення законности. Конституція СССР 1936 р. закріпила історично заіснувавшу — виправдану практикою соціялістичного будівництва і досвідом здійснення советського права і законности — єдність загальносоюзного і республіканського законодавства на базі визнання зверхности загальносоюзного законодавства і обов'язуючої відповідности конституцій союзних республік до конституції СССР. У ст. 19 конституції СССР вказується, що закони СССР мають однакову силу на території всіх союзних республік. Спираючись на досвід ранішого етапу державно-правового будівництва, конституція СССР у ст. 20 юридично закріпила положення про те, що на випадок розходження закону союзної республіки із законом загальносоюзним діє загальносоюзний закон. У ст. 21 підкреслюється, що для громадян СССР установлюється єдине союзне громадянство з усім комплексом основних, рівних для всіх громадян прав, свобід і обов'язків, що випливають з цього єдиного загальносоюзного правового інституту. Стаття 113 конституції СССР поклала функції вищого нагляду за точним виконанням законів всіма народними комісаріятами (у дальшому міністерствами) і підлеглими їм установами, так само як і окремими урядовцями, а також громадянами СССР, на прокурора СССР (тепер генерального прокурора СССР), що призначається Верховною Радою СССР. За Верховним судом СССР — вищим загальносоюзним органом — був закріплений нагляд за судовою діяльністю усіх судових органів СССР і союзних республік (ст. 104)«.

І закінчує свою статтю С. Ронін твердженням, що »становлення загальнонародного соціялістичного »государства« і загальнонародної соціялістичної демократії зумовили необхідність дальшого вдосконалювання советського законодавства і законности«; що уніфікація права і законодавства, проведена дотепер, є »історичним фактором дальшого зміцнення єдиної советської правової системи і скріплення єдиної законности«. Іншими словами, правова система СССР всіма силами намагається законно оформити СССР в єдину московську імперію і тим самим ще сильніше поневолити народи і людину в цьому московському збірному концтаборі.

Але всі ці московські заходи зустрічають опір поневолених народів. Московсько-большевицька влада на кожному кроці натрапляє на пасивний, а часто і активний спротив її імперіялістичній единонеділимській політиці. Опір поневолених народів постійно зростає, а зухвалість московської олігархії викликає ще сильнішу реакцію. Все це скріплює нашу надію на світлу майбутність української нації, як вільної суверенної держави.

У ЛАВРОВИЙ ВІНОК ГЕНІЄВІ
(З крайових матеріялів)

Євген СВЕРСТЮК

ОСТАННЯ СЛЬОЗА

За три місяці до смерти Шевченко написав маленький ліричний вірш, не адресований нікому...

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
І ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

Написав, очевидно, єдиним подихом, в один мент — 5 грудня 1860 р. Це майже самі дієслова, одні дієслівні рими — самий плин життя, в якому примарною весною зазеленіли острівки —

Садочок
хатина
діти
дівчата і хлопці

— і раптом все змило чорною хвилею:

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

А далі як прірва небуття — самий привид знебулої екзистенції, в якій нема сенсу, як в засохлому дереві, що не дало плоду.

А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

Оте »неначе«, ота ілюзорність реальности, з якої одпливає суть і залишається тінь самої форми — це кобзарева нота, споріднена з Ґетівською тугою за миттю, якої не зупинити... Геній Шевченків схоплював явища на грані їхньої кристалізації і розпаду, на грані виповнення їх духовністю і втратою її — у цьому ключ до всієї його поезії. Поза цим

ключем, як поза світловим променем, діямант його поезії гасне і тратить сенс.

В мряці духовного спустошення цього десятиріччя ми його по суті не бачили. Змінювалися образи на факти і тяжко перевалювали їх, наче каміння.

Та самі по собі факти, ці цінні вали минулого часу, поета цікавили мало. З них можна снувати статистику, викладати контури реальности, але хіба в цьому головний сенс? Тим часом з його творів стали викльовувати набридлі ілюстрації »тяжкого життя за кріпацтва«, приклади »боротьби трудящих«, »оспівування боротьби«, — кому це цікаво? Були спроби »підкріплювати« Шевченка статистикою, — що вони довели? Не більше, ніж спроби спростувати Шевченка статистикою... Справді — »опухла дитина голодная мре«... скільки тих дітей мерло з голоду? Порівняно з 1933 роком — крапля в морі. Скільки Катерин гинуло? Більшість несла свою ганьбу і пристосовувалась з нею жити. »Садки зелені повсихали«. А Звенигородщина, Полтавщина — вся була в садках! Сам же Шевченко знав це краще за інших:

»Садок вишневий коло хати«.

І цей садок, весна, ряст — мало не в кожному творі. Можна сказати: єдине, що тішило око поета на Україні, — це сади... Це знали й Шевченкові читачі — і все ж таки слово поетове лягало на душу, як Боже слово. У ньому була істина глибша за видимість факту. Оті полтавці, що за словами Куліша, »за 'Кобзарем' швидко будуть і Богу молитись«, може й не знали грамоти, але слово було для них не лише натяком, символом, притчею. У них було мудре серце і вміння »дивитись на людей душею« — а це незрівняно більше, ніж письменно аналізувати строфи, зводити їх на буквалізм і скніти на сухому раціоналізмі. Вони не лічили прикладів, бо відчували правду в кожному слові поета. Вони не розкривали символу покритки, але плакали, читаючи »Катерину«, над власною національною долею...

Бо те, що вчені люди беруть з філософії, простий народ споконвічно бере з релігії, і йому легко шукати русло образів філософської поезії Шевченка. Зрештою, свій погляд і свою філософію життя поет виробляв теж більше на Біблії, ніж на філософії. Очевидно, Псалтир і народна пісня одкрили йому в дитинстві тайну символіки, яка охоплює таємницю сутности.

Примітивний раціоналізм нашого шевченкознавства по суті завуальовував душу його поезії нагромадженням зовнішніх асоціяцій соціологічного порядку і таким чином невтралізував її силу.

Колись наші добрі старі просвітяни не знайшли в Шевченкові після заслання того молодого вогню, що запалав у першому »Кобзареві« і клекотів у »Трьох літах«. Після заслання явився справді інший Шевченко, просвітлений стражданням і наче якось відчужений від барв життя. Він не зрікся не тільки вірувань — він не зрікся жодної своєї

улюбленої ідеї, тільки потемніли, згусли барви і змінився його голос. Вогонь пригас і, як вулкан, пішов у глибину.

Я не знаю нічого драматичнішого і моторошнішого, ніж три останні роки життя Шевченка »на волі«. Кульмінація цієї драми — остання його подорож на Україну. Вимріяне, злеліяне в снах повернення »додому«, на Україну, обмарену до кожної стежини, до кожної людини і кожного дерева. Та подорож — з табуном псів за спиною, під прихованим конвоєм доносників і розносників нечисті. Повернення в обітовану землю, де можна було знайти чисту годину, відчути щасливу мить лише тоді, коли міцно нап'єшся і, приспівуючи, вертаєшся до дитинства... Прокидаєшся, а перед тобою в повній формі нахабно підморгує »обізнаний унтер Табачніков« — і ніде й натяку на збори тих зосереджено уважних земляків, яким на нинішних картинах Шевченко читає революційні вірші. Зловісно посміхається над іменованим в інструкції академіком хазяїн землі Табачніков, а кругом по полях отарою розсипались люди, похилі і німі...

... У Києві є кілька будиночків, де зупинявся Шевченко в це пекельне літо 1859 року. Тут він, обснований павутинням доносів, ходив під арештом — на слідство... Тут він позичав у когось з щиросердечних земляків карбованця... А тут потім випадково надибав у своїй кишені забутих 10 карбованців і оддав їх за бублики для дітей, що завжди носились за ним цілим роєм. Тут він зупинився з мольбертом на роздоріжжі, щоб змалювати київські церкви, вулиці, дерева — так, наче хотів похапцем забрати з собою краплю того раю, перетвореного на пекло...

З п'яти дозволених місяців тут можна було витримати неповних три...

»Щодень пилати розпинають,
Морозять, шкварять на вогні«.

»Вирвався я з того святого Киева і простую, не оглядаючись, до Петербурга«.

»Там народ образованее — вам будет легче« — втішали його. І справді — було легше. Петербург йому завжди тхнув болотом, зате там можна було відпочити душею — принаймні відірватися від табуна недремних інструктованих псів, які над ним »бдили« у провінційній ретельності день і ніч. Там видали Шевченкові дивовижне свідоцтво про присвоєння академіка »для предъявления полицейскому начальству во время проживания на квартирах С.-Петербурга«. (!)

Але напруження розв'язки цієї драми наростає в міру того, як поет з новою силою загорівся бажанням вернутись на Україну, бо більше ні про що він не міг думати... Вернутись, поселитися на Україні, одружитись в Україні — »бодай на чортовій сестрі«. Це була якась нав'язлива ідея, крик єства — проти всіх логік, всіх вітрів, всіх перешкод, що нагромаджувались горами. Все життя він пролітав над тими горами в поетичному леті, а зараз запрагнув пролетіти реально, в житті, і вже з усіх сил розгортає гарячкову діяльність, благає посередників, щоб шукали над Дніпром землі, щоб шукали серед земляків дружину, хату,

сам накреслив плян майбутньої хати. Все валиться з рук, розбиваються всі ілюзії, а він будує, будує, нагромаджує з новою силою і це за голосом свого єства — туди, тільки туди. Зрештою, пише і посилає туди той зворушливий »Буквар« для українських дітей, наповнений євангельськими текстами і народними піснями. Здається, тут для нього не стояло педагогічної проблеми: азбукою для дітей має бути голос народу і голос Божий...

Він шукав незайманого народного типу землячки — і зустрів у ній невольницю з усіма комплексами людини виробленої, спотвореної рабством. А поміж обожнюваних забитих працею земляків проглядали »просвіщенні« храпалі, залучені до поліційних служб... Все в цьому благословенному краї пішло вперед, та все в одному напрямі —

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

Це був єдиний накреслений зверху прогрес українського життя! Дівчаток украли, украли з душею, обікрали і спустошили... А хлопців, їхніх захисників, просто забрали — з усім їхнім єством, з їх минулим і майбутнім — у ті ж самі москалі, що мають розтлівати дівчаток. От і доля народу в його краплині — сім'ї, що самознищується в нелюдськи організований спосіб...

Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників.

Можна було заніміти від розпачу й болю. Можна було на розпуттях велелюдних день і ніч ридати.

Шевченко проїхав по нашій не своїй землі, мовчазний, як хмара, і кинув, наче важкий камінь, слова спопелілого болю:

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подивився!
Упився б! Здорово упився!

Добре знав він величину цієї щасливої зірки на українському видноколі — зірки, що впала в калюжу. Тепер нічого не залишилось, як настирливо купати її там... у тій самій калюжі.

Мені уявляється він сам енергійним, заклопотаним і водночас наче відчуженим свідком своєї драми. Бо що таке його високопророчі, просвітлено мудрі, якісь надземні поезії того часу?

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Його страшні пророцтва — Осії, гл. XIV —

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі,
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші!

Далеко над реальним плином життя, над клопітним чеканням реформи, над підготовкою »визволення«, сказати б »над убогістю наявного буття« підносяться передсмертні поезії Шевченка — так що й не в'яжуться з датами... Бо було ж — це можуть підтвердити історики, мемуаристи, біографи — було ж тоді велике полегшення в світі. І зовні все було гаразд у поета Шевченка: в пресі з'являлись щороку 2-3 його вірші. Навіть книжку дозволили видати:

»Сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи. Та так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки«.

Зовні все було гаразд і в навколишньому житті. Люди жали і молотили хліб, а вечорами ходили в шинок. Пани пом'ягшували чи безсило закручували кріпацький режим і розмовляли про волю. Чиновники готували »бомаги« про звільнення народу з кріпацтва. В повітрі носився дух реформ і полегшень.

Буденне життя розвивалось в одному напрямку, а духовне життя поета — в своєму. Тут всі омани життя десь бліднуть і гаснуть — і понад ними невпинна думка літає у тій самій вічності, під небом високим, де почав співати його Перебендя...

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім.

Істина тут, у цій високій сфері єдности буття і небуття, в сфері кристалізації й розпаду, переходу простору в час, який теж зникає, бо є тільки плин змінних форм і результат, який ми мали і маємо.

Мали радість ілюзій — того єдиного справжнього людського щастя, обмареного надією —

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли,
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...

Скільки разів його болісна думка блукала тими шляхами, а тепер усі ідилічні марення стишені і захоронені у двох рядках:

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

Яка епічно спокійна, застигла розпука — наче крига на згарищі! Здається, він записав ці слова з уст збожеволілої матері, що вибухнули в її свідомості і зруйнували її. Тоді вона, стара і згорблена, стала тихо повторювати: »дівчаток — украли... хлопців — забрали... дівчаток украли...« А потім навіть весело стала наспівувати ці слова — як свою єдину пісню. Згодом вона таки стала її національною піснею.

І то все, що дало життя... Далі підсумок, як примара цієї знебулої засохлої весни. Далі рука — при добрій зовнішній погоді — виводила моторошні рядки про химеру людського життя, що не відбулось, про молоді надії, що не справдились, оманні видіння людського затишку, яким »пишались, неначе князі«, а то був тільки сон...

Насправді не було нічого. Все було недійсне, несправжнє, як той батько з матір'ю, що ніби залишились разом, дивляться і не впізнають одне одного — неначе розійшлись, неначе брались — не єднались. В цій останній холодній сльозині повторились всі великі Шевченкові трагедії — від »Катерини« до »Неофітів« і »Марії« — в ній зрезюмовано всю історію України, як посів без жнив і замкнене коло сиріт'ства.

Скотилась по щоці, упала і розбилась об чужий камінь на маленькі краплинки. Як наше життя — вічно розбите й порізнене, відчужене від нас самих — »і ми не ми, і я не я«. Де кожен один з одним наче поряд, але не разом. Де всі вічно блукають і розходяться, наче вражені чумою приреченості. Де холод невиповненого життя обростає байдужістю до матері, до всіх і, зрештою, до самого себе. Бо, власне, з самим собою вічно розминаєшся — один з одним і з самим собою.

Але десь діваються зотлілі, змарновані, невиповнені духовні сили. Ніщо, ніколи не проходить і не пропадає марно!

Сила цієї невимовної драми поета і драми його народу була така велика, що вона мусила якось висіяти закладену розв'язку. І ось вона вилилась у неймовірну казку його другого життя.

Бо що, власне, змінилось в цей важкий імлистий світанок 10 березня? Просто стихли болі і зупинились хвилі, які навалювали каміння на груди. Був похоронний траур, а потім на 2 місяці спочинок Тарасові Шевченкові. Тоді він, вільний від ударів і скорбот, що лягають на тіло,

вільний від ваги тіла, знову ожив у дивовижному тріюмфальному травневому поході. З участю самого народу поет вернувся на Україну. Щоб під приводом поховання труни Шевченкової заснувати біля Канева першу національну святиню, його труну повезли, понесли на Україну, як труну короля. У ту Україну, де по-старому бігали недремні табуни псів, а на місці закону на витяжку стояв унтер Табачніков. Він сторожував його могилу на Чернечій горі, але народна процесія пливла вже понад ним.

Далі життя Шевченкове пішло за тими законами, які проклала його поезія — її містична сила стала реальністю! Це було повернення, як у посмертному сні. І щось у цьому казковому тріюмфі добра і правди відповідало ірраціональній течії його поезії, що завжди йшла проти логіки навколишньої реальности. Його поезія, що завжди на глибині і на висоті обходила хисткі вали часу, закреслювала їх або не брала до уваги і жодного разу до них не достосовувалась.

І ось труну найбільшого ворога Російської імперії з дозволу російського імператора везуть на Україну — понад головами усіх розгублених табачнікових, які, коли надходить момент, »мовчать собі, витріщивши очі, як ягнята: може так і треба«.

Так і треба! Імператорська державна мудрість завжди знала одну генеральну лінію — умертвляти. Вона боялась всього живого, з полегкістю закривала »особову справу« мертвих і вже не боялась їх. Наївна, вона розрізняла живих і мертвих за ознаками видимости...

А тим часом Шевченкова могила на Чернечій горі — це лише початок нової біографії Кобзаревої, і цій біографії не видно кінця-краю. Народна легенда про те, що »наш Тарас не вмер, а тільки но прикинувся мертвим« — це правда на рівні всієї поезії Шевченка, яка ірраціональними спалахами просвітлювала хистку мряку екзистенції і вихоплювала з вічности відблиски сутностей. В таких нібито наївних легендах народ серцем зрозумів Шевченкову глибинну суть. Він відчув, що справжнє життя, *його й поетове разом,* ще не починалося. Бо в морі вічности з кожною весною все прокидається з новими силами, береться молодими паростками і зацвітає надіями.

ПЕРЕДСМЕРТНІ ГАЛЮЦИНАЦІЇ ТИРАНА
(Із захалявної літератури)

СМЕРТЬ СТАЛІНА

Сталін скінчив вирізувати фоторепродукції з газет і розклав їх на своєму залізному ліжкові. Він підійшов до шафи, в якій висів його генералісимусівський кітель, розчинив дверцята і дістав на самому дні шматок сірого хліба. Відкусивши якмога більше від того шматка, він став ретельно пережовувати його. Пережований хліб Сталін поклав на уривок газети і почав ним приклеювати вирізані фоторепродукції до стіни.

На стіні вже було раніше наклеєно до двох десятків таких же репродукцій. Тут були фото Сталіна на трибуні мавзолея, Сталін у президії з'їзду партії, крупним пляном було знято дівчинку-дитину, яка полум'яно обіймає Сталіна, а найбільше було фотографій з монументів Сталіна в різних містах Радянського Союзу. Фотографії розміщалися на стіні несиметрично, безладно і навіть нерівно, але в цілому виходила, на погляд Сталіна, приємна галерея. Коли розклеювання було закінчено, він відійшов трохи назад і подивився здалека на свою роботу.

— Добре, — промовив він, вдоволений самим собою. — Все-таки найкращий монумент на Волго-Доні.

Він пройшовся кілька разів вздовж своєї кімнати і знову зупинився перед виставкою. — От треба буде, — думав він, — ще повирізувати пам'ятники Леніну і порівняти — чиї кращі — його чи мої, і чиїх пам'ятників більше — його чи моїх.

В кімнаті було тихо. Так тихо, що ледвечутний цокіт годинника виразно виділявся серед цієї тиші. Сталін перевів свій погляд з виставки на вікно. Воно було обкладене міцними гратами. За вікном серед снігових заметів виступала сіра стіна огорожі. Була така висока, що закривала собою майже весь небокрай. На вершині стіни тягнувся рівними рядами дріт-електропровідник. Над стіною підіймалися вершечки ялинового лісу, що своїм зеленим кольором вносили веселість у сумний зимовий пейзаж.

— Так, тут, можна вважати, — думав Сталін, — я тепер у повній безпеці. Бо в тому Кремлі — ходи і оглядайся: одним оком спи, а другим вартуй. Скрізь на тебе чигає підступність і зрада. Сьогодні він був тобі вірний і відданий, а завтра готовий тобі вп'ястися у горлянку. Ну, сюди вже не влізе ніхто. Якщо попробує хтось пробитися лісом до мене — як не на міну нарветься, то вскочить у вовчу яму. А якщо і це омине, то повисне на електродротах огорожі. Якщо ж якимсь чином і огорожу проскочить, то попаде у лапи моїх охоронців. Та що там один якийсь терорист! Хай цілий панцерний корпус рушить проти мене — і той зав'язне на мінах і вовчих ямах у ялиновому лісі. Тут все передбачене. Ні, як не крути, кращої фортеці, ніж цей маєток, придумати

було неможливо. Не думали ті графи Орлови, яку велику послугу робили самому Сталіну, коли будували цей палац. Правда, тут дуже тихо. Так тихо, що іноді стає аж моторошно, а грати на вікнах і залізні двері нагадують мені в'язницю. Але для мене це не страшно. Я звик до тюремного життя ще з молодости. Довелось, довелось побувати мені за царськими мурами. Таке не забувається через усе життя.

І в пам'яті Сталіна виринула одна з подій його першого ув'язнення. Це було на Великодні свята. Двері камери, в якій сидів Сталін, розчинилися і крізь них впустили людину, нового в'язня. Це був химерненький чоловічок, битий горем, з виразом безутішної розпуки в очах. Сталін і всі його співкамерники піднялися на своїх нарах і попрісідали навшпиньки, втупивши свої очі в новоприбулого. Чоловічок привітався, але на його вітання ніхто не відповів. Очі в'язнів були спрямовані не стільки на новоприбулого, як на ту торбу, яку він мав. І чоловічок ніби зрозумів ті погляди. Він сів на табуретку, що стояла біля параші, витер хустинкою спітніле чоло, щось заговорив про свою нещасливу долю і почав розв'язувати торбу.

— Ви, мабуть, бідні, тут і Пасхи святої не знаєте? — спитав він, але на його питання знову ніхто не відповів. Новоприбулий обділяв гостинцями в'язнів. Він кожному давав по дві яскраво пофарбованих крашанки і по шматку запашної м'якої паски. В'язні мовчки брали гостинці і мовчки приступали до споживання. Чоловічок і собі обчистив яєчко і заходився його їсти з паскою, сидячи на табуретці біля параші. Коли скінчили їсти, новий в'язень добув з кишені пачку цигарок, почастував усіх, сам закурив, і знову вмостився на табуретці. Густий дим оповив тісну камеру. Курили мовчки. Погляди всіх були приковані до торби, що лежала біля табуретки на брудній цементовій підлозі. Вона й тепер ще видавалася великою. Іноді в'язні переглядалися між собою. Раптом один з них зліз із своїх нар, підійшов до новоприбулого і умисне пильно почав оглядати його обличчя.

— Слухай, братіку, — промовив він, — десь я тебе бачив. Чи не в суді?

— Цілком можливо, — відповів той спокійно, — я деякий час працював секретарем у волосному суді.

Сталін підсунувся до розмовників.

— А, так ти людська п'явка, — зневажливо вимовив він. — Допомагав цареві душити трудящі маси!

— Та яка п'явка, — виправдовувався новоприбулий, — там мені платили мізерні копійки, на життя не вистачало, в мене дітей багато...

— Тим гірше для тебе — за мізерні копійки продавав свою совість, — перебив його Сталін.

— Та останнім часом я вже працював не в суді, а на пошті. Там мене й заарештували...

— Не виправдовуйся! — гримнув Сталін. — Дипломат! Москва! Зав'яжіть йому прощальний галстук.

Двоє в'язнів, спритних як чорти, миттю зіскочили з нар. Один з них зняв з кілка на стіні брудний засмальцьований рушник. Не встиг ново-

прибулий підвестися зі своєї табуретки, як його шию вже оповив зашморг з рушника. Чоловік хотів щось сказати, він навіть посміхнувся, сприймаючи таку маніпуляцію за жарт над ним. Але голос його застряг у глотці — два дужі пориви за кінці рушника перепинили йому дихання. Він підняв руку, розчепіривши пальці, ніби збираючись скинути з себе той зашморг. Але його рука повисла в повітрі і безвладно впала на коліна. Його рот залишився роззявлений, а язик починав поволі висуватися. Обличчя налилося кров'ю і поступово набирало фіолетового кольору. Сталін відраховував числа. Коли обличчя з фіолетового зробилося синюватим, він махнув рукою і сказав: — Досить, вже не оживе.

Москва і Дипломат розв'язали рушник. Труп повалився головою до підлоги.

— Киньте його під нари, а торбу давайте сюди, — скомандував Сталін. У торбі, крім паски і крашанок, було ще сало, ковбаса та шинка. Все було розділено на шість рівних пайок.

На другий день вранці, коли черговий в'язниці зайшов у камеру, щоб зробити перевірку, він трохи не спіткнувся об труп, що лежав перед дверима.

— Ми вам казали вже не раз, — промовив Сталін до чергового, — не кидайте до нас цю гнилу інтеліґенцію. У них серця надто тендітні, не витримують тут.

Черговий обвів очима камеру і зробив жест рукою. Жест зрозуміли двоє в'язнів і витягли трупа за ноги в коридор.

Давно вже перестав снитися Сталіну цей невідомий, якого він так і не взнав ні прізвища, ні ім'я, і який був першою жертвою, що впала з його наказу. Цю людину у снах Сталіна заступили інші люди. Найраніше секретаря волосного суду витіснили командири Червоної армії, розстріляні ним власноручно під Царицином. А потім... а потім сон Сталіна непокоїли його численні жертви. Це були його поплічники по революції та по громадянській війні — Бухарін і Риков, П'ятаков і Зінов'єв, Радек і Косіор. Це були найвизначніші командири Червоної армії — Тухачевський і Блюхер, Гамарник і Якір. Це багаточисленна плеяда депутатів Вісімнадцятого з'їзду партії..., жінки його ворогів...

— А що ж, — думав Сталін, пригадуючи все це, — хай вибачають, такий закон історії. Історія — це вічна боротьба. Якби не я їх, то вони мене...

Сталін махнув рукою і глянув на годинника. Було дев'ять годин.

— Ет... пора випити вечірній чай, — промовив він сам до себе, підійшов до шафи, дістав з неї свій кітель і вбрав на себе, защіпнувшися на всі гудзики. Тепер він був у повній формі. Хоч Сталіна днями ніхто не бачив, він завжди перебував у цій формі, лише сьогодні дозволив собі побути без кітеля тільки під час роботи коло репродукцій. Він підійшов до столу, натис на один з сигналізаторів, що були вмонтовані у стіні над столом і почав прислухатися. Почувся цокіт дверей, тихий шум чиєїсь ходи на коридорі і знову цокіт дверей.

Після цього Сталін натис інший сигналізатор і залізні двері його кімнати розчинилися. Він вийшов у коридор.

Це був вузенький коридорчик без вікон. Освітлювався він тьмяним світлом. Одна фронтальна стіна і одна причілкова були глухими. Друга фронтальна стіна мала троє абсолютно однакових залізних дверей, другу причілкову стіну прикрашали також залізні двері, але набагато масивніші, ніж двері у фронтальній стіні. Ці двері були покриті панцерною крицею. Хоч Сталін і вважає, що він живе у палаці графів Орлових, проте це не відповідало дійсності. Він жив лише на території маєтку Орлових в приміщенню, будованому за його власним проектом, яке являло собою фактично прибудоване крило до палацу. Цю прибудову неможливо було побачити з боку входу в маєток, її скривали інші будови. Все крило складалося з вузенького коридорчика і трьох абсолютно однакових кімнат. В кожній з них були залізні двері, які відчинялися та зачинялися автоматично під дією сигналізатора з середини кімнати. З-зовні двері ніяким чином неможливо було відкрити.

Двері з панцерної криці, які злучали крило з палацом, також були автоматичні, діяли під натиском сигналізатора з будь-якої з трьох кімнат. Зачинялися вони і не автоматично, від поштовху з-зовні.

За панцерними дверима у невеликій кімнатці, також спеціяльно збудованій, постійно день і ніч вартували четверо чекістів-охоронців, озброєних як на війні. Коли Сталінові треба було подавати їжу (а він харчувався за строгим розпорядком), начальник охорони заносив страву. Тоді, коли відчинялися панцерні двері, кожні з трьох кімнатних дверей були обладнані відкидною поличкою. На цю поличку будь-яких дверей зобов'язаний був поставити страву начальник, вийти і зачинити за собою панцерні двері. І... лише після цього Сталін відчиняв двері своєї кімнати, виходив у коридор і забирав їжу. Так це він зробив і сьогодні.

На блискучій таці Сталін заніс свій »вечірній чай« і поставив на стіл. Тут була у скляній посудині чорна паїсна ікра, тонкими скибками порізаний хліб, бісквіти, масло, блискучий металевий чайник з окропом, маленький чайник із заваркою, вазочка з цукром і тарілка з виноградом та грушами. Велике гроно чорного винограду породи осьмі було таке свіже, що здавалося, ніби його щойно зняли з дерева. Не вірилося, що тепер глибока зима, і що за вікном лютують морози.

Сталін розставив страву на столі, а тацю поклав на ліжко. Потім підійшов до шафи, розчинив дверцята, дістав звідти пляшку та келих, з якого звичайно грузини п'ють своє вино. На пляшці була етикетка з написом »Особая московская«. На дні »особої московської« лежав корінець женщщену. Сталін, не сідаючи до столу, розкрив пляшку, налив повний келих горілки, випив одним дихом, утер долонею вуса і після цього присів до столу, почав їсти паїсну ікру.

Повечерявши, він склав посуд на тацю, виніс його у коридор, поставив на ту саму відкидну поличку, зачинив за собою кімнатні двері і натиснув кнопку сигналізатора панцерних дверей. Він прослухав, як

затупотіли кроки коридором, як цокнули панцерні двері. Після цього відчинив двері своєї кімнати, вийшов у коридор і оглянув панцерні двері. Переконавшись, що двері в коридорі міцно зачинені, він повернувся до своєї кімнати і натис кнопку кімнатних дверей. Тепер він був певний, що ночувати можна буде безпечно.

Сталін запалив свою люльку і підійшов до стеляжа з книжками. Кілька хвилин стояв нерухомо, дивлячись на книжки і випускаючи з рота густий дим. Потім узяв том Леніна і сів на своє ліжко, почав перегортати сторінки. Зупинився на сторінці з портретом Леніна, заговорив так голосно, ніби перед ним сиділи слухачі.

— Так, ми більшовики, спечені з особливого тіста. Ми не згинаємося ні перед якими труднощами. І ти, Ілліч, був стійкий, багато зробив роботи, багато... Та найбільшою твоєю заслугою було те, що ти своєчасно вмер. Так, так, молодець ти за те, що своєчасно вмер. А не вмер би ти тоді, коли тобі треба було вмирати, наробив би ти халепи нам немало. Коло тебе куди більше було б мороки, ніж коло Бухаріна і Рикова, та навіть коло самого Троцького. Ти хоч теж був з особливого більшовицького тіста спечений, та не до кінця непохитний був, не до краю ти збувся своєї інтелігентської слизі. Мучила тебе перед смертю пролита тобою кров... А це вже не властиве залізній натурі більшовика... Ми не з тих пацифістів, що в дорозі до своєї мети спиняються перед лишньою дитячою сльозинкою. Ми непохитно йдемо вперед навіть тоді, коли доводиться іти по шию в крові... Так, тут ти, Ілліч, виявився не до кінця стійким... І ще... ще... ти надто балакучий був... Наговорив такого, що без мене не виплутаєшся з нього... Ну ось: »Ми не можемо стояти за те, щоб соціялізм впроваджувати, це було б найбільшою в світі дурницею, ми повинні соціялізм проповідувати«. Далеко ми зайшли б самою лиш проповіддю соціялізму. Якби ми соціялізм проповідували, а не впроваджували найактивнішою дією червоного терору, то не лежав би ти сьогодні на Червоній площі у мавзолеї, а розтоптали б тебе ще живого і розвіяли б твій прах по вітру, а разом з тобою й нас... Добре, що ти у свій час сказав: »Диктатура пролетаріяту — це уперта боротьба, кривава і безкровна, воєнна і мирна, примусова і педагогічна...« Добре, що ти своєчасно сказав: »Куркулі наші найлютіші вороги. Смерть куркулям!« А що це, як не впровадження соціялізму, яке ти називаєш »найшкідливішою в світі дурницею«?

Або ось: »Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хіба це скаже той шовініст. Треба з'їхати з глузду, щоб продовжувати політику царя Миколи«. Не тільки словом, а й ділом ти наробив нам до біса мороки — поспішив надати незалежність Фінляндії, Польщі та Україні. І що було б якби ми всі тебе послухали та не вхопили своєчасно України за глотку? Що ми робили б тоді і тепер без української пшениці, вугілля, заліза, марганцю й нікелю? Правда, ти й сам тоді спохватився, гукнувши: »Самостійна Україна — всього лише гасло«, але вже було пізно: українці, як і багато інших поневолених народів царської імперії,

зрозуміли, що незалежність — насушна потреба їхнього існування. Ось і попробуй тепер доказати українцям, що ми не шовіністи, коли утримуємо їх у складі російської комуністичної держави. Ось і попробуй тепер доказати полякам, що ми не шовіністи, коли утримуємо їх у союзі з Росією. Ось і попробуй доказати фінам, що ми не шовіністи, коли наполягаємо на приєднанні Фінляндії до Росії. Як перекреслити тепер те, що ти тоді наговорив у запалі полеміки?

А може, це ще й до кращого. Ти створив таку гумову одежину, яку можна натягти на якийзавгодно копил. Коли нам загрожують великодержавні шовіністи, ми об'єднуємося з націоналістами, коли нам загрожують націоналісти, ми об'єднуємося з шовіністами; коли нам загрожує терор, ми апелюємо до демократії, коли нам загрожує демократія, ми вдаємося до терору.

Сталін закрив книжку і перевів свій погляд на двері кімнати. Його очі застигли, як мікроскопічні озерця, окуті льодом, а тіло закам'яніло. Перед дверима стояла людина. Двері були зачинені, а перед ними стояла людина, обернена лицем до нього у темносірому костюмі, в білій сорочці з чорною краваткою. Людина безшумними кроками підійшла ближче до нього, так же безшумно сіла на крісло, на якому він щойно вечеряв, сперлась ліктем на стіл і вп'яла в Сталіна свої сірі очі. Сталін дивився в обличчя непрошеного і не міг в ньому пізнати нікого зі своїх знайомих. Ба, він навіть ніколи ніде не бачив подібного обличчя. Це обличчя було обличчям молодої людини, але воно було зарослe надиво сивою бородою. Волосся на голові було таке ж сиве як і борода, ніби його голову вкривав осінній іней.

— Тільки у в'язницях люди так рано сивіють, — подумав Сталін. — Чи не побував він у лабетах наших чекістів?

Незнайомець зробив рух тією рукою, якою він спирався на стіл, і показав пальцем на своє чоло. На чолі незнайомця була діра, і з тієї діри виступала кров. Сталін чув, як ворушилося волосся на його голові, а обличчя вкривалося холодним потом. Гість устав з крісла.

»Я ще раз прийду« — виразно почулися його слова, вимовлені незвичайно рішучим голосом, але при цьому незнайомець не розкривав своїх уст. Він так же безшумно, як і прийшов, твердою ходою попрямував до дверей. І, о диво, двері розчинилися, пропустили цю людину і зачинилися знову. В кімнаті було тихо, так тихо, що власне дихання Сталіна відбивалося луною об стіни, а годинник своїм колись ледве помітним цоканням тепер бив, як молотком по голові.

— Це галюцинації, — пошепки вимовив Сталін до себе, не рухаючись. Він не відривав погляду від дверей кімнати. — А може, це моя совість приходила до мене? — майнула думка. — Але що таке совість? Я ж не можу розуміти совість у розрізі того ідеалістичного містологічного поняття, яке трактує її як якусь химеру, як якогось суддю над вчинками людини. Совість — це відношення переконань людини до її дій. Мої дії ніколи не розходилися з моїми переконаннями, отже моя совість чиста. Ні, це галюцинації.

Сталін устав з ліжка, підійшов до дверей і почав оглядати їх. Чи добре вони зачинені? Але скоро спохватився: — нащо я оглядаю двері? Якщо галюцинація, то до чого тут двері? Для галюцинації запорів нема.

Справа кепська, — міркував Сталін, сівши знову на ліжко. — Треба лікуватися. Але що означає лікуватися Сталінові від галюцинацій? Це — треба викликати лікаря-психіятра до себе. А коли я вдамся до психіятра, це викличе поширення чуток про ненормальний психічний стан Сталіна. Цього допустити не можна — треба лікуватися якось самому. Була б медична література про це — можна було б вичитати якісь ліки в ній, але в моїй бібліотеці такої літератури нема. Виписувати літературу з інших бібліотек також не випадає, відразу понесуться сплетні — Сталін зацікавився психіятричною літературою. Я забагато п'ю горілки. Треба обмежити себе в цьому. І ось при такому режимі — побачу, як воно піде далі. Думаю, що зі своєю більшовицькою волею вдасться мені перемогти і цього ворога.

Сталін відчув слабість в усьому тілі.

— Треба лягти, — промовив він сам до себе. Він роззувся, скинув свого генералісимусівського мундира, повісив його в шафу, відкрив двері своєї сусідньої кімнати (двері всіх кімнат відчинялися й зачинялися з однієї кімнати), погасив світло і перейшов у сусідню кімнату. Там було таке саме ліжко, така сама шафа і така сама сигналізація. Не засвічуючи світла, Сталін позачиняв двері і ліг спати.

На другий день вранці Сталін прокинувся з обважнілою головою. Йому приснився жахливий сон. Чорт — не чорт, вовкулака — не вовкулака, таке, що він його ніколи не то що в житті не бачив, а й не бачив на малюнку, — звідкілясь узялося в його кімнаті. Він був заввишки в людину. Навіть вищий, але набагато тонший. Туловище його було щільно обмотане білими ремінцями, як єгипетська мумія, а ноги й руки були голі, були дуже тоненькі. Ноги — не товщі дюймової водогінної труби, а руки — в два рази тонші. Обличчя його було біле з жовтуватим відтінком. Голова лиса і видовжена догори, так що своєю формою нагадувала половину дині, вуха такі великі, яких не має жодна людина, вони по-свинячому звисали трохи донизу. Його зуби не прикривали уста, і вони шкірилися, як у кістяка, майже від вуха до вуха.

Носа на цьому обличчі не було. Замість носа зяяла дірка завбільшки в п'ятак. Очі були круглі, як у птахів. Ці очі вражали своєю холодною байдужістю, їх не прикривали ніякі брови, від чого було гидко в них дивитися. Таку голову з туловищем єднала тонка довга шия. Його пальці на руках нагадували пальці гігантського орла з довгими загостреними кігтями. Ці пальці, як і всі руки й ноги, покривала цупка шкіра, яка буває на ногах птахів. Ступні ніг закінчувалися видовженими косинцями, а пальців не було зовсім. Косинці його ніг на краях переходили з жовтого кольору в чорний.

Це страховисько виявилося по-чортячому динамічним. Воно спочатку на диво спритно танцювало перед Сталіном. Так спритно, що Сталін ще ніколи на своєму віку не бачив, щоб хтось так танцював. Українці

свого гопака, а грузини свою лезгінку не танцюють так спритно, як танцювало це чудовисько. Воно підскакувало, трохи не сягаючи головою стелі, і падало на підлогу так, що з нього створювався один клубок. Оберталося дзиґою так, що від нього залишався самий вітер, било своїми ногами-ластами себе по вухах і крутило головою, як млинок. Здавалося, в його руках і ногах під цупкою лискучою шкірою не було кісток, а були там нестримної динамічности пружини.

Так танцюючи, страховисько дедалі ближче й ближче наближалося до Сталіна і коли зовсім наблизилося, черкнуло своїми кігтями по кітелю й вирвало латку, оголивши частину Сталінового живота. Ту латку воно кинуло собі поза плечі і вона поплила у повітрі, не падаючи додолу. Не встиг Сталін оглянути свого поніве́ченого кітеля, як другим рухом страховисько зняло з нього один погон і теж кинуло позад себе. Погон, як і перша латка, заплавав у повітрі. Сталін хотів крикнути »Як ти смієш зневажати державну емблему?!«, але йому заціпило, він не міг роззявити рота і вимовити жодного слова, — мабуть ця потвора не підлягає ні державним, ні партійним наказам, — майнула в нього думка. А потвора продовжувала діяти далі.

Одним рухом вона зняла всі ґудзики з кітеля. Блискучі бронзові ґудзики з зображенням державного герба попадали до ніг Сталіна на підлогу. Потвора блискавично зняла з кітеля орден Золотої зірки і почепила собі на свої огидні ремінці нижче живота. Коли Сталін нахилив голову, щоб подивитися на те місце, де був орден, вона підскочила збоку і миттю відпорола один лямпас на його штанях. Лямпас заплавав у повітрі разом з латкою та погоном. Скоро вся кімната наповнилася уривками Сталінового мундира і коли він глянув на себе, то побачив, що стоїть у самих підштанках, сорочці та черевиках. Тепер чудовисько танцювало навколо нього і він поволі повертався, дивлячись на його витребеньки.

Припинивши танцювати, потвора черкнула кігтями по сорочці, і латка сорочки полетіла в повітря. За кілька хвилин на Сталінові не було вже ні підштанків, ні сорочки, навіть шкарпетки, і то були обрізані по самі шнурки черевиків. Тепер потвора ще дужче почала танцювати, ловлячи в повітрі шматки мундира та білизни і запихаючи собі в рот. Зжерши у такий спосіб увесь одяг Сталіна, страховисько відійшло до самих дверей, підскочило, обернулося і щосили кинулося вперед. Воно з розгону вдарило Сталіна під груди своєю головою-динею, від чого у Сталіна перехопило дух, він захитався і вхопився руками за груди. Саме в цей мент страховисько вхопило його за ногу і потягло до себе. Він не встояв на одній нозі і впав на підлогу.

Не встиг Сталін опам'ятатися, як потвора вже сиділа на ньому верхи. Кількома рухами своїх кігтів-лез вона розпорола йому живіт, почала вимотувати з нього кишки та кидати їх рівними кільцями собі на шию. Коли всі кишки повитягала, вона витягла печінку та кинула її на підлогу, потім почала тягнути зі Сталіна його серце. Вона витягла серце з грудей і тримала його перед самим обличчям Сталіна своїми гидкими лапами. Сталін бачив, що його серце не було повністю вирване з його

грудей. Воно єдналося з грудьми аортою і веною. Це серце потвора почала стискати своїми жменями, з нього спочатку цвіркнула кров, а потім кров почала литися густим струменем. Кімната наповнювалася кров'ю. Сталін відчував, як підпливав у власній крові, бачив, як кров дедалі більше наповнювала його кімнату.

Ось він уже захлинається у власній крові. Саме в цей час страховисько зареготало демонічним реготом і промовило своїм шепелявим голосом:

— Ти забув, що всяка пролита кров відзивається кров'ю?

Прокинувся Сталін з холодним потом на чолі. Серце його прискорено билося, голова була ніби набита свинцем. Він підняв ковдру і оглянув своє тіло.

— Оце так сон, — промовив сам до себе. — Добре, що це був тільки сон.

Жахливі сни Сталін часто бачив на своєму віку, але такого ще не бачив.

— Невже це віщування моєї долі? — подумав він. — Ет, яке там віщування! Якщо вже й Сталін почне у сни вірити то доведеться перекреслити весь матеріялізм.

Він встав, взувся у свої нічні капці, застелив ліжко і перейшов у першу кімнату. Коли відчинив шафу, то побачив, що його мундир з погонами і лямпасами, з орденом Золотої зірки висить на своєму місці, і він усміхнувся від задоволення. Сталін надягнув на себе генераліссімусівські штани, взувся у черевики і почав умиватися. В маєтку Орлових не було водогону і Сталінові доводилося обслуговувати себе примітивним способом. Він наливав у кварту води з глечика, що стояв на табуретці у кутку кімнати, набирав з кварти повен рот води і у такий спосіб зливав над помийним відром. Вмиваючись, він намочив собі голову і йому стало легше.

Коли він скінчив свій туалет і вбрався в усю генераліссімусівську форму, було вже дев'ять годин, і він прийняв ранковий чай. До чаю подали вершки з гарячими пампушками. Перед сніданком Сталін витяг з-під ліжка великий бутель, обплетений лозою, з старим кахетинським вином, розкоркував його, налив і випив один за одним два келихи. Він відчував, як до нього припливає сила.

Після сніданку Сталін закурив свою люльку і пройшовся кілька разів вздовж кімнати. Зупинився біля мапи світу, що висіла на стіні. На мапі Радянський Союз, Китай, Північна Корея, Північний В'єтнам, Монголія і всі країни східньої Европи, завойовані у другій світовій війні, були зафарбовані у рожевий колір. Сталін довго стояв і дивився на мапу. Потім промовив сам до себе:

— Так, залишилася вузенька смужка в Азії і невеличка латка в Европі. Ще один натиск — і вся Европа буде в моїх руках. Індонезія! — це дорога до Австралії. Там у нас ґрунт готується добре. Арабський світ — це пляцдарм до Африки. І там у нас справи ідуть непогано. І тоді ще один натиск — і чотири континенти в моїх руках. Тепер це уже і не проблема — разом з китайцями Мао можна хоч завтра завойовувати світ. От тільки треба паралізувати Америку з її атомною бом-

бою. Не було б тої атомної бомби, вже сьогодні вся Европа, може, й Азія були б нашими.

Сталін перевів свій погляд з мапи на стіл, де лежала купа журналів. На обкладинці верхнього журналу зображення профільних портретів Маркса, Енґельса, Леніна й Сталіна.

— Це вірно, — знову промовив він до себе, — що вони малюють мене поруч Маркса, Енґельса й Леніна. Але коли порівняти нас, то ясно, що ми рівні тільки в теорії. Що ж до практичних дій, щодо здійснення теорії на практиці, то тут ніяких порівнянь не може бути. Всі ці троє проти мене видаються просто пігмеями... Маркс та Енґельс створили всього лиш Комуністичний інтернаціонал, який розколовся ще за їхнього життя. Ленін створив у Росії більшовицьку партію, якій хоч і вдалося захопити владу, та після захоплення влади вона почала колотися на дрібні скалки. І якби я своєчасно не взяв цю партію у свої залізні обійми, був би з тої партії пшик сьогодні. Ми й так дорого поплатилися за ленінський лібералізм — ледве завоювали Україну, і то, якби не Денікін, то хто зна чи ми її бачили б. А скільки ми мали мороки із Закавказзям, Кубанню, Середньою Азією! Втратили Фінляндію, Польщу, Прибалтику. Добре, що прийшла нагода поправити справу. Та ще й як поправити! Латочка залишилася від Европи, смужка від Азії! Правда, Фінляндія ще досі не в наших руках, але це вже не проблема — доля її вирішиться разом з усією Европою. Ось тепер і рівняй мене з Марксом, Енґельсом, Леніним! Хто з них мав такі володіння? Навіть смішно рівнятися мені з ними. Та й з ким мені можна рівнятися? Хто з будь-яких завойовників володів такою територією, якою володію я тепер? Олександер Македонський? Юлій Цезар? Чінґіс-хан? Наполеон? Ніхто з них не завойовував двох материків, якими володію я.

Сталін сів до столу і взяв слухавку телефону. Він зажадав, щоб його поєднали з атомним центром. Протягом кількох хвилин він слухав інформацію про хід роботи центру.

— Так, тут Америка забігла наперед, — говорив він до себе. — Зараз нам у цій галузі рівнятися ще трудно. Вона багата. Збагатилася за дві війни, індустрія в неї потужна, наука досконала. Але в недалекій перспективі виграш на нашому боці. Ми її випередимо. Що таке американський президент? Що він може? Він може зібрати податок від своїх фармерів, підприємців, банкирів. І все. Це мізерні кошти, що поступають у скарбницю американської держави. А що можу я? Я можу з кожного колгоспу, радгоспу, фабрики, заводу і шахти взяти стільки коштів, скільки мені потрібно. Я можу у будь-який час провести реквізицію цілої республіки, я можу, якщо мені потрібно, забрати останню корову в селянина.

— А наші концтабори? Це ж потенціял! Концтабором можна добувати нечувані цінності, при чому дармовою працею там, де не заманеш ніякого вільного робітника. Хай попробує американський президент так організувати свою державну машину. Розірвуть його там на шматки — система не та. Там держава підпорядкована праці, у нас праця

підпорядкована державі. Тому хоч Америка набагато багатша за нас, в атомному змаганні ми її переможемо. Вона в найближчому майбутньому не зможе набрати тих темпів, які наберемо ми. Час працює на нас.

Сталін знову узяв слухавку і зажадав, щоб його з'єднали з Україною. Тепер він слухав інформацію про хід боротьби з націоналістичними повстанцями на Західній Україні.

— Це ж просто сором, — говорив він у слухавку, — мільйонна армія сім років возиться із стотисячною армією заколотників. Швидше впроваджуйте там колгоспи, тоді все населення у вас буде перед очима. Вирубуйте ліси в Карпатах, щоб не було їм де ховатися. І вивозьте, вивозьте їх якомога більше у Сибір, створюйте сприятливі умови для приїжджих з російських областей — надійних наших людей. Коли ми готуємося до останнього рішального бою з капіталом, ми не можемо терпіти таку ґанґрену у себе в тилу.

Закінчивши розмову, Сталін запалив люльку і заходив по кімнаті. Пихкаючи люльку, він говорив так, ніби продовжував розмову по телефону.

— Ніхто стільки нам не нашкодив, як ці хахли. Ще царі наморочилися з ними по саме годі і нам передали свою мороку. Паскудна нація, несусвітні сепаратисти. Скільки ми з ними намучилися ще в громадянську війну, скільки поклали вони наших кращих синів партії! Ну, тепер на Східній Україні уже знають, що з нами жарти короткі, як не в Сибір заженем, то заженем у саму землю. Ті добре пам'ятають і тридцять третій рік, і тридцять сьомий, і тепер уже сидять тихо, а ці ще не навчилися своїх любити.

— Їх би, всіх цих хахлів, варто було б повивозити в Сибір, там у нас вистачить місця для них. Вони давно заслужили долі чеченців, інгушів, калмиків та кримських татар, але, на жаль, їх надто багато. Це одне, а друге те, що їх у нас нема ким замінити. Цю землю можуть обробляти тільки вони або німці, але німці не більш надійні за них. Та й де їх набереш на всю Україну! У всякому разі їх треба тримати в такому стані, щоб вони постійно відчували над собою загрозу Сибіру. Щоб вони знали, що ми їм можемо будь-коли повторити і тридцять третій, і тридцять сьомий роки. Тільки в такому разі цей народ буде покірний нам.

Пройшло три дні. Сталіна не тривожили ані страхітливі сни, ані галюцинації, і він почав уже про них забувати. Він вирішив, що ця хвороба більше не повернеться до нього. На четвертий день, коли він курив сидячи на своєму ліжкові, двері раптом відчинилися і до кімнати зайшла жінка. Жінка була боса, в довгій нічній сорочці, з розпущеним волоссям. На вигляд їй було не більше тридцять років. Її гарне обличчя було вкрите печаттю глибоких переживань і навіть мук.

— Якась із жінок моїх ворогів, яким я підписав смертний вирок, — з жахом подумав Сталін.

Жінка підійшла до ліжка, стала перед Сталіном і втупила в нього свої страдницькі очі. Так вона стояла кілька хвилин, а Сталін не міг

відірвати від неї своїх очей. Він готовий був вислухати її докори і вибачитися перед нею. Жінка поправила рукою волосся на своєму чолі й він побачив, що її чоло пробите так само, як у того, що приходив три дні тому. Вона нахилила голову, підставила руку, і з чола цівкою полилася кров. Так вона націдила з себе повну жменю крови і хлюпнула тою кров'ю в обличчя Сталіну, різко повернулася і пішла геть. Сталін тернув рукою по своєму обличчю і на своє здивування побачив, що долоня його вкрилася кров'ю. Він повів по обличчю другою рукою — і та рука вкрилася кров'ю. Сталін скинув з себе кітель і почав вмиватися коло відра.

Коли мив руки, то запримітив, що кров у нього не тільки на долонях, а витікає далі поза зап'ястя. Він закачав рукави і жахнувся, побачивши, що руки його по лікті в крові. Довелося ретельно вимивати їх, раз-у-раз набираючи води в рот. Коли вмився, почав втиратися рушником. Втираючись, він придивлявся, чи не виступить де крапля крови на рушник — може де не зовсім добре вимився. Але на рушнику ніяких слідів не було. Він глянув у дзеркало — лице було чисте. Тоді він глянув у відро — якщо це була справжня кров, то вода має бути забарвлена. Але вода була чиста.

— Бач, сучка, — люто вимовив Сталін, — обдурила мене, — і він вилаявся так гидко, як лаються кримінальні злочинці у російських в'язницях або чекісти під час своїх допитів. — Отже і це галюцинації, — міркував Сталін. — Що та жінка — галюцинація, в цьому й сумніву не мав. А ось, коли й кров на руках починає ввижатися мені, треба добувати літературу про це і лікуватися.

Цю ніч Сталін спав кепсько. Довго не міг заснути, а коли засинав, скоро прокидався, бо снилися кошмари. Приходили до нього то Бухарін, то Зінов'єв, то Блюхер, то Якір, то Кіров, то Орджонікідзе. Аж під ранок він заснув міцно, і знову побачив дивний і страшний сон.

Йому приснилося, що Хрущов мив йому ноги у лазні, в бляшаному шапанку, брав з миски якесь зелене рідке мило, намазував ним Сталінові ноги, а потім обмивав водою, від чого вода в шапанку зробилася миляною і брудною. Коли ноги були обмиті, Хрущов почав мити тією самою брудною водою йому голову. Не скінчивши мити голови, Хрущов узяв його за руку і, як батько свою дитину, повів за собою. Сталін глянув на своє голе тіло і побачив на ньому латки мильної піни та плями бруду. Йому не хотілося йти недомитому з лазні, але він чомусь покірно пішов за Хрущовом.

Несподівано він опинився на Червоній площі перед мавзолеєм в оточенні членів Політбюро ЦК та членів ЦК партії. Всі вони були вбрані в легколітні костюми, а Сталін був голий. Всі йшли на трибуну мавзолея і тягли його за собою, дехто навіть підштовхував його. Він став на середині трибуни, на тому місці, де він завжди стояв під час парадів та демонстрацій. Лише, на його здивування, трибуна не мала свого кам'яного бар'єру, так що його всього голого було видно з ніг до голови. А вся Червона площа була заповнена людьми, і всі люди показували на нього пальцями. Він подивився на своїх поплічників, членів

Політбюро та членів ЦК, і побачив, що вони також показують на нього пальцями.

Коли він придивився до людей, то побачив, що попри трибуну проходять люди з позашиваними ротами. У деяких замість облич були самі шматки м'яса, інші йшли з закривавленими головами, з розторощеними черепами, з пробитими наскрізь грудьми. Багато було людей із відмороженими вухами та носами. Вони піднімали вгору свої руки, скручені колючим дротом, а деякі були самі геть усі обплутані тим дротом.

Тут були, як визначив за їхнім одягом Сталін, селяни і робітники, службовці і священики, студенти і військові, ченці й черниці. Окремий гурт складали вчені у своїх академічних ковпаках. Всі вони з німим докором дивилися на нього і йшли так поволі, як ідуть люди на похоронах.

Раптом все кудись зникло, Сталін опинився в оточенні солдат. Вони його повели з трибуни мавзолея до кремлівської стіни, саме на те місце, де замуровують у стіну прахи визначних більшовиків. Під самою стіною Сталін побачив глибоку яму, таку, які копають для поховання мерців. Він зупинився перед тою ямою і глянув на солдат. На своє здивування він побачив перед собою тих солдат, які його охороняють тепер.

— І ці мерзотники проти мене, — подумав він. — Чого ще їм бракує? Їдять, що хочуть, бабів вибирають, яких хочуть.

Хтось з них підштовхнув його, і він упав у яму. Він лежав на дні ями і з жахом дожидав, коли його живого почнуть заривати землею. Але його ніхто не заривав. Солдати зникли, а замість них на краю ями з'явився Берія. Він вскочив у яму, штовхнув Сталіна чоботом під бік і ліг поруч.

Сталін прокинувся. Він скинув з себе ковдру і сів на ліжку, опустивши ноги в свої нічні капці.

— Що станеться, коли я помру? — перший раз у житті виникло у нього це питання. Він згадував, як в'язні відгадували свої сни тоді, коли він сидів у царській в'язниці і пригадав, що коли сниться м'ясо — це означає близьку хворобу, а коли сниться, що падаєш у яму — це означає смерть. Наче побитий, він поплівся в свою першу кімнату, сяк-так умився, убрався в свій мундир і прийняв ранковий чай. Він їв без апетиту, навіть половини не з'їв з того, що йому принесли. Не пив ні вина, ні горілки. Після сніданку заходив по кімнаті, пихкаючи люлькою.

— Що станеться, коли я помру?.. Справа погано піде, коли я помру. Ці сліпі цуценята, які мене оточують, ні на що не здатні. Вони здатні діяти тільки за директивою, а без директиви — вони порожнє місце. Щоб ця держава, щоб уся консолідація соціялістичних країн трималася купи, потрібний над усім цим самодержавний авторитет, яким є я. Хто з цих сліпих цуценят може стати таким самодержавним авторитетом? Ніхто. Бо ніхто з них не користується потрібною популярністю. Бо ніхто з них не володіє потрібною силою самодержавности. Всі пра-

вителі соціялістичних країн беззаперечно слухають мене, бо всіх їх я там встановив, бо всі вони знають — досить мені поворухнути пальцем і їх не буде. А чи будуть вони слухняні у нового московського правителя? Особливо Мао, який сам претендує на вождизм? Чи захоче він підлягати якомусь Маленкову, Берії чи Кагановичу? Ось — питання. Чи буде триматися Радянський Союз, коли до влади прийде непопулярна і неавторитетна особа, коли вона неспроможна буде створити того страху, в якому я постійно тримаю усі народи? Наша держава — це не ступа, видовбана з суцільного дерева, а барило збите з багатьох клепок, яке тримається купи лише завдяки тим обручам, які на нього набито. Порвуться обручі і клепки розсиплються, барило пропаде. Це барило мало розсипатися у сімнадцятому році, і лише завдяки неймовірним зусиллям нам, більшовикам, ціною величезної крови, вдалося його зберегти, набити на нього нові обручі. А як буде тепер?

Сталін не знайшов відповіді на це питання і прийшов до висновку, що вмирати йому тепер не можливо. Він змарнів на обличчі і зсутулився. Коли подивився на себе у дзеркало, то побачив, що його волосся значно більше, ніж раніше, вкрилося сивиною. Коли він чесав свою голову, то запримітив, що волосся випадає дужче, ніж випадало раніше. Він втратив апетит, другого сніданку майже не їв, обіду не з'їв і половини, не з'їв і половини він і вечері, лише вечірній чай спожив повністю. Алькоголю не вживав протягом цілого дня. Після вечірнього чаю, він з докраю напруженими нервами, зі страхом ув очах, дожидав нових галюцинацій, але привиди не прийшли в очікуваний час. Сталін вирішив, що їх не буде.

Відчуваючи себе стомленим минулою неспокійною ніччю, він вирішив сьогодні раніше піти спати. Скинув з себе черевики, штани та кітель і присів на ліжко, щоб перед сном викурити люльку. Коли він набив і розкурив її, а потім глянув перед себе, то побачив двох людей. Це були українці. Вони були такі самі, якими він їх бачив у громадянську війну, коли бував на Україні. В кудлатих шапках з овечого хутра, в полатаних кожухах і в стоптаних чоботях. Їхні вусаті обличчя вкривала давно неголена щетина, і були такі худі, що здавалося, під попелястою шкурою тих облич, крім кісток, нічого не було.

— Давай його заріжемо і з'їмо, — промовив один українець до другого.

— Бач, яке пузо наїв! Він їсть паляниці й калачі з нашої пшениці.

— Того ми такі худі, що він такий гладкий. Він їсть паляниці й калачі, а нам і перепічки не дає спекти, п'є наше молоко, а нам і сироватки не дає. Ріжемо його! — сказав другий, а перший нахилився і витяг зза халяви ножа, такого великого, яким селяни ріжуть свиней, випробував пальцем його лезо.

— Треба підгострити, — сказав він, — бо як відразу не заріжу, то ще кричатиме. При цьому він нахилився, витяг з-за другої халяви бруска і почав гострити того тесака перед самими очима Сталіна.

— Тебе давно треба було зарізати, — говорив другий. — За що ти нас повбивав? За те, що ми людей їли? Так ми ж їли мертв'яків, а ти

нас живих порозстрілював. А якби ти у нас нашу пшеницю не позабирав, то ми і мертв'яків не їли б...

— Та що з ним говорити! — сказав перший, ховаючи брусок за халяву. — Бери його за чуба, а я полосону по в'язах.

Сталін відчув, як мимо його волі голова нахилилася, і щось сильно вдарило у потилицю. Він думав, що це вже кінець. Кілька хвилин показалися цілою вічністю. Коли він підвів голову, то з радістю переконався, що він не мертвий. Українців перед ним уже не було.

— Треба лікуватися, — мовив він сам до себе, — завтра ж замовлю відповідну літературу в кремлівській бібліотеці. А щоб не виникло підозріння, разом з списком потрібної медичної літератури, я замовлю ряд інших книжок...

Його уяву ще не покидали українці-людоїди і він поза своїм бажанням думав про них.

— Українці. Я знаю, що вони тільки й дожидають того, щоб я попався у їхні лапи. Що ж? Вони мають рацію. Сталін їм залив сала за шкуру не мало, по саме годі: понад десять мільйонів заморив голодом у тридцять третьому році, перепустив їх через свої чорні труби у тридцять сьомому, сотні тисяч умертвив у тюрмах. У сорок першому, коли відступав перед німцем, мільйони загнав у Сибір...

Але ж я діяв не тільки з власної ініціятиви. Треба було створити індустрію та військову міць, бо інакше не то що не вдалося б розширити наші володіння, а нас затоптали б наші вороги. Треба було утримувати комуністичні партії в капіталістичних країнах. Яким коштом можна було це робити? Тільки за рахунок села, як пропонував Троцький, та за рахунок окраїн, як пропонував я. За такий плян виступала переважна більшість нашої партії. А тому, що Україна найбільша селянська країна і до того окраїна в нашій державі, то на неї і впав найдужчий удар цього пляну... І правильно, бо це найбільш ненадійна нація... В цьому я переконався ще тоді, як побував там у громадянську війну... А зрештою — без жертв нічого не буває. Де ліс рубають, там тріски летять.

На другий день Сталін збирався скласти список і замовити літературу, але одна думка не давала йому сісти і зосередитись: як воно буде, коли його не стане? Він ходив по кімнаті і безперервно курив свою люльку.

— Що станеться з усім комуністичним табором, з усім комуністичним рухом, коли я помру? — задавав він сам собі питання. — Хто зможе очолити увесь комуністичний світ? Тут потрібний загальновизнаний авторитет, людина великого розуму і міцної руки. Без такої людини розпадеться увесь комуністичний світ, як розпався б Радянський Союз, коли б я своєчасно не взяв у свої міцні обійми всю владу у цій державі. Розпадеться, як барило без обруча. Це буде друга Африка, де сьогодні вчорашні людоїди творять свої самостійні держави. Хто ж може мене замінити? Тут, у Радянському Союзі, такої людини нема. Хіба Мао в Китаї?

Але, що означає віддати зараз владу над усім соціялістичним табором Мао Дзе-Дунові? Це означає провести передчасно злиття націй. Злиття націй — це кінцева мета марксизму-ленінізму. Але, чи вчасно буде саме тепер проводити таке злиття? Ми повністю покладаємося на російський народ. У своїх революційних перетвореннях, у захисті наших завоювань від внутрішніх та зовнішніх ворогів, він відстояв нашу владу у довготривалій громадянській війні та у війні проти інтервенції, він відстояв нашу владу від внутрішніх диверсій у роки військового комунізму та колективізації. Він розгромив гітлерівську Німеччину. Він охоче приєднав, не рахуючись з жертвами, інші народи до своєї держави. Але одна справа приєднувати до своєї держави естонців, латишів та литовців, які разом не складають і семи мільйонів, а інша справа включати в свою державу народ, який складає сімсот мільйонів, який у шість разів перевищує росіян.

Ми називаємо російський народ народом — інтернаціоналістом, народом — визволителем. Називаємо, але знаємо, що він далеко не такий, знаємо, що це народ перш-за-все народ—шовініст, народ—імперіяліст. Ми вихваляємо його і заохочуємо його до колоніялістських дій, бо це на даному етапі відповідає нашим інтересам. Але розуміємо, що цей народ охоче зливається з естонцями, латишами, вірменами, узбеками, казахами лише тому, що він певний у тому, що він спроможний їх усіх перетравити, асимілювати. Інша справа, коли постане питання про злиття з китайцями, коли не росіяни будуть перетравлювати, а їх захочуть перетравити. Що означає віддати зараз владу над усім комуністичним світом Мао? Це означає розкрити кордони і дозволити не менш як половині всіх китайців посунути на територію Росії. Це привело б до китаїзації росіян, а якщо й ні, то в усякому разі, до втрати росіянами свого нинішнього національного обличчя. Сталось би те, що робиться зараз у нас з казахами та іншими народами. А цього росіяни, ні безпартійні, ні комуністи, ніяк не хочуть. І вони влади Мао Дзе-Дуна над собою не визнають, а Мао не захоче визнати над собою, крім моєї, нічиєї іншої влади.

І до чого це може привести? Страшно подумати, до чого це приведе. Це буде друга Вавилонська вежа. Це може привести до війни між Росією та Китаєм. Бо хоч ми і називаємо себе інтернаціоналістами, проте добре розуміємо, що китайці такі ж націоналісти, як і росіяни, і вони не поділять між собою влади над світом. Якщо буде війна, то хто переможе? Радянський Союз має атомну зброю, Китай атомної зброї не має, та вона йому й не потрібна у війні проти Росії. Китайці завоюють автоматами й карабінами, а то навіть самими луками із стрілами, коли виставлять стомільйонну армію проти росіян. Як щурі своєю масою зупиняють потяг, так китайці своєю масою спроможні задушити радянську армію з її технікою та атомною зброєю. Щось подібне до того, що сталося у нас у війні з німцями. А Росії опертися нема на кого, всюди самі вороги. Вони підтримають Китай, а не Росію у цій війні.

Кожен виступить проти нас за наше гостювання там у останню війну. Фінляндія накинеться за Виборг, про Німеччину нема що й говорити,

Туреччина захоче заплатити нам за кримських татар. Ізраїль з усім своїм світовим сіонізмом — за кампанію проти космополітів та за кремлівських лікарів. Іран — за нашу окупацію його у війну, Японія — за порушення мирної угоди, за Сахалін та Курильські острови. А всі інші соціялістичні країни, друзі до того часу, доки над ними висить загроза Сибіру. Внутрішні антиросійські сили теж, безперечно, прийдуть у дію. Всі, кому ми будь-коли позаливали сала за шкуру, повстануть проти нас. Страшно подумати, що може статися.

Сталін ще раз прийшов до висновку, що вмирати йому тепер ніяк не можна. У таких роздумах він провів увесь день і тільки перед вечірнім чаєм згадав, що треба скласти список літератури. Саме тоді, коли він ішов від дверей до столу, відчув, що його хтось рвучко сіпнув за плече. Сталін повернувся всім тілом і побачив перед собою того, що приходив до нього перший, того, який сказав йому тоді, що прийде ще раз.

Його погляд був такий гострий, переповнений такої рішучости, що Сталін не витримав цього погляду. Він заплющив очі і відчув, як втрачає рівновагу, похитнувся і впав горілиць на підлогу. Прийшов до пам'яти від телефонного дзвінка. Йому видно було годинник, кинулося в очі, що було дванадцять годин. Телефон дзвонив кілька разів, доносився дзвінок телефону і з сусідніх кімнат. Йому здавалося, що коли б його підвели і посадили на ліжко, то відразу полегшало б. Телефон був зовсім близько, але Сталін не міг не тільки підвестися, а навіть поворухнути бодай одним пальцем. Свідомість до нього повністю повернулася, але відчувався нестерпний біль у голові.

— Може, я, падаючи, розбив собі голову, — подумав він, але переконатися чи голова ціла, не міг, позаяк не міг поворухнутися. — Це вже кінець, — впала думка. — Бо хто зможе і хто ж осмілиться зайти в мої апартаменти? А коли проб'ються до мене, я помру.

Сталін знав, що він не прийняв вечірнього чаю. Це повинно занепокоїти їх, дзвінки телефону, напевно, означали цю тривогу.

— Якщо вони не занадто пізно проб'ються до мене та виявлять своєчасно належну допомогу, то я буду врятований.

І в Сталіна зажевріла надія на життя.

Він то впадав у забуття, то знову приходив до пам'яти, а через кілька годин почув стукіт коло дверей коридору.

— Нарешті приходить порятунок, — заворушилося в голові, і йому здалося, що його серце почало частіше битися. Стукали й брязкали коло дверей довго. Сталін уже подумав, що двері їм відкрити не вдасться. Але ось він почув кроки і притишений гомін на коридорі, а через деякий час — стукіт і брязкіт коло своєї кімнати. Тут двері відчинилися швидше. Сталін почув, як до його кімнати заходили люди. Попереду йшов Берія, за ним Хрущов, потім Маленков, Каганович, Ворошилов, Мікоян, Булґанін.

Берія, підступивши до його ніг, зупинився і вигукнув: — Тиран мертвий! Мертвий!

Його голос Сталінові видався огидно скрипучим. Берію випередив Хрущов. Він підійшов до самої голови Сталіна і впав перед ним на

коліна, глянув у вічі і, по всьому видно було, зрозумів, що перед ним не мертвий Сталін, а живий. Хрущов швидко встав на ноги і не вийшов, а вибіг з кімнати. За ним, товплячись, повибігали всі. Кімната знову зробилася порожньою. Хоч двері були відчинені, вірніше зняті з завісів, проте до Сталіна не заходив ніхто. Над його головою ніби продовжували бриніти слова Берії »Тиран мертвий! Мертвий!«

— Бач, яку гадюку пригрів коло самого серця, — думав. — Ці заячі душі, видно, радітимуть з моєї смерти. Бач, яка лукавість! Всі ж курили мені фіміям. Всі вихваляли мене і плескали мені. І всього лиш доти, доки відчували мою силу. Раби! Блюдолизці! Гнучкошиенки! Хамелеони! Що ж вони, мерзенні сліпці, робитимуть без мене? Це бидло поперегризає одне одному горлянки, бо звикло коло мене гризтися за маслак. А що ж? Інакше й не могло бути. Тих, хто здатний був мислити, я ж знищив, залишивши коло себе самих підлабузників. Лише я думав, що вони мені віддані були з щирости, а тепер бачу, що вони були покірні мені тільки зі страху. Догоджали мені заради збереження власної шкури.

Тепер бачу, що підлабузники приносять шкоди більше, ніж відкриті супротивники. Бо супротивник використовує твою помилку і б'є в те місце, де ти помилився, змушує тебе поправлятися, а підлабузник вихваляє твою помилку нарівні з досягненням і тим самим виводить тебе на ще глибші манівці.

Час тягнувся надзвичайно повільно. Сталін не хотів і боявся заснути, щоб не заснути навіки, та й нестерпні болі в голові відганяли сон.

— Хоч би хтось догадався перенести мене з підлоги на ліжко, підкласти під голову подушку і то уже легше було б. Бояться. Вони мене бояться навіть мертвого.

Несподівано перед Сталіном з'явилася постать у чернечому клобуці й скуфії. По його смуглому обличчю, чорній бороді і знайомих рисах Сталін пізнав у постаті свого вчителя-наставника з семінарії, де він вчився замолоду. Чернець заговорив грузинською мовою:

— Ти ж піп, а вбрався в генераліссімусівський мундир. Вся натура твоя попівська: попи на старості літ тікають у пущі або в затворництво, і ти зробив собі затворництво перед смертю. Думав тут заховатися від своїх гріхів? Тебе ж ніхто не тягнув у семінарію, ти сам до нас прийшов. А потім усе життя тікав від свого попівства, від самого себе і... не втік... ти сам від себе, не втік, а нас позамордовував. Що ми тобі зробили, що ти нас мучив? Хіба ми тебе мучили, коли ти вчився у нас? Що тобі зробила церква, що ти з таким лютим завзяттям нищив її? Що тобі зробили ближні, що ти постійно лив їхню кров? Хіба ми вчили тебе вбивати?

Пригадай, ми тебе вчили не вбивати, ти знаєш, що не можна вбивати, а вбивав. Вбивав безневинних. Ленін убив царя за те, що він повісив його брата, а за що ти своїх поплічників повбивав? За що ти мільйони людей погноїв у Сибіру, позамучував голодом та холодом на Колимі, Воркуті, Норильську? Ти більший грішник за Леніна. Ленін воював проти своїх ворогів, а ти воював проти своїх друзів. Ленін ніколи Бога

не знав і виступав проти Бога. А ти знав Бога, молився йому і розгорнув криваву війну проти Бога. Ти зрадник. Ти ренеґат. І зрадник ти ще сам перед собою. А ти знаєш, що всяка пролита кров відзивається кров'ю. Руські царі довго лили людську кров, та довелося і їм пролитися кров'ю. Ось ти тепер лежиш на підлозі і вмираєш, бо тебе заливає твоя власна кров. Ти вмираєш від крововиливу в мозок. І ніхто тобі не допоможе, ти так помреш на цій підлозі, а порятунок поруч — варто тебе підняти і посадити на ліжко, щоб кров відхлинула з голови. Проте цього ніхто не зробить, бо ти не маєш жодного приятеля коло себе. Ось вони, твої друзі, щойно побували коло тебе, повибігали, як сірі миші від кота. Ти тому і втік сюди, що всюди кругом тебе були не друзі, а самі вороги твої. А вони ворогами твоїми стали тому, що ти був ворогом усього світу. Ти думав, що твоя влада і твоя сила замінить тобі Божу милість і людську приязнь? А бачиш, ні. То люди-раби вклонялися твоїй владі, а не тобі. Ось влада відпала від тебе — і лежиш ти нікому непотрібний. Ти мріяв про владу над чотирма континентами, а лежиш тепер у чотирьох стінах і не маєш влади над самим собою.

Ти задумав замінити собою людям Бога? Ти собі уроїв, що люди молитимуться не Богові, а тобі. Чи не занадто багато зухвалости ти в собі викохав?

Наш спаситель Ісус Христос віддав своє життя в ім'я істини, а ти вбивав істину заради свого животіння, заради своєї слави. Ти скоро помреш, а слідом за тобою помруть твої облудні зухвалі ідеї. І не вклонятимуться тобі, а відвертатимуться від тебе люди, як від лютого звіра. Не тільки всі люди, а й рідні діти відцураються тебе, зрозумівши твоє звіряче нутро. Ти підеш у вічне забуття.

Постать зникла. Уже світало, а до Сталіна рятівники не приходили. Йому робилося все гірше й гірше. Мучила спрага, але рота розкрити він не міг. Його зір дедалі густіше оповивали сутінки. У тих сутінках Сталін побачив, як згори спускався Ісус Христос у багряниці та терновому вінку із слідами крови на чолі. Знизу Ісуса Христа оповивала біла хмара. Сталін почув, як над його головою срібнодзвонним голосом загриміли слова:

— Істинно, істинно говорю: підуть добротворці у відроджене життя, а злочинці — у відроджений суд.

Раптом в середині у грудях щось обірвалося, на очі насунулась безпросвітна тьма — Сталін впадав у вічне забуття.

Коли о дев'ятій годині ранку кремлівські лікарі приїхали рятувати Сталіна, його очі були розплющені, але він ними вже нічого не бачив.

Оглянувши мертвого, старший лікар сказав:

— Якби нас було викликано хоч трохи раніше, або якби хоч дорога не була такою слизькою, щоб нас швидше везли, нам би, безперечно, вдалося б врятувати великого Сталіна. А тепер уже пізно, я замкнув йому очі.

Всі члени Політбюро почали плакати.

М. ЛАДО
Володимирська в'язниця

Д. Г. ЦЯПКА

ГОРИТЬ ЛІС!

(Спомини кол. вояка УПА)

(13)

У наш район ми вернулися без жодних перешкод, але вже над Ямною малощо не влізли в руки полякам, на їхню заставу. В селі знову були поляки.

Відшукавши провідника Потапа, я оповів йому, що в першому районі поляки знищили шпиталь-криївку. Загинули разом з пораненими стрільцями окружний керівник фармації Нехрист і фармацевтка Богданна.

— Як же це сталося? Де ж був Бурлака? Де була його сотня? — і, схопившись за голову, провідник сипав питання за питанням, але я не міг дати на них відповіді.

— Провідник Орач казав, що як тільки дістане точні інформації, то зараз пришле звіт, — відповідаю.

— Ось так віддати шпиталь чортові в зуби! — злісно вигукнув провідник. Я бачив, що він дуже схвильований.

Два дні пізніше з першого району прийшли зв'язкові й принесли звіт. Як виявилось, командир Бурлака в той час був над Конюшею і нічого не знав про напад поляків на шпиталь-криївку. Довідався запізно...

Між іншими подіями, в наші руки попав ще один сексот, висланий большевиками з України, щоб розвідати, де розміщені наші сили. Був одним із виселенців Лемківщини, навіть не приховував, що його завербували большевики. В Україні залишились закладниками його жінка і діти. Большевики обіцяли дати їм харчі і працю, якщо він виконає призначене йому завдання. Оповідав, як там (в Україні) наш народ жахливо бідує, як його переслідують і винищують.

— Друже Цяпко, мені знову треба в перший район, — сказав одного дня провідник Потап. — Підемо разом із зв'язковими провідника Орача!

З нами в перший район пішов також провідник Аркадій. По дорозі ми вступили до жінки провідника Потапа, якій загрожувало виселення на захід разом з людьми, бо не мала де залишитися з малою дитиною. Провідник знав, що вона не заїде на місце призначення, але іншої ради не було.

В Маковій провідник попрощався з родиною і ми подались у перший район. Тут була така сама ситуація, як у другому районі. Група провідника Орача трималася сотні командира Бурлаки і ми також долучилися до неї. Провідник Потап пішов до почту, а я — між стрільців-односельців.

Мене цікавило, що сталося з моїм селом після виселення з нього українців, тому відразу запитав Ясеня:

— Ти спалив мою хату?

— Так, згідно з наказом! — відповів Ясень.

— Добре! А що з іншими хатами?

— Залишились тільки ті, в яких ще живуть давні їхні господарі. Всі зайди мусіли забратись геть або ми пускали на них »півня«!

— Багато повстанців і підпільників із нашого села, а так мало зробили!

— Зробили те, що можна було. Шкодую тільки, що мені не вдалося зловити Б.!

— Він і так здохне! — і я сплюнув з досади. — А тепер скажи, як пройшла вам зима?

— По-різному, Цяпко.

— Як же упав шпиталь?

— Упав, і що ж тут ще говорити... — розхвилювався Ясень.

— А ви що — гав ловили? Де були?

— Недалеко, але нічого не знали. Ех, якби знали — післали б усіх поляків до бісового батька.

— Наші загинули по-геройськи, не здались ворогові!

— Так, але вбиті не воскресають! — відповів Ясень і ми замовкли.

28-го квітня ми розташувались недалеко Конюші. Стійковий зголосив, що до села наближаються поляки. За деякий час до нас долинули гуркіт підвод і плач жінок — почалося виселення першого села в першому районі.

Ніхто з нас навіть не припускав, що поляки так будуть поспішати. За дві години із села залишилась пустка. Хто з приречених мав спечений хліб, той брав із собою, а хто ні — їхав голодний. Майже все майно залишилось на поталу полякам.

Стрільці благали командирів, щоб прогнати поляків, але командири і провідники мали інший наказ. Вони вже знали, що населення приречене на вивіз, а наша інтервенція тільки викличе ще більші польські репресії як по селах, так і на збірних пунктах переселенців.

Немає слів, щоб описати розпач нещасних людей, яких викидали з рідних хат і грабували їхнє тяжко запрацьоване майно. Вони залишали не тільки рідне село, де народились і виросли, а й своїх синів у лісі... Важко описати й почування стрільців, що дивились на плач своїх рідних, яких татари двадцятого століття силою забирали у свій новітній ясир.

Поляки уважали себе за »цивілізованих«, а насправді плюндрували українські села гірше татарських орд. Така була воля »старшого брата«, що розсівся у Польщі і диктував полякам, що сам хотів. Поляки виявились добрими яничарами, солідно виконували волю Москви і вкрили себе вічною ганьбою.

Я вже пережив виселення у 1945 році, але тепер ця картина була ще жахливіша і викликала пригноблення... У сотнях було багато новобранців, що прибули до нас недавно. Вони особливо глибоко переживали виселення їхніх родин.

Ми дістали наказ зійти в потік і варити вечерю. Командир Бурлака відчував переживання стрільців, зарядив збірку і заявив:

— Друзі! Я дуже добре розумію вас у цю тяжку хвилину, тому кажу: хто з вас хоче вернутися до рідні і їхати з нею — щасти вам Боже! Здайте зброю, а я даю вам слово чести командира, що ані гніватись, ані дорікати вам не буду. Але, коли завтра хтось із вас схоче самовільно опустити сотню, того чекає найвища кара, як дезертира.

Всі мовчали, ніхто не відзивався. Тоді Бурлака продовжував:

— Невже бракує вам вояцької відваги сказати правду? Я ще раз підкреслюю, що нікому з вас не спаде навіть волосок із голови, але завтра буде запізно! Сміливо, не ховайтесь один за одного!

Тоді виступив один стрілець, а за ним ще кількох, змобілізованих минулої осені. А командир звернувся до них:

— Хочете йти додому? Я вдоволений, що відверто, як правдиві воїни-повстанці, виявляєте своє бажання. Я розумію вас і відпускаю. Зброю залишіть, вона вам уже непотрібна. Хто з вас схоче вернутися — радо прийму. А тепер бажаю вам щастя у новому житті. Дякую за службу Україні!

Зголошені стрільці відійшли, але вже наступного ранку чотирьох із них вернулося і просили командира прийняти їх до відділу. Він відіслав їх до своїх роїв, де вони знову одержали зброю, яку чесно носили аж до самого кінця.

Від них ми довідались, що поляки звозять усіх людей на збірний пункт біля села Даровичі, що на чистому полі, обгороджений колючим дротом. У ньому господарюють убісти (УБ), сортують людей на »обвинувачених« і »підозрілих«, день і ніч випитують про тих, що »в лісі« — себто про УПА.

Багато чоловіків забрали до тюрми в Перемишлі, їм грозить вивіз на Сибір. Відбирають жінок від чоловіків і дітей від матерів.

Але наші жінки тримаються добре, навіть діти не зраджують, хоч їм обіцяють випустити з тюрми батька чи маму, якщо скажуть усе, що знають про підпілля.

Вже вивезли людей з Ямної Горішньої і Кописна. Просто крадуть людей, щоб за дротами мститись на невинних жертвах.

Одного дня, коли ми квартерували на самому краю лісу, стійковий зголосив командирові, що в селі поляки палять хати і б'ють людей.

Командир Бурлака почав нараджуватись із провідником Потапом, що робити. Бурлака хотів негайно інтервеніювати, бо його стрільці рвалися до розправи з поляками. Нарешті, провідник погодився, але в той час із села прибігли хлопці й розповіли таке:

— Вночі в селі квартирували санітари УПА, на яких наскочила большевицька погранзастава. Вони вбили кількох большевиків, забрали від них зброю і відійшли. Рано до села прийшло більше большевиків. Підпалили стодолу, в якій лежали вбиті, допитували й били людей, але нічого не довідались. Розлютившись, почали палити хати. На щастя, хтось дав знати міліції в Даровичах. Вона приїхала і вимагала від

большевиків, щоб залишили село, хай ідуть шукати за партизанами в ліс. І большевики мусіли відійти. (Треба сказати, що міліція у Даровичах ніколи не виходила поза село, за нами не шукала, а коли наші були в селі, сиділа тихо).

Надвечір провідник Потап зібрав бойовиків і запитав:

— Хто з вас хоче іти в Ярославщину?

Зголосилися Буква і Чумак, тоді провідник заявив:

— Крім Чумака піде ще Чміль, а замість Букви — Крилатий, що також знає терен, бо колись був там із провідником Летуном.

Коли трійка бойовиків відійшла у Ярославщину, провідник Потап звернувся до мене:

— А ви, друже Цяпко, підете в другий район до провідника Пугача. Візьміть із собою друга Зозулю! (Зозулю перекинено до нас із сотні Бурлаки, а на його місце пішов друг Лев).

— Наказ, друже провіднику.

— Провідника Пугача знайдете в групі провідника Чорного. Передайте йому пошту, розвідайте про ситуацію у другому районі, заберіть пошту для мене і шукайте за мною у сотні Бурлаки! — закінчив провідник.

Як ми вже були готові в дорогу, провідник сказав:

— Друзі, маю до вас особисте прохання: коли зможете, розвідайте про мою жінку і дитину.

— Постараємось, друже провіднику!

— Тоді з Богом, щасливо вертайтесь!

Переходимо порожню Конюшу, обминаємо Грузьову, перетинаємо шосе Риботичі—Гувники та річку Вігор і наближаємось до Макови. Це рідне село Зозулі. Хоч його родину вже давно вивезли на Схід, все ж він має тут ще багато знайомих, знає кожну стежку, кожний вхід і вихід із села. Ми сіли трохи відпочити.

— Здається, в селі спокій, — кажу до Зозулі.

— Так, не чути жодного руху.

— До кого ідемо?

— Просто до провідникової жінки.

— Небезпечно, там може бути засідка.

— Власне тому йдемо...

— Поспішаєш, Зозуле, на другий світ?

— Не турбуйся, Цяпко. Якщо поляки влаштували засідку, я знаю де. Під ліжком не сидять!

І ми пішли. Недалеко хати провідникової жінки, Зозуля каже:

— Дивися, Цяпко, в сад, ось там під дерева, а я перевірю подвір'я. Якби хтось рухався — стріляй, але цільно! У випадку засідки — відступаємо, зустрінемось під лісом, там, звідки обсервуємо Риботичі!

— Добре! — відповідаю, і Зозуля зник.

Пильно обсервую сад, усюди спокійно, засідки не видно. За кілька хвилин вернувся Зозуля і заявив:

— Хата не обставлена, але в селі, здається, є польське військо!

— Що робимо?

— Що накажеш, я слухаю!

— Тоді пильнуй, а я піду. Провідникова жінка знає мій голос. У випадку якоїсь несподіванки — »кропи«. Зустрінемось там, де домовились!

Я пішов під хату. Стукаю у вікно, але ніхто не відповідає. Стукаю вдруге і кажу:

— Тут Цяпка! Відчиніть вікно!

Почувши мій голос, провідникова жінка вже не вагалась, відчинила вікно і запитала:

— Цяпко, де провідник?

— В першому районі, цілий і здоровий! Хочу довідатись, що у вас нового?

— Скажіть провідникові, що нічого доброго! Мене ще не чіпають, але як будуть вивозити людей — мушу їхати з ними. Що робити? — запитала.

— Все перекажу провідникові! А в селі спокій?

— Ні, квартирують поляки. Ось беріть хліб та сало і поспішайте, бо незабаром надійде їхня стежа.

— Дуже дякуємо! А як синок?

— Та що він, ще дитина і нічого не розуміє. Питає, коли тато прийде, — відповіла.

— А ваш господар не боїться?

— Він має заслуги, інвалід, пройшов шлях від »Леніна до Берліна«. Покищо, нічого не каже, мабуть, залишиться, він поляк, його не вивезуть.

— Тоді прощавайте, пані. Дай, Боже, щоб ця зустріч не була останньою. Не споминайте нас лихим словом!

— Передайте привіт чоловікові!.. — і її голос заломився...

Ідемо із Зозулею далі. Вийшовши на верх узгір'я, посідали під високою межею і розгостились хлібом та солониною від провідникової жінки. Були такі зайняті, що навіть не завважили поляків. Схаменулись аж тоді, коли побачили їхні ноги на межі...

Хліб застряг у горлі, ми притулились до межі, як до рідної мами, затримавши віддих. А в роті хліб »росте«, ще хвилина-дві й подушимось... На щастя, ноги поляків швидко зникли, видно, їх не було багато. Викинувши хліб з рота і віддихнувши, кажу до Зозулі:

— Ходять як духи, вже навіть з'їсти нам не дають!

— Дякуй Богові, Цяпко, що вони застукали тебе під межею, а не під вікном провідникової жінки.

— Маєш слушність, Зозуле. Поляки напевне верталися із засідки.

— Або йдуть з Риботич оточити Макову, а інша група зайде в село і почнеться облава. Хто буде втікати, той пропав...

— Добре, Зозуле, що ти зі мною, ще довго поживу!

— Попав пальцем у небо. Тобі, Цяпко, треба чуба гріти, бо інакше — довго не потягнеш.

— Чому? Ось ти, Зозуле, куєш, а я лічу скільки літ ще буду жити!

— Я не ґарантую, чи й до завтра доживеш. Ось ми розбалакались, як баби на ярмарку, а нам треба йти далі.

Ми подались у напрямі Турниці, але вже обережніше, час від часу приставали і наслухували.

З Ямної Долішньої ще не вивезли людей і ми сподівалися зустріти там групу провідника Чорного.

Зайшли вже в перші кущі, що тягнулись аж до самої Турниці, коли, раптом, перед моїми очима мигнув слабенький огник, мабуть, з цигарки. Затримую Зозулю і кажу:

— Засідка!

— Де?

— Я бачив огонь з цигарки, он там перед нами!

— А може, це світляна мушка або порохнявий пень?

— Ні, я вже вмію відрізняти світляну мушку від правдивого вогника.

— Вірю Цяпко! Вірю! Що ж далі?

— Мусимо обійти засідку, а як будемо на другому боці — обстріляємо ляшню!

— Перша рада добра, а друга до хрону!

— Чому?

— Обійти засідку можна, якщо знаєш, де вона, але обстріляти її — це означає розконспірувати і себе, і інших, що сидять у лісі. Завтра ляшня цілий ліс переверне і хтось із наших загине даремно.

— Ти краще думаєш, ніж твій зозулин рід!

— Що маєш на думці?

— Коли б усі зозулі були такими як ти, то не підкидали б своїх яєць чужим птицям, не робили б своїх дітей сиротами! — і я тихенько засміявся.

— Досить, Цяпко, досить! Тобі й море по коліна, уважай, щоб котрийсь із нас ще сьогодні не став сиротою!

— Тоді провадь далі.

— Де?

— На галяву, що між Ямною і Риботичами.

— Добре!

Опівночі ми дісталися на галяву, наші ноги відчували втому і я сказав:

— До Ямної вже не зайдемо перед світанком, мусимо пересидіти десь тут, у кущах, цілий день, а як стемніє — підемо до села.

— Не зашкодило б і переспатись! — і Зозуля позіхнув.

— Дивись, он у соснині добре місце, до ранку можна і спати, а вдень — мусимо бути обережними.

— А хто з нас буде першим на стійці? — запитав Зозуля у сосновім лісі.

— Я.

— Добре, стережи ти, бо я не ґарантую, що не засну разом із тобою!

— Спи спокійно!

— За годину розбуди мене.

Зозуля поклався на землю і відразу заснув. Я був трохи переспався вдень і тепер сон мене не брався, тим більше, що в моїй голові клубочились думки, немов чорні хмари.

Було над чим думати!

Ще чотири місяці тому, я сам ішов лісом, немов у своєму селі. А нині? Навіть уночі небезпечно. Чотири місяці тому я був веселий, життерадісний, а тепер з мене справді залишилась тільки цяпка.

Цікаво, що думають інші? Я не знаю, що в них на душі. Та ось, наприклад, провідникова жінка. Яке в неї життя? Вона постійно в небезпеці, в напруженні, але не розпачає! Вона розуміє ситуацію, а чи розуміють інші? Дехто так. Одні розуміють і гинуть, а інші не хочуть розуміти і також гинуть, але за цапову душу! Ось провідників синок питає маму: »Коли прийде тато?« Так, він чекає тата, а чи прийде до нього тато? Не одна мати жде свого сина, не одна жінка чекає чоловіка, не одна дівчина тужить за коханим. Де ж вони? Одні вже поховані в сирій землі, а інших кістки порозкидані по цілій Україні. Мертвих, як казав Ясень, уже не воскресимо. А живі ще потрібні Україні...

Заглиблений у чорних думках, я навіть не запримітив, коли зійшло сонце. Пробудився і друг Зозуля, побачивши, що вже день, він здивовано запитав:

— Чому не розбудив мене? Ти ж не спав!

— Не хочеться спати.

— Не обманюй себе, лягай, ще трохи поспиш!

— Не можу, Зозуле, думки не дають!

— Думаєш, Цяпко, що зі мною інакше? Але спати треба, бо необхідні сили до дальшої мандрівки!

— Зозуле, скажи правду, чому ти прийшов до групи СБ? Чому не хотів іти на захід в американську зону?

— Тому, Цяпко, що Київ не на заході, а на сході! — і Зозуля задумався.

— Я і сам знаю, де Київ, але думаю, що ті, які пішли на захід, можуть бути в Києві швидше ніж ми?

— Еге ж, напевно будуть, якщо американці видадуть їх большевикам. Тоді їх привезуть до Києва на суд »старшого брата«. Доки ми, Цяпко, на рідній землі, доти і Київ у наших серцях, як святиня волі... Може й наші очі ще побачать вільний золотоверхий Київ...

— Побачать тільки очі живих, а мертвим він хіба присниться!

— Хай і так, навіть тому варто вмерти! — відрізав Зозуля.

— А я, Зозуле, хотів би піти на захід, щоб хоч трохи відпочити, а потім знову вернутися...

— Хто там піде, вже не вернеться. Хто тут загартувався, там розчарується, або попаде в інший табір і потягне наш віз у протилежний бік. Цяпко, повір мені, я знаю, що кажу. Я щойно вернувся з-за кордону...

— Хіба ж там не працюють для визволення України?

— Працюють, але як? Ми живемо боротьбою, а там тільки самі ради, наради, паради, дефіляди, промови... Мало таких, що не словами, а ділами допомагають нашій визвольній боротьбі.

— В такому випадку за кордон повинні йти не сотні УПА, а групи СБ.

— Думка добра! Але, покищо, розгляньмося за кращим місцем, бо за біду не тяжко!

— Хіба не однаково, де нас застукають?

— Ні, не однаково! Я, наприклад, волію знайти насамперед відповідне гніздо, а щойно тоді підкинути яйця!

— Нехай буде по-твоєму, Зозуле!

Шукаємо кращого місця. Нарешті, залізли в молодий гущавник на самому горбку, щоб мати добре поле зору. Тут посідали і я задрімав. Коли пробудився, вже було по полудні.

— Обіду ще не принесли? — питаю Зозулю.

— Ще ні!

— Шкода, я вже голодний!

— »Терпи козаче, отаманом будеш!« — відповів Зозуля.

— А в нас казали: »За терпіння дасть Бог спасіння«.

— Кожна птиця іншу пісню співає! — докинув Зозуля.

Отак ми приговорювали один одному і одночасно наслухували, чи не почуємо якогось підозрілого руху. Але всюди панувала мертва тиша, тільки дятель вистукував дзьобом об дерево.

Коли сонце »оббігло« землю, або, як кажуть, коли земля »обернулася догори ногами« і почала заслоняти сонце, я сказав Зозулі:

— Залишися тут, я скочу до криївки і принесу борошна. Зварimo собі каші в потоці, а потім підемо до Ямної шукати наших.

Обережно заходжу до криївки. Набрав трохи борошна, сухарів та ще дечого і почав виходити. Нараз відчув якийсь дивний страх, здавалося, що хтось невидимий дивиться на мене і підганяє, щоб негайно залишити криївку. Я швидко вийшов, замаскував вхід до криївки і незабаром був біля Зозулі.

— Не знаю чи приніс все, чого треба, бо мене такий страх огорнув, що я просто втік з криївки, — признаюся йому.

— Злі духи і чари ідіть на ліси і в яри!.. — почав Зозуля, вдаючи, що виганяє духів, але раптом перервав, побачивши, що я цілий трясуся.

— Що з тобою? — питає.

— Не знаю, Зозуле, не знаю!

— А ти певний, що в криївці нікого не було?

— Під ліжка не заглядав, адже криївка тепер порожня. Не розумію, що зі мною сталося, ще ніколи не переживав подібної тривоги.

— Нерви, Цяпко, нерви! Ти не виспався, перемучений... Іди в кущі, сядь і заспокійся, а я зготую вечерю!

Зготувавши вечерю, Зозуля приніс мені й каже:

— Треба наїстись на кілька днів, бо не знаємо, що буде далі!

— На всякий випадок сухарі залишимо, можуть стати у пригоді!

— Я також так думаю.

Ми згасили вогонь, замели сліди за собою і вилізли з потоку. Ідемо в напрямі Ямної Долішньої, але дуже обережно, уважаємо, щоб суха галузка не тріснула під ногами, щоб наша зброя не брязнула. Наші вуха перед нами на сто метрів.

Тут я знав кожний закуток, усі потоки, кущі, стежки, навіть кожне дерево. Тому дуже швидко запримічував будь-які зміни. Вже біля самого поля я відчув, що мені щось »не пасує«. Даю знак Зозулі затриматись і, вказавши рукою напрям, шепчу йому до вуха: »Засідка!«

Стаємо за грубе дерево, що при дорозі. Я роздумую на котрому боці галяви поляки влаштували засідку. І міркую: на правому боці дорога до Бориславки, Риботицької Посади і Риботич. На лівому боці більше потоків і тільки одна дорога до Макови. Цікаво, котру з них вибрав ворог? Мабуть, праву — і потягнув за собою Зозулю. Завертаємо ліворуч, крок за кроком посуваємось уперед. Як тільки трісне під ногами суха галузка, наші серця відзиваються приспішеним стукотом: гуп-гуп.

Ще трохи, ще один потік, тоді ще один, і, нарешті, перед нами поля Ямної Долішньої. Наслухуємо, і знову поспішаємо, немов за нами хтось женеться. Вже на полі ми сіли відпочити. Зозуля питає:

— Скажи, Цяпко, як ти знаєш, що там поляки на засідці?

— Я не знаю, тільки передчуваю!

За якийсь час серед тиші до наших вух долетів легенький свист.

— Чуєш? — питає Зозуля.

— Чую!

— Ти не помилився, Цяпко, маєш добрий нюх!

— Зміна шукає застави! — відповідаю.

— Що ж, ходімо далі, бо ліземо, як черепахи. Так і за тиждень не віднайдемо наших, тим більше, що вони не сидять на одному місці.

Ідемо, минаємо Ямну Долішню і через гору дістаємося на другий бік. Раптом перед нами щось гепнуло об землю і ми почули: »Стій! Кличка!«

Я подав кличку-число і одержав правильну відповідь. Отже, наші. Це був Сливка, він пізнав мене по голосі. Привітавшись, питаю:

— Де провідник Пугач?

— Ось тут, недалеко. А де провідник Потап?

— В першому районі. Що нового у вас?

— Виселюють людей, село за селом!

Перед нами показалась чорна постать стійкового. Побачивши Сливку, він без слова пропустив нас до провідника Пугача.

— Друже провіднику! Цяпка і Зозуля з поштою від провідника Потапа!

— Дякую! — відповів Пугач, а за хвилину запитав:

— Де ж провідник Потап?

— В першому районі! Ось пошта для вас і провідника Тараса!

— А не казав провідник, коли буде в нас? Як справи у першому районі? — випитував Пугач.

— Так само, як у вас. Провідник нічого не казав, коли прийде, може, пише про це в естафеті.

— Може, — відповів Пугач і почав читати пошту, а я пішов між друзів, що вже заопікувались Зозулею.

Коли провідник Пугач прочитав записки, дав наказ Чорному вирушати до Турниці. Ми пішли з групою.

Вже в Ямній Горішній Пугач викликав мене і сказав:

— Друже Цяпко, я мушу передати провідникові Потапові звіти, тому йду до криївки, бо тут не напишу. Скажіть Зозулі, де має зачекати на вас і ходіть зі мною. Пошта буде готова щойно завтра.

В дорозі до криївки я оповів Пугачеві про свій випадок у криївці, а він, усміхнувшись, відповів:

— Друже Цяпко, ви забагато думаєте. Ось я, наприклад, ніколи не маю вільного часу і мене не переслідують жодні привиди.

В криївці нічого не змінилось, тепер між друзями я почував себе цілком добре і навіть сміявся із своєї дивної вчорашньої пригоди.

Щоб не нудьгувати, впорядковую свої записки і кладу їх в сухе місце. Потім, поклавшись на причі, заснув. Пробудив мене провідник Пугач. Надворі вже був вечір. Час у дорогу. Беру пошту, прощаюсь із Пугачем, Горобцем і Сливкою, що залишається з провідником, бо Лев пішов у перший район, і поспішаю до Зозулі. Десь опівночі ми вернулися до провідника Потапа.

— Друже Цяпко, що нового в другому районі? Як провідник Пугач, як інші друзі? — такими запитаннями зустрів мене провідник.

— Всі живі і здорові. Поляки вже вивезли населення Ямної Горішньої, не залишили там ні живої душі. Забрали людей також із Юркової, Пашови, Грузьови і Ліщини.

— А тут виселили Княжичі, Даровичі, половину Корманич, Барандьовичі та Аксманичі! — відповів Потап і глибоко задумався.

— Друже провіднику, можу відійти?

— Можете. Ага, в Макові були?

— Були! Я говорив із вашою жінкою, нічого не змінилося. Передала вам привіт. Чекає на виселення, питала, що робити?

— Дуже дякую, друже Цяпко! — І немов сам до себе додав: — Я мушу якнайшвидше з нею зустрітись, ще перед тим, як її вивезуть або заарештують.

— Друже провіднику, ми ж кожної хвилини можемо заскочити.

— Добре, друже Цяпко, добре. Побачимо, а тепер ідіть відпочивати. Я прочитаю пошту.

У сотнях серед стрільців помітне пригноблення. Навіть бойовики СБ посумніли. Найбільше переживали ті, що ще мали свої родини. Я, Сокіл, Чумак, Чудо, Буква, Холодний і Орач втратили свої родини ще у 1944-45 роках, знали це тяжке горе, тому щиро співчували нашим друзям і розуміли їхній біль та пригнічення. Не менше було жаль тих щирих людей, які разом з нами стільки пережили, а тепер приречені на переселення і поневіряння на чужій землі.

Ось так ми залишились самі на наших теренах, без вірного й щирого народу.

Відділи УПА, покищо, давали собі раду, м'ясо ще було, а хліб довозили з дальших сіл. Але і з доставою харчів ставало все тяжче. Боївки СБ часто йшли на вечерю аж до перемиських сіл, ситуація з кожним днем погіршувалась.

Разом із населенням поляки забирали із сіл все, що могло нам придатися, або просто нищили комори з харчовими продуктами і кіпці з картоплею. Часто влаштовували засідки. Не раз наші боївки, звівши з ними бій, вертались у ліс з порожніми руками.

Одного вечора ми з групою провідника Орача пішли за Сільце на кордон. Сокіл, Буква і Серна йшли із поштою в Україну. Прикордонна смуга заорана і кожного дня скороджена. Що дві години кількох прикордонників з ліхтарнею у руках перевіряли, чи хтось не »спортіл границі«. Крім цього, низенько при землі були розтягнені тоненькі дротики, сполучені з ракетами. Хто не знав про це і переходив кордонну смугу, той мусів торкнутися дротиків, а тоді спалахували ракети і освітлювали небо. Погранзастава відразу знала, що там хтось намагається перейти кордон.

Ми поклалися на землю і чекали прикордонників із ліхтарнею. Коли вони перейшли, знали, що вернуться знову аж за дві години.

Частина нашої групи залишилась на становищах у поблизькому ліску, а нас кількох підсунулось під самий кордон на заорану смугу. Руками віднаходили ракетні дротики, обминали їх і, нарешті, дісталися на другий бік кордону. Тут почали »танок« — допатали землю і рили її ногами. А тим часом комендант Сокіл із своєю групою подався у глибину України. Сокіл і Серна були родом з Добромиля, дорогу знали. Закінчивши свій »танок«, ми затерли сліди групи Сокола, що поспішно віддалювалась від нас.

Вертаючись через кордон на територію Польщі, навмисне залишаємо виразні сліди, щоб обманути ворога і викликати враження, що кордон перейшла група з України. Залягаємо і наслухуємо, чи не почуємо стрілянини в тому напрямі, де пішли наші друзі. Нас цікавить і те, як зареагують прикордонники, побачивши сліди. Всюди тихо, це означає, що Сокіл із друзями щасливо добився до першого зв'язкового пункту в Україні.

Нарешті надійшли прикордонники. Зрівнявшись із тим місцем, де ми »танцювали«, негайно зчинили алярм — кілька світляних ракет прорізали небо і за хвилину почали вити сирени, мов скажені пси. Загуркотіли танкетки і вантажні авта. Ми вже не чекаємо, що буде далі. Відходимо в напрямі Сільця.

Вже під самим селом задня охорона повідомила, що за нами йдуть большевики, ведуть їх по слідах собаки. За кілька хвилин займаємо в садах оборонні позиції, але даремно чекаємо ворога, видно, большевики вернулися.

Повечерявши в селі, вертаємось у ліс.

На другий день знову йдемо до Сільця. Наперед я, за мною Соловій, Явір, Чудо та інші бойовики.

Біля перших хат із потоку нас привітала кулеметна серія. Почулись крики поляків. Негайно завертаємо в поле і залягаємо.

— Мабуть, засідка, — каже Потап.

— Засідка або в селі квартирують поляки, — докинув Орач.

— Відходимо в ліс! — заявив провідник.

У лісі друг Явір звернувся до Потапа:

— Друже провіднику, дозвольте ще раз піти до села, може, щось довідаємося і принесемо хліба!

— Добре, але візьміть із собою ще когось.

— Візьму Цяпку, двох вистачить!

— Пам'ятайте про обережність!

— Все буде гаразд, друже провіднику! Чекайте нас біля просіки, друг Олень знає це місце!

Десь за півгодини ми знову були під селом, але вже з боку кордону. Підсунувшись під першу хату, постукали у вікно. Мовчанка, ніхто не відзивається.

— Бояться! — шепче мені в ухо Явір.

— Клич по імені! — відповідаю.

І це помогло, Явір постукав ще раз і назвав ім'я господаря. За хвилину він озвався... за нашими плечима.

— Голодні, друзі? — запитав.

Ми посідали на землю.

— Трохи, — відповів Явір, але нас насамперед цікавить, скільки поляків у селі?

— Приїхали, як уже стемніло.

— Чого?

— Завтра нас вивозять! — і господар зітхнув.

З хати вийшла його жінка. Принесла глечик молока й хліба і просила нас їсти.

— Візьмете хліба із собою? — запитала.

— Вам самим треба хліба, матусю, адже вас вивозять! — відповів Явір.

— Не журіться, хліба спекла на дорогу. Заберіть, до ранку ще спечу, буде й для нас! — і пішла в хату.

Явір знову питає господаря:

— Багато поляків приїхало?

— Не знаю, вже було темно, а біля моєї хати я нарахував їх понад п'ятдесят! Заждіть хвилинку, — і пішов до комори.

А коли вернувся, поставив перед нами кілька пляшок.

— Візьміть, — сказав, — це пиво моєї власної продукції. Ще не таке, як повинно бути, бо »сире«, але і його шкода залишити »Анткам«!

Господиня винесла чотири буханці хліба й подала нам. Ми щиро подякували, побажали їм кращої долі й попрощалися назавжди.

Щасливо вернувшись до лісу, поклали перед друзями чотири буханці хліба і пляшки з пивом. Провідник Орач казав Холодному розподілити хліб на порції для кожного бойовика.

Ідемо далі. Зробивши велике коло, обійшли Сільце і поклалися спати в молодому гущавнику; чатували тільки вартові.

Коли зійшло сонце, розставили стійки на дорогах, що вели із Сільця до Гувник, а ззаду залишили зорця. Чекаємо вечора. Десь по обіді провідник Потап викликав мене і Оленя:

— Друзі, — сказав, — підсуньтеся під саме село і роздивіться, що там діється, але уважайте, щоб вас не запримітили поляки.

— Наказ, друже провіднику!

Ідемо молодняком у напрямі Сільця. Майже під самими хатами досить високий берег, з якого можна обсервувати ціле село, але тепер тут стоїть польська застава. Переходимо на ліве крило села. Тут тихо, хати вже світять пусткою. Людей забрали, посадили на підводи і тримають під конвоєм.

Бачимо велику валку возів, що постійно збільшується. На них сидять люди з цього маленького і спокійного села, вигнані з рідних хат... Між ними вештаються польські вояки, а по обидвох боках валки розставлені кулемети і вояки з автоматами.

Спрямовую далековид на той берег, на якому розташувалась польська застава. Нараховую біля 20 поляків, що пильно обсервують ліс. Видно, бояться нападу повстанців.

Раптом перед нами появилась дівчина. Вона ніби чогось шукала і наблизилася до нас. Коли вийшла за стодолу, я цмокнув і назвав її по імені. Побачивши мене, дівчина не вірила своїм очам. Нарешті опам'яталась і тихо скрикнула:

— Утікайте! В селі повно поляків, забирають людей!

— Куди? — питаю.

— На схід! Нас передають большевикам. Вже ніколи не зустрінемось.

— Не втрачай надії, ще колись побачимось, — відповідаю.

— Де, на Сибірі?

— Хай і на Сибірі, там наших людей багато! Хто залишається в селі?

— Тільки кількох поляків.

— Передай привіт від нас усім людям і перекажи, що ми ніколи їх не забудемо! Щасливої дороги!

— Щасти, Боже, і вам! — відповіла дівчина і, втираючи сльози, пішла у село.

Коли польська застава опустила берег, ми вернулися до своїх.

Зголошуємо провідникам, що бачили і що говорила дівчина. Вони здивовано подивились один на одного і майже разом запитали:

— На схід їх везуть, кажете, а не на захід?

— На схід, перші підводи вже біля кордону! — відповідаю.

— Дивно?! — ніби сам до себе промовив провідник Потап.

Увечорі ми зустріли обидві сотні УПА в Корманичах. Тут провідники й командири мали коротку нараду. Після наради провідник Потап сказав до нас:

— Ще сьогодні йдемо в другий район. Якщо вдасться, вступимо до Макови, буду вам дуже вдячний!

— Наказ, друже провіднику!

Попрощавшись із друзями, за кілька хвилин поспішаємо в другий район.

В Маковій поляків не було. Провідник пішов до жінки і сина, а ми залишились на стійці. Він швидко вернувся, тільки поцілував сплячого сина і попрощався з жінкою.

До Ямної не вступали, бо там квартирувало польське військо. Але тут ми були немов у себе дома, щасливо дісталися на другий бік села і пішли в напрямі Грузьови.

Раптом чуємо чалапання, хтось ішов. Залягаємо в кущах, а за хвилину я пізнав Лиса і ще одного бойовика.

Підпускаю Лиса до самого куща, а тоді несподівано виринаю перед ним.

— Куди Бог провадить, Микольцю? — питаю.

— Ой, Цяпко! — вигукнув Лис, пізнавши мій голос. — Бодай тебе дундер свиснув, ти мене так налякав!.. Провідник з тобою?

— Так, ось там у кущах.

Лис зголосився у провідника і дістав наказ вести нас до групи Чорного. З'єднавшись із групою Чорного, ідемо далі й зупиняємось аж у Турниці. Тут провідник Потап викликав мене і каже:

— Друже Цяпко, візьміть із собою ще когось і йдіть до криївки. Приведіть до нас провідника Пугача, Горобця і Сливку!

Бойовики розташувались у кущах, а я з Лисом і Монтиком подався до провідника Пугача.

Обходимо галяву довкола, на траві протоптані стежки. Видно, що тут ішло польське військо.

— Напевно була облава! — каже Лис.

— Або тільки переходили польські відділи, — додаю.

Минаємо потік, розглядаємось на всі боки й обережно підсуваємось до криївки.

І ось дістаємось на горбок, на якому вона збудована. Я глянув і... завмер. Там, де була криївка, залишились тільки стовбури обгорілих бальків і чорніла яма. На мене повіяв смертельний вітер... У моїй уяві виринули провідник Пугач, Горобець і Сливка. Отже, вони всі загинули?!

— Цяпко, чого зупинився? — чую за плечима голос Лиса.

Я тільки рукою показав на чорні бальки, а Лис аж скрикнув:

— Вимінована!

— Що? — відізвався здивований Монтик, що був позаді й нічого не бачив.

— Нема криївки! Вимінована! — повторив Лис. Монтик також завмер.

Прокинувшись з оторопіння, кажу до друзів:

— Вертаймося, тут може бути засідка!

Ми не йшли, а бігли до провідника Потапа. А він тільки глянув на нас і відразу догадався, що сталося щось жахливе. Почувши, що криївка вимінована, схопився за голову і якийсь час стояв мовчки, як занімілий. Нарешті прочуняв від тяжкого удару і запитав:

— Друже Цяпко, а не привиділося вам?

— Ні, друже провіднику! Нас же було трьох...

В той мент прибіг стійковий і зголосив, що йдуть поляки.

Провідник вказав рукою напрям і ми подались до потоку. Хотіли вийти на гору, але ворожа стежа завернула нас.

Куди ж йти? Перед нами і за нами поляки. Прямуємо до дороги — Ямна—Макова. Та не зробивши й 100 кроків, ми побачили поляків, що вилазили з потоку. На наше щастя, вони не запримітили нас. Нам залишилась тільки галява. Вже на середині галяви чуємо вигуки:

— Не втікайте! Ми свої!

Ми знали, хто ті »свої«, тому миттю стрибаємо за терня, а потім у потік. Поляки відкрили вогонь.

Перескакуємо потік і прямуємо під гору, але з гори поляки привітали нас кулями. Знову біжимо, оборонного бою не можемо дати, — нас замало, а гинути ще не хочемо. Бачу, як провідник ослаб, у нього хворе серце. Підтримую його і, нарешті, щасливо вириваємось з-перед носа поляків. На хвилину зупинились, щоб віддихнути, а тоді далі поспішаємо, бо з потоку йде інша група поляків. Тим разом поляки підганяють нас автоматними серіями. Хтось із наших відповів їм. Я допомагаю провідникові дістатись на гору, несу його »канадійку« і ПС.

Нарешті, ми на горі. Короткий відпочинок і знову біжимо вже в долину, перетинаємо шосе Ямна—Макова і ще раз пнемося на гору. Починало сутеніти, відпочиваємо.

— Друже провіднику, тут є наш маґазин, треба щось принести і зварити їсти! — каже Гордий.

Провідник погодився і бойовики пішли. За годину вернулися, але з порожніми руками — маґазин вимінований!

Лягаємо спати голодні. Рано напились кави і чекаємо вечора. Я постійно думаю про Пугача, Горобця і Сливку. Як же вони загинули? Невже їх справді вже нема між живими? А може врятувалися? Але такий промінчик надії відразу згас, як іскра.

Час тягнеться поволі, а настирливі думки не дають спокою. Нема сили їх побороти. Насідають на голову одна за одною, хаотичні, розгублені, проте всі кружляють довкола загинулих друзів у криївці.

І мені стало дивно, здавалося, я недолюблював ні Пугача, ні Сливки. Пугача за його ущипливість, а Сливку за підлабузництво. І ось відчуваю, що я глибоко помилявся. Вони справді були мені особливо близькими й дорогими! Чому ж аж тепер, коли їх уже нема між живими? О, Боже! Чи треба аж такого нещастя, щоб відчути прихильність і любов до друзів?

Прийшов провідник Потап, сів біля мене й каже:

— Друже Цяпко, мені не дає спокою смерть Пугача з друзями. Якби так підповзти до криївки і ще раз перевірити, щоб бодай знати, як вони загинули?

— Друже провіднику, я не можу найти собі місця, не можу заснути, їхня смерть не сходить мені з думки. Дозвольте, піду й перевірю, може хоч трохи легше стане на душі, коли побачу сліди останніх хвилин їхнього життя.

— Ідіть, Цяпко, ідіть, але уважайте, не ризикуйте!

— Що варте моє мізерне життя після таких утрат, як смерть провідника Пугача та інших друзів?

— Друже Цяпко, так не сміете говорити! — різко відрубав провідник. — Кожне життя у нас на вагу золота, незалежно від того, чи це життя стрільця, командира або провідника. Кожний із нас мусить якнайдовше жити, хоч і не для себе, а для України, — і він поклав свою руку на моє рамено.

— Наказ друже провіднику! Буду зберігати своє життя!

— Тож ідіть, але уважайте! — закінчив провідник.

Я гукнув до Чміля і Хруща:

— Друзі, підете зі мною?

— Навіть на тамтой світ! — відповів Чміль.

Десь за годину ми були біля криївки. Переконавшись, що поблизу засідки нема, стаємо над чорною ямою, що залишилася з неї.

Стеля криївки вирвана, тільки грубі бальки сторчать, немов протилітунська артилерія. Стіни зруйновані гранатами, що їх поляки кидали крізь вентилятор. Видно обшарпані мішки з мукою, мабуть затруєною, отже, непридатною до вжитку. Головний вхід відкритий . . . А біля нього на грубім дереві табличка з написом: »Татари двадцятого століття!« Здивовано споглядаємо один на одного: хто написав ті слова?

Шукаємо слідів крови, розірваних гранатами тіл друзів або хоч шматків одежі. Але нічого не можемо знайти. Тоді зриваємо з дерева табличку з написом і вертаємось до групи. Вислухавши мій звіт, провідник Потап глянув на табличку і запитав:

— Де вона була?

— На дереві над криївкою . . .

Наша розмова перервалась, бо прибіг вартовий і повідомив, що наближаються поляки.

Облава, почалась біганина. Ми опинились у пастці, куди не рушимось — ворог засипає нас градом куль. Знову збігаємо з гори в долину і знову під градом куль завертаємо на гору. Але тим разом добігли тільки до половини гори, бо поляки взяли нас між два вогні. Вони йшли розстрільною і перешукували гору. Кладемося на землю. Поляки, що йшли від потоку, побачивши перед собою своїх, завернули, навіть не догадувались, що ми лежимо між обидвома їхніми групами.

Знову прямуємо на гору, одна група поляків кинулась за нами і загнала нас аж на самий верх, а друга побігла з гори в долину. Нас опускають сили, вичерпані біганиною — відчуваємо смертельну втому. Дехто радить залягти, прийняти бій і загинути по-геройськи. Але провідник Потап не погоджується:

— Ні, друзі, тут не Термопіли! Своєю смертю не врятуємо батьківщини ані не спинимо ворожої навали. Нас тільки горстка. Ми потрібні Україні живі! Вперед! Бігом! — твердо наказав, хоч сам, хворий на серце, ледве рухав ногами.

Як робот виконую наказ провідника, біжу з іншими вперед, там, де не чути автоматних серій ворога. Уста засохлі, віддих уривається, ціле тіло мліє. До моєї свідомости ледве пробивається голос провідника: »Вперед! Вперед!« Я підтримую його за рам'я і несу його речі. Провід-

ник іде останками сил, але в руці міцно тримає пістоля, щоб застрілитись, коли прийде остання безвихідна хвилина.

Мабуть, ми вже втретє на цій самій горі. Ворог затих, десь притаївся. Знаємо, що він готується завдати нам остаточний смертельний удар. А ми знесилені й утомлені. Ноги дрижать, груди підносяться і опадають, немов ковальський міх. Але зброю ще міцно тримаємо в руках.

Дивлюсь на друзів і не пізнаю їх — живі мерці. Тільки провідник Потап піднесеним, але вриваним голосом щось наказує Гордому.

Біля 1-ої години по полудні ми почули запах диму, що густими хмарками наближався до нас. Незабаром димова хмара оповила цілу гору. У долині тріщали від вогню молоді кущі... Поляки підпалили ліс.

— Хочуть викурити нас димом і вогнем! — каже Гордий до провідника.

— Нова татарщина, дикість і варварство, — відповів провідник.

— Правду написали наші друзі над криївкою: »Татари XX-го століття«, — докинув Чорний.

— Думають спалити нашу групу живцем, хай і так, живими в ясир нас не візьмуть! — промовив провідник і закашлявся від диму.

З кожною хвилиною наша ситуація погіршувалась. Дим душив за горло, ми кашляли, блювали і все більше захлиналисъ...

— В долину, до потоку! — впав наказ провідника. — Там вже перегоріло, але уважайте на руки!..

Провідник Потап тримався ще тільки силою волі, але ми знали, що за хвилину-дві його хворе серце може замовкнути навіки.

Помало, рештками сил, сходимо в долину, обминаючи охоплені вогнем кущі. І — о Боже милостивий! — дихати стає легше, тут повітря чистіше. Хоч огонь пече немилосердно, проте дим підіймається вгору і вже не душить за горло. Коли зупинились у потічку і глянули один на одного — сміх появився на наших устах, бо кожний із нас виглядав немов коминяр або мурин.

Після короткого відпочинку, провідник Потап дав наказ іти у »Сімку«, де були сховані деякі наші харчі. Мусимо своєчасно рятувати себе від наслідків голоду.

До »Сімки« дістались надвечір, зварили картопляної зупи і трохи заспокоїли свої шлунки. Але від картопляної зупи сил не наберешся!

Наступний день проминув спокійно, хоч ми кільканадцять разів змінювали місце постою. Провідник Чорний, порадившись із Гордим, вирішив послати до Ямної по картоплю, бо не маємо що їсти. Ямна вже була порожня, людей забрали, а в пивницях залишилось багато картоплі. Очевидно, це й примана для нас, а для поляків добре місце на засідку.

До села ідуть Чміль, Лис, Мороз, Хрущ і я, взявши із собою мішки на картоплю. Провадить Лис. Наблизившись до першої хати в Ямній, Чміль каже:

— Цяпка і Мороз будуть на заставі, я залишусь на стійці біля пивниці, а Лис і Хрущ підуть до пивниці по картоплю. Мішки з картоплею занесу в ліс, спорожню їх і ще раз вернуся.

Обидва з Морозом заходимо до порожньої хати і займаємо становища. Рукою даємо знак друзям, що можна починати. Лис і Хрущ пішли до пивниці, а Чміль став біля неї на стійці. В той же мент на дорозі почулись кроки і голоси польської стежі. Отже, в селі польське військо. Коли стежа пройшла, друзі взялися до діла. Набирали картоплю у мішки, передавали її Чмілеві, а він ніс до лісу.

Нарешті, вертаємось до нашої групи. Десь у лісі блимнув огник. Хтось був у ньому, але хто — свої чи поляки?

Провідник Потап, вислухавши наш звіт, каже:

— Мусимо перевірити, треба вислати стежу.

Незабаром виявилось, що недалеко нас зупинився рій із сотні Ластівки, що прийшов до маґазину по м'ясо.

Ройовий Довбуш прийняв нас гостинно і щиро. Припікаємо на вогні м'ясо, печемо картоплю і смачно заїдаємо. Тільки я заспокоюю свій голод печеною картоплею, бо вже маю досвід з Карпатського рейду і знаю, як небезпечно їсти недопечене м'ясо, коли шлунок порожній. Кажу про це й друзям, але вони не слухають, бо голод перемагає обережність.

Підкріпившись, вирушаємо разом з роєм Довбуша в напрямі Тисови, де повинна бути сотня Ластівки.

Удосвіта прибули над Тисову, але запізно — сотня Ластівки вже відійшла на денні становища, а до села входило польське військо.

Ідемо далі. На стежках видно різні умовні знаки поляків. Нараз бачимо, що лівим боком галяви йдуть поляки нам назустріч. З холодним спокоєм розминаємось із поляками на невеликій віддалі. Вони нас не чіпали, мабуть, думали, що це один із їхніх відділів.

Знаємо, що день нічого доброго нам не принесе, нерадо ідемо в напрямі бандитського гнізда Корінця, перетинаємо шосе Бірча—Риботичі й наближаємось до Кречкови.

Втомлені й голодні, але не нарікаємо. Нарешті зупинились і відпочиваємо. Біля години десятої стійковий повідомив, що йдуть поляки.

По полудні розташовуємось на високому березі й чекаємо вечора. Десь за годину побачили поляків, що йшли з лісу до Кречкови. Було їх багато, до двох куренів.

Коли почало сутеніти, провідник питає:

— Хто добре орієнтується у терені? Мусимо вернутися до Тисови!

— Я, друже провіднику! — відізвався Шпак.

— Добре! Ведіть до того місця, де ми були рано!

Коли пройшли кілька кілометрів, стало так темно, що тримаємось один одного, щоб не загубитись.

Ідемо потоками й дорогами, а до шосе ніяк не можемо дістатись. Стрільці вже нарікають на Шпака. Раптом перед нами замиготіли світла в хатах.

— Де ми? — питає провідник.

— Над Кречковою, друже провіднику! — відповідає ройовий Довбуш.

— Адже ми були над Кречковою, звідси і вийшли. Знову над нею?

— Заблудили, друже провіднику.

Вертаємось до лісу. Бачу, що Шпак розгубився і не знає, куди вести.

— Друже провіднику, — кажу до Потапа, — дозвольте мені вести групу, бо Шпак і до рана не запровадить нас до Тисови!

— А потрапите?

— Спробую.

— Тоді ведіть, друже Цяпко!

Я пішов наперед і повів групу в напрямі, де — на мою думку — повинна бути дорога. Ідемо тереном зарослим кущами. За якийсь час бачу звалене дерево, попри яке ми переходили рано. Отже, напрям добрий. За півгодини ми вже були над Корінцем, тоді кажу Шпакові:

— А тепер, друже, ведіть ви, думаю, що в хаті вже не заблудите!

Годину пізніше ми добилися до сотні Ластівки. Він уже непокоївся, бо не знав, що сталося з роем Довбуша.

Підкріпившись військовою зупою, я пішов спати. А увечорі, коли сотня зійшла до потоку варити вечерю, мене викликав командир Ластівка, з яким був провідник Потап.

— Друже Цяпко, — каже провідник Потап, — нам треба віднайти сотні Бурлаки і Крилача-Сухого. Чи можете виконати це завдання?

— Можу, але де їх шукати? — питаю.

— В цьому й річ, що ми не знаємо де! — відповів командир Ластівка. — Мої люди вже шукали, але не знайшли, а польова жандармерія в терені!

— Коли так, друже командире, то дайте мені одного вашого стрільця, який знає терен.

— Добре, такого маю, зараз покличу.

— А яке доручення від вас, друже провіднику? — питаю Потапа.

— Перекажіть Бурлаці і Сухому-Крилачеві, що провідник Пугач загинув, а провідникові Орачеві скажіть, щоб прийшов до мене разом із сотнями.

— Ось записка до командирів, у ній повідомлення, що завтра відбудеться зустріч сотень на моєму постою, — сказав Ластівка.

— Наказ, друже командире! Завтра зустріч сотень на вашому постою! — повторяю доручення.

— У випадку небезпеки, записку треба знищити, тому подаю вам її зміст, щоб ви переказали командирам, — закінчив Ластівка.

Недалеко дороги, що вела з Брилинець до Тисови, питаю стрільця, мого супутника:

— Де найкраще перейти дорогу?

— Чистим полем, між обидвома селами! Та скажіть мені, друже, де ідемо? — відповів і запитав стрілець.

— Ідемо шукати за відділами УПА!

— Про це знаю, але не знаю, де шукати командира Бурлаку?

— Насамперед підемо на гору біля Опалетника!

— А ви не чули, друже, що казав командир? Там поляки влаштовують засідки.

— Чув, але чув і наказ командира, »щоб за всяку ціну знайти Бурлаку«. А знайти його можна тільки тоді, коли з гори оглянемо терен.

Перейшовши дорогу, чуємо в потоці якийсь підозрілий рух.

— Мабуть, поляки йдуть на засідку! — шепчу стрільцеві.

— А може, наші? Може, хтось із сотні Бурлаки йде в село по картоплю?

— Побачимо! — відповідаю. Але ми нічого не побачили, бо було темно.

Біля Тисової минаємо шосе, перескакуємо плоти і входимо в ліс, що повіяв на нас своїм холодом. Колись ліс був для нас справжнім »батьком«, як і »темна нічка матір'ю«, а тепер він майже чужий. Хоч у ньому ще багато наших відділів, проте вже й поляків не бракує. Вони, звичайно, квартирують на краю лісу. Дуже часто пропускають наші групи в село, щоб потім, коли будуть вертатися, привітати їх кулями.

Виходимо на гору, з якої у зоряну ніч видно великий масив лісу. Як на долоні видно і Брилинський ліс, де повинен бути Бурлака із сотнями. Тепер ніч, вони напевно десь у потоках варять зупу.

Обсервую з гори потік за потоком, кожний клаптик лісу і зупиняю свій зір над одним потоком. З напругою вдивляюсь у це місце і, раптом, там спалахнули іскри. Хтось підкинув до вогню дров.

— Вже знаю, де Бурлака! — кажу до стрільця.

— Ви ворожите, друже? — питає, здивувавшись.

— Ні, бачу вогонь!

— Вогонь можуть палити і селяни, що ховаються від поляків, або й самі поляки.

— Вогонь — добрий знак для нас, там треба шукати сотень УПА.

— Ми шукаємо Бурлаки, а не вогню! — не здається стрілець.

— Погляньте, друже, де блимає вогонь. Ви краще орієнтуєтеся в цьому терені, ніж я. Хто може квартирувати в такому місці?

— Так, — погодився нарешті стрілець, — поляки не квартирують у глибині лісу. Там мусить бути хтось із наших.

— Тоді, друже, ведіть навпростець до вогню, але вважайте, щоб не заблудили.

Тепер не йдемо, а біжимо навпростець, навіть не шукаємо стежок. Минувши шосе Брилинці—Кописно, ми знову в лісі. Незабаром чуємо запах диму, обережно й тихо просуваємось уперед, бо не знаємо, хто палить вогні. Раптом грімке: »Стій! Кличка!« Отже, наші. Подаємо кличку, дістаємо відповідь і я питаю вартових:

— Де командири?

— Ось там нижче, при вогнях!

За хвилину я був у командира Бурлаки:

— Друже командире, Цяпка із стрільцем сотні Ластівки зголошують свій прихід!

— Свят! Свят! А ви звідки тут узялися, пане брате?! Хто вам сказав, що я тут?

— Ваші огні! Вже на горі біля Опалетника я знав, що ви тут.

— Аж так далеко видно? — здивувалися обидва командири.

— Видно. Зокрема може запримітити їх той, хто шукає і вміє відрізнити постої наших відділів від польських засідок.

Бурлака звернувся до Крилача-Сухого:

— Друже командире, забороніть стрільцям палити великі вогні! — А тоді до мене: — З чим прийшли?

— Ось пошта! — і передаю усний наказ командира Ластівки.

— Що нового у вас? — допитується Бурлака.

— Вістки сумні, друже командире. Загинув провідник Пугач, Горобець і Сливка. Впало кількох стрільців із сотні Ластівки...

— Не поспішайте з панахидою по живих, друже Цяпко, — усміхнувся Бурлака. — Провідник Пугач може розсердитися...

Я аж рота роззявив:

— Жартуєте, друже командире...

— Ні, провідник Пугач, Горобець і Сливка пішли вечеряти.

— Вони живі? — кричу на цілий голос.

— Не кричіть так голосно. Вони з нами, у групі провідника Орача. Ідіть до них, переконаєтеся самі! — відповів Бурлака.

— Дозвольте відійти, друже командире! — і поки Бурлака відповів, я з розгоном мчав до провідника Орача, щоб побачити »загинулих друзів«.

— Друже Цяпко! Ви звідки тут взялися? Де провідник? — залунали з усіх боків голоси, коли я прибіг до групи Орача. Але я нічого не чув, побачивши провідника Пугача, Горобця і Сливку — кинувся до них, обіймав їх і майже з плачем вигукував:

— Ви живі, живі!..

— Живі, живі, Богу дякувати, друже Цяпко, — відповів Пугач. — Хоч вже недалеко було і брами святого Петра!

— Розповідайте, друже провіднику, бо я поспішаю, щоб принести добру вістку провідникові Потапові. Він дуже переживає вашу смерть!

— А провідник вже знає? — питає Пугач.

— Так! Ми бачили вимінювану криївку ще 10-го травня!

— А криївка впала 8-го травня! — почав провідник Пугач. — Саме тоді, коли ми мусіли вийти на свіже повітря, бо Сливка зачадився. День перед тим, увечорі, Риболов і Косач принесли мені пошту. Я мав багато праці, тому казав Сливці напалити в обидвох печах, щоб просушити криївку. Від чаду Сливка зомлів. Ми поклали його на коц і винесли надвір. Криївку замаскували. Несподівано появились поляки, хтось привів їх аж до криївки. Вони довго шукали входу до неї від потоку. Насамперед знайшли вентилятор і почали крізь нього кричати: »Вилазьте, бандити!« Не одержавши відповіді, закидали криївку гранатами. За той час ми винесли Сливку на гору. Тут була польська застава. Побачивши нас, поляки махали руками і кричали: »Ми свої, не втікайте!« Але обман їм не вдався, ми скочили з галяви за тернові кущі, які заслонили нас від серій ворожого кулемета.

Інші поляки, заалярмовані пострілами, почали перетинати нам шлях відступу. Ми опинились у пастці, бігли від потоку до потоку, з гори на гору. На щастя, Сливка очуняв і вже не треба було його нести.

Так поляки загнали нас аж біля риботицьких піль. Тут росли тільки малі кущі ялівцю. Я був виснажений докраю, тому дав наказ Горобцеві і Сливці бігти далі, а мене залишити. Але вони відмовилися

виконати мій наказ, не відступили від мене ні на крок. Тим часом поляки наближалися... Ми сховались у кущах ялівцю. Я знищив усі папери, що мав із собою, витягнув пістоля і чекав... Вирішив вистріляти всі набої у ворога, а останній набій залишити для себе...

Поляки йшли розстрільною, за кілька хвилин були наді мною. Сам не знаю, як сталося, що вони не запримітили мене, може, Бог засліпив їм очі... Вони перейшли попри мене й подалися далі. Так не знайшли ні мене, ні Горобця, ні Сливки...

Тоді ми подались у напрямі Риботич, перетяли річку Вігор, дорогу і дісталися в Корманецький ліс. Тут зустріли вояків із сотні Бурлаки і ось, як бачите, сидимо тепер у провідника Орача живі й здорові! — закінчив свою розповідь провідник Пугач.

Прийшов провідник Орач і сказав:

— Вертайтесь, друже Цяпко, до провідника Потапа і перекажіть, що ми всі живі й здорові... Прийдемо до нього разом із сотнями.

— І подякуйте усім за щире співчуття з приводу моєї »смерти«! — додав провідник Пугач.

— Перекажіть провідникові, — продовжував Орач, — що друзі Чумак, Чміль і Крилатий не дістались у Ярославщину, мусіли вернутись. Перекажіть також, що загинули друзі Лев і Олень. Попали на польську засідку, загинули, відстрілюючись до останку!

— То вже нема Лева і Оленя!? — перепитую із жалем.

— Нема, нема, друже Цяпко! — Але поспішайте до провідника, бо незабаром буде світати.

Ми вернулися до сотні командира Ластівки вже рано. Ні провідник Потап, ні командир Ластівка не вірили, що ми так швидко знайшли Бурлаку, думали, що вертаємось з нічим.

— Як же ви його знайшли? — допитувався командир Ластівка.

— По зорях, друже командире! Знайшли не тільки командирів Бурлаку і Крилача-Сухого, а й провідника Пугача, Горобця і Сливку, говорили з ними...

Провідник Потап поблід, затривожено глянув на мене й запитав:

— Що з вами, друже Цяпко? У вас гарячка?

Я миттю догадався, в чому річ і швидко відповів:

— Ні, друже провіднику, це правда, провідник Пугач, Горобець і Сливка не загинули! — і коротко розповів, як вони врятувалися.

Запанувала мовчанка, нарешті її перервав провідник Потап:

— Раніше я не міг повірити, що вони загинули, а тепер не можу повірити, що вони живуть!

— Друже провіднику, ось прийде Пугач з друзями до нас і самі переконаєтесь, що вони живі!

— Слава Богові! — відповів Потап. — І продовжував: — Кажете, що в провідника Орача двох друзів менше. Шкода їх! І Чміль не дістався у Ярославщину... — Він говорив немов сам до себе.

Нашу розмову перервав командир Ластівка:

— Друже провіднику, відходимо на денні становища.

(Далі буде)

Марк ТВЕН

ОСОБИСТІ СПОГАДИ ПРО ЖАННУ Д'АРК СЬЄРА ЛЮЇ ДЕ КОНТА

(8)

Розділ XLI

ДІВА ВЖЕ НЕ ПІДЕ У БІЙ

Еге ж, так воно й було: Жанна вже тримала у своїх руках Париж і цілу Францію. Вона вже наступила на горло Столітній війні, але король примусив її розняти руку і забрати ногу геть.

Потім вісім місяців ми волочилися з міста до міста, із замку до замку — разом із королем, його радниками та цілим веселим, строкатим двором, що був зайнятий танцями, коханням, соколиним полюванням, серенадами і всілякими іншими розвагами. Таке життя нам подобалося, але Жанні — ні. До речі, вона не брала в ньому участи, тільки спостерігала. Король щиро бажав, щоб їй було добре і постійно турбувався нею. Всі інші були обмежені певними вимогами етикети, а Жанну звільнили від них, їй вистачило прийти раз на день до короля і обмінятися з ним двома-трьома учтивими словами. Більше нічого від неї не вимагали. Але вона всіх обминала, сиділа й сумувала у своїх покоях. Єдиною її розвагою були вже нездійсненні воєнні пляни і комбінації. В думці вона пересувала війська туди чи сюди, вираховувала віддалі, час і характер країни так, щоб бій відбувся у відповідному місці. Така розвага облегшувала її смуток і тяжку бездіяльність, вона цією грою бавилася цілими годинами так само, як інші грають у шахмати; занурена в неї, відпочивала душею і серцем.

Жанна не скаржилася, вона не вміла нарікати. Такі, як вона, страждають без нарікань. Але нудьгувала, немов полонена орлиця, що сумує за вільним повітрям, за гірськими верхами і за веселою боротьбою з бурею сам-на-сам.

По цілій Франції вешталися банди демобілізованих вояків, що охоче приймали кожну працю, яка їм траплялася. Кілька разів, коли Жанні полон видавався особливо тяжким, їй дозволяли зібрати кінний відділ і вдарити на ворога, що й приносило їй полегшу.

Одного разу, біля Сен-Пьер-ле-Мутьє, ми навіть згадали минуле: з такою веселою відвагою вона провадила нас у наступ, завертала і знову вперто наступала. Нарешті, ворожий обстріл настільки подужчав, що старий д'Олон, бувши вже раненим, дав наказ відступати (король сказав йому, що він відповідає своєю головою за безпеку Жанни). Він думав, що всі виконали його наказ і відступають за ним, але так не було! Оглянувшись, побачив, що Жанна продовжує битву. Тоді д'Олон вернувся і переконував Жанну, що в неї тільки горстка вояків і треба

залишити поле бою. Це ж безумство вести бій нерівними силами. Очі Жанни весело блиснули і вона вигукнула:

— Горсточка вояків! Правдивий Боже! Таж у мене їх п'ятдесят тисяч. Я не піду звідсіля, доки не візьму фортеці. Сурміть атаку!

Д'Олон мусів підпорядкуватися. Ми подужали стіну і фортецю здобули! Старий д'Олон думав, що із Жаннииими словами щось не гаразд, коли вона говорить про п'ятдесят тисяч вояків. Він не розумів, що вона таким способом висловила свою внутрішню духову силу, рівнозначну із п'ятдесятьма тисячами вояків. Цей чудовий її вислів віддзеркалював правдиву суть її думки.

Це було біля Ляньі, де ми чотири рази атакували бургундців, що на відкритому полі сховалися в окопах. Нарешті, ми їх розбили. Найвартіснішою здобичею для нас був Франке з Арасу — жорстокий грабіжник, який тримав у страху цілу околицю.

Таких боїв було кілька і наприкінці травня 1430 року ми опинилися біля Компьєну. Жанна вирішила визволити місто, обложене герцогом Бургундським.

Коротко перед тим я був ранений і не міг сидіти на сідлі без сторонньої допомоги. Тому наш славетний Карлик посадив мене на свого коня і я міг триматися його та досить добре сидіти. Ми вирушили опівночі, падав теплий дощ, їхали тихо й обережно, без слова, бо мусіли переїхати ворожу лінію. Нас окликнули тільки раз, але ми не відповіли. Затаївши віддих, обережно поїхали далі й так обминули небезпеку. О четвертій годині рано прибули до Компьєну, саме тоді, як на сході появилась бліда ранішня зоря.

Жанна зараз же взялася до праці. Разом з Ґійомом де Флаві, комендантом міста, уклала плян удару на ворога, який своїми трьома відділами опанував рівнину на тамтому березі Уази. Наш випад відбувся увечорі. Одна з міських брам на нашому боці з'єднувалася з мостом, а другий кінець мосту був під захистом так званого больверку, що панував над дорогою, яка провадила по насипі до села Марґі, де стояли бургундці. Другий відділ бургундців зайняв Клеруа, дві милі вище насипаної дороги. Село Венетта, півтора милі нижче, було зайняте англійцями. Як бачите, виходило щось подібне до лука з натягненою тятивою: стрілою була дорога, на пір'ястому її кінці — больверк, на вістрі — Марґі, Венетта ж на однім кінці лука, а Клеруа — на другім.

Жанна хотіла йти просто насипом до Марґі, взяти село наступом, а тоді звернути направо — на Клеруа, взяти і його, а там приготуватися до найтяжчого завдання, бож за Клеруа стояв герцоґ Бургундський з резервами. Помічник коменданта больверку, Флаві, з лукарями і гармашами повинен був стримувати англійське військо, щоб не захопило дороги і не відрізало Жанні відступу, якщо б він виявився необхідним. У випадку відступу, біля больверку чекала на військо наша фльотилія покритих човнів.

24-го травня, о годині 4-ій по полудні, Жанна вирушила на чолі кінноти, що складалася із шістсот вершників. Це був її останній похід.

Мені стає боляче, коли згадую про нього. Мене принесли на стіну больверку, звідкіля я багато бачив на власні очі, а решту потім мені розповіли наші лицарі та інші очевидці. Жанна, переїхавши через міст, минула больверк і подалась далі насипом на чолі своїх кіннотників. Зверху панцера мала блискучий плащ, вишитий сріблом і золотом. Було видно, як він трепотів і коливався, немов біле полум'я.

День ясний, рівнину видно далеко й широко. Незабаром ми побачили англійців: вони наближалися швидко зразковим ладом, а на їхній зброї виблискували проміння сонця.

Жанна заатакувала бургундців у Марґі, але її наступ бургундці відбили. В той же час побачила, що з боку Клеруа підходять англійські відділи. Зібравши своїх вояків, вона знову повела їх у наступ і знову мусіла відступити. За той час англійці вже підходили до дороги з боку Венетти. З больверку відізвались наші гармати і англійці зупинились. Жанна надхненними словами заохотила вояків, вони знову дружно рушили в наступ і захопили Марґі з окликами »Слава!«

Тоді Жанна негайно звернула направо, на рівнину, і вдарила на відділ, який щойно підійшов із Клеруа. Почався гарячий бій, противники по черзі відкидали один одного, перемога опинилась на терезах. Але нараз, несподівано, в наших рядах почалося замішання. Причина його неясна, бо потім по-різному говорили. Дехто казав, що наші передні ряди, почувши стрілянину, подумали, що англійці відрізали їм шлях до відступу; інші казали, що в задніх наших рядах поширилась чутка, що загинула Жанна.

Як би там не було, наше військо безладно кинулося утікати до насипу-дороги. Жанна пробувала зупинити вояків, закликала їх до бою, бо перемога вже близько, але — даремно: попри неї, з обидвох боків, нестримно гнався людський потік. Старий д'Олон умовляв Жанну відступати, поки є можливість, але вона не хотіла. Тоді він ухопив її коня за вуздечку і силоміць поволік за собою. Здурілі люди й коні гналися по насипі. З больверку ми вже не могли обстрілювати, бо на насипі були наші вояки. Це використали англійці, вони з'єдналися з бургундцями й оточили французів. Англійці були спереду, а бургундці, з'єднавшись із ними, наступали ззаду. Наших вояків нестримно тиснули до больверку і там, у куті між боковою стіною і схилом дорожнього насипу, вони відважно оборонялися, але вже без надії на перемогу, і загинули всі до одного.

Флаві, побачивши це все з міських мурів, звелів зачинити браму і піднести міст. І так Жанна опинилась відрізана від міста.

Невеличкий загін її особистої охорони швидко зникав. Спочатку були ранені обидва славетні наші лицарі, потім Жаннині брати, а згодом і Ноель Ренґессон, — але вони, хоч і ранені, далі намагались захищати Жанну від ворогів. Залишилися ще Карлик і Палядин, як неподолані дві залізні башти, оббризкані кров'ю; де вдаряли сокира одного, а меч другого — там падав убитий ворог. Так вірні своїй повинності аж до кінця, вони, нарешті, з честю обидва полягли — добрі, прості душі! Спокій пам'яті їх! Для мене вони були дуже дорогі.

Вороги голосно кричали, оп'янілі перемогою. Жанна ж ще захищалася мечем, але її схопили за поли накидки і стягнули з коня. Як полонену, забрали до табору герцоґа Бурґундського, де поспішали й переможці з радісними криками. Жахлива вістка швидко передавалася з уст до уст, діяла як параліч. Люди, немов у гарячці, говорили: »Орлеанська Діва в полоні!« »Жанна д'Арк у полоні!« »Франція втратила свою спасительку!« І так, нещасні, повторяли в безконечність, немов не могли зрозуміти, чому Бог допустив до цього.

Чи доводилося вам бачити місто, покрите жалобним полотнищем від даху аж до землі? А так виглядали Тур, так виглядали й деякі інші міста.

Але, хто здібний описати горе, яким наповнилися серця французьких селян? — Ніхто! Цілком можливо, що й вони самі не зуміли б висловити словами свого болю, проте їхній смуток був глибокий. Душа цілого народу оповилась жалобою.

Це сталося 24-го травня. Спустім і ми заслону над найдивнішою і найбільш хвилюючою воєнною драмою, яка будь-коли відбулась на світовій сцені. Жанна д'Арк вже ніколи не вирушить у похід.

КНИГА ТРЕТЯ

Суд і мучеництво

Розділ I

ДІВА В КАЙДАНАХ

Не маю сили докладно описати ганебної історії літа й зими після полонення Жанни. Спочатку я навіть не дуже журився, щодня чекав, що за Жанну будуть вимагати викупу і король, — але, що там король! — ціла вдячна Франція з поспіхом заплатить його.

Згідно із законами війни, Жанна мала право на викуп: вона не була бунтівником, виконувала військову службу, головним отаманом війська її призначив сам король, не вчинила і жодного злочину, зазначеного у воєннім кодексі. І тому ніхто не мав права тримати її у полоні, якщо б за неї заплатили викупне.

Але пливли дні за днями, а викупу ніхто не пропонував! Це може видаватися неймовірним, на жаль, так було. Можливо, гадина Тремуйль щось нашіптував королеві? Так чи інакше, певне одне: король мовчав, нічого не пропонував і нічого не робив, щоб визволити нещасну Жанну, яка стільки добра вчинила для нього.

Натомість у ворожому таборі не дрімали. Вістка про те, що Жанна попала в полон уже наступного дня долетіла до Парижу. Англійці і бурґундці цілий день і цілу ніч виявляли свою велику радість, дзвонили в усі дзвони, стріляли з гармат. А потім головний вікарій інквізиції в листі до герцоґа Бурґундського вимагав видати Жанну церковній владі, щоб її судити, як єретичку.

Англійці зрозуміли, що треба робити. Фактично діяли вони, а не Церква. Церкву використали, як заслону, мавши для того поважні при-

чини, бо тільки вона могла відібрати у Жанни д'Арк не лише життя, а й підірвати її вплив, знищити чудодійну силу її імени. Англійці могли вбити лише її тіло, — а це тільки піднесло б славу Жанниного імени і зберегло б його в народі навіки. Жанна д'Арк була єдиною силою у Франції, якої англійці боялися. І ось, коли б Церкві повелося засудити Жанну на страту або оголосити її безвірною, еретичкою та відьмою, довівши, що її послав не Бог, а сатана, — тоді англійська надвлада у Франції була б легко відновлена.

Герцог Бургундський все ж вичікував. Він був певний, що французький король, або французький народ, запропонує йому за Жанну вищу ціну, ніж англійці. У ньому, щоб не казати, все ж була французька кров і в глибині його душі відзивалось сумління, тому не хотів продавати її англійцям. Проте, хоч як довго він чекав, французи нічого не пропонували і нічого не робили.

Одного разу Жанна хитро обманула в'язничного сторожа: не лише видісталася із своєї камери, а й замкнула його замість себе. Але Жаннину втечу запримітили вартові. Вони зараз же зловили її і знову посадили за ґрати.

Після цієї невдалої спроби втекти, Жанну перевезли до Боревуарського замку, ще сильніше укріпленого. Сталося це на початку серпня, — уже третього місяця її полону. Там Жанну замкнули у башті, високій шістдесят ліктів, де вона мучилася ще три і пів місяця. На протязі цього майже півроку Жанна знала, що англійці, прикриваючись ім'ям Церкви, торгуються за неї, немов за яку коняку чи рабиню, а Франція мовчить, мовчить і король, мовчать і всі її друзі. Справді, це було щось жахливе!

А все ж, коли Жанна довідалася, що Компьєнь обложений і швидко буде здобутий, що ворог погрожує вирізати всіх його мешканців, аж до семирічних дітей, у неї запалало бажання допомогти їм. Вона роздерла всі свої простирала на довгі смуги, зв'язала їх докупи і по такому тендітному мотузку хотіла, вилізши вікном, спуститися вночі з башти на землю. Але мотузок увірвався, вона впала, тяжко потовклася і пролежала три дні непритомною, нічого не ївши й не пивши.

На поміч Компьєнові пішли війська під проводом графа Вандомського, що врятував місто, відкинувши від нього ворожу облогу. Але це, у свою чергу, спричинило герцогові Бургундському великі труднощі: він дуже потребував грошей. І ось тепер була найкраща нагода запропонувати йому викуп за Жанну. Англійці негайно вислали до герцога французького єпископа П'єра Кошона з Бове, — нехай він буде поклятий на віки вічні! Якщо його місія буде успішна, йому обіцяли вакантний у той час архиєпископський стілець у Руані. Він ще домагався призначити його головою духовного суду, бо Жанну, мовляв, захоплено на терені його дієцезії.

Згідно із звичаями тодішніх воєн, викупне за принца крови становило 10.000 ліврів, або 61.125 франків, — як бачите, цілком визначена сума. Другим із тодішніх звичаїв було те, що коли пропонували викупне — його не вільно було відкидати.

Кошон привіз від англійців визначену суму, за бідну селянську дівчину з Домремі давали королівський викуп! Це вказує на те, як високо оцінювали англійці її силу. Викуп прийнято, Жанну д'Арк, визволительку Франції, продано ворогам, ворогам її батьківщини, які мучили, топтали, розривали та руйнували Францію цілих сто років, перетворивши цей глум і наругу на забаву; ворогам, які вже давно забули, як виглядає француз із лиця, настільки вже були привикли бачити його спину; ворогам, яким вона поставила опір, яких приборкала, навчила шанувати французьку хоробрість і відвагу своїм власним великим прикладом; ворогам, які прагнули знищити її, як єдину перешкоду до повного тріюмфу англійців і повного приниження французів. Продав її французький принц французькому попові, а невдячний французький король і французький нарід, хоч дивилися на це, мовчали.

А що ж Жанна? — Вона також мовчала: ні єдиного слова докору ніхто не чув з її уст. Була вище всіх, була Жанною д'Арк.

Жаннина військова слава була доброю і чистою, без закиду. Вороги знали, що Жанну не можливо оскаржити на основі військового параграфу, тому треба знайти іншу приключку. І знайшли: Жанну вирішили судити церковним судом, мовляв, за злочин супроти віри, а якщо цього злочину й нема, то треба видумати. *А про це вже постарався злодюга Кошон!*

Місцем суду над Жанною вибрано місто Руан, що був у самім осередку англійської території. Мешканці Руану вже так довго жили під англійською надвладою, що французами вони були хіба тільки з походження. У самім Руані стояла сильна англійська залога. Жанну перевезли до Руану наприкінці грудня 1430 року і вкинули до в'язниці. Ще й заковану в кайдани... її, що була втіленням волелюбства!

А Франція нічичирк! — мовчала і нічогісінько не діяла. Як же це пояснити? Мені здається, що тільки одним. Згадаймо, що коли з французами не було Жанни, то вони на ніщо не відважувалися; натомість під її проводом вони крушили все, коли бачили наперед її прапор або білий панцер. Проте кожного разу, коли Жанна була ранена або коли розповсюджувалась чутка про її загибель, як це і трапилося біля Компьєну, між французами виникало замішання і вони розбігалися, як отара овець. З цього можна зробити висновок, що французи ще не побороли в собі страху, зродженого в них ранішими постійними поразками. Значну ролю відігравало тут і недовір'я між ними і до своїх вождів, що було наслідком довгого і гіркого досвіду всіляких зрад; королі віроломно поступали із своїми васалями й отаманами, які, в свою чергу, зраджували голову держави і один одного. Вояки бачили, що Жанні вони можуть повністю довірятись, але тільки їй одній. Втративши її, вони втратили все. Вона була для них сонцем, що розтоплювало замерзлий потік і змушувало його бурхливо текти, але коли сонце заходило, потік знову замерзав. Військо і ціла Франція без Жанни знову ставали тим, чим були раніше — трупами, нездібними думати, сподіватися, бажати і діяти.

Розділ II

ЖАННУ ПРОДАЛИ АНГЛІЙЦЯМ

До початку жовтня моя рана ще не зажила. А коли похолоднішало, мої сили почали вертатися до мене. Увесь час були чутки, що король має намір викупити Жанну, і я вірив їм: адже був ще молодиком, не знав нікчемности і ганебности людського роду, настільки задоволеного собою, що уявляє себе вищим і кращим над іншими живими істотами.

У жовтні я вже настільки почував себе краще, що навіть брав участь у двох вилазках, але в другій вилазці, 23 жовтня, був знову пораненим. Як бачите, мене вперто переслідувало нещастя. Вночі на 25-го жовтня ворог зняв облогу міста й серед замішання не доглянув одного полоненого, який використав нагоду і щасливо дістався до Компьєну. Тут зайшов до моєї кімнати блідий і виснажений.

— Ноелю Ренґессоне? Ти живий?

Так, це був він. Яка радісна зустріч, а одночасно і сумна. Ми просто не могли вимовити ім'я Жанни: наш голос не хотів нас слухати, але ми знали, кого маємо на увазі, кажучи »вона« та »її«.

Згадали про товаришів. Старий д'Олон ранений, також попав у полон. Був біля Жанни і, з дозволу герцоґа Бурґундського, далі їй служив. До Жанни ставилися з повною пошаною, як до головного отамана і военнополоненого, захопленого в чеснім бою. Але все змінилося з тою хвилиною, коли вона попала до рук пекельника — П'єра Кошона, єпископа Бове.

Ноель ніжно згадав і похвалив нашого дужого й хороброго, хоч і хвалькуватого, Прапороносця. Він уже замовк навіки, закінчивши з дійсними і вигаданими боями; виконав свою ролю бездоганно, чесно закінчив своє життя.

— Мав же щастя чолов'яга! — вигукнув Ноель із слізьми на очах. — Постійний, незмінний улюбленець долі! Вона була вірна йому на всіх побойовищах! Він усюди блистів, викликав подив і заздрість: мав нагоду прославитися і ніколи її не змарнував. Одержав прозвисько Палядин, спочатку жартома, а пізніше й поважно, бо виправдав його своїми блискучими чинами. І ось, нарешті, найбільше досягнення: загинув на полі бою, з прапором у руці! Загинув, і... подумай тільки: — на очах Жанни д'Арк! Спорожнив келих слави до дна і упокоївся навіки, не знавши нічого про ганьбу, що сталася пізніше. Чи ж не щастя!? А ми? За які гріхи ще живемо? Невже не заслужили почесної смерти?

Помовчавши хвилину, Ноель додав:

— Вороги вирвали священний прапор із його мертвих рук і забрали як найдорожчу здобич після тієї, якій той прапор належав. Але не довго ним володіли! Місяць тому ми заризикували своїм життям, щоб видістати прапор із рук ворога. Я і наші славетні лицарі, мої товариші з полону, захопили Жаннин прапор і відіслали його вірними людьми до Орлеану. Там його зберігатимуть у міській скарбниці.

Мені було приємно, що прапор урятований. Тепер я часто бачу його, коли приїжджаю до Орлеану в день роковин, 8-го травня. З того часу,

як нема між живими братів Жанни, я цього дня буваю почесним гостем міста і беру участь у всіх бенкетах та в урочистих процесіях. Упливе тисяча років, але французи будуть свято зберігати цей прапор, доки не зотліє його останній шматок*.

Два чи три тижні після згаданої розмови з Ноелем, ми почули жахливу вістку, яка ударила нас, немов грім: Жанну д'Арк продали англійцям!

Ми навіть не припускали, що може таке статися. Я вже казав, були молоді й не знали ще ні життя, ні людей, завжди були такі горді за свою батьківщину, були такі переконані у її шляхетності, щедрості та вдячності за добро! Від короля не сподівалися багато доброго, але від Франції сподівалися. Ми знали, що в багатьох містах священики-патріоти закликали мешканців жертвувати гроші й майно, щоб купити волю своїй визволительці, посланцеві неба. Тому навіть не сумнівалися, були певні, що народ викупить Жанну.

А тепер наші надії пропали! Який гіркий для нас час! Небо над нами потемніло, з наших сердець зникла вся радість. Хіба біля мого ліжка сидів той самий веселий Ренґессон, що уявляв собі життя, як забаву, що частіше сміявся, ніж дихав? Ні, того Ноеля я вже не бачив, його серце було розбите. Він засумував і став розгубленим, а сміх його висох, як висихає джерело.

Що ж, так навіть краще, бо таким самим був і мій настрій. Ми уподібнювались один до одного. Ноель терпеливо доглядав мене багато тижнів і, нарешті, в січні, я вже настільки одужав, що міг залишити ліжко. А тоді він запитав:

— Що ж, час у дорогу?

— Так.

Ми розуміли один одного без пояснень. Серця наші були в Руані, треба й нам поспішати до Руану. Жанна, що була для нас дорожча понад усе в житті, мучилася там у фортеці-в'язниці. Хоч ми знали, що не можемо їй допомогти, все ж хотіли бути ближче неї, дихати з нею тим самим повітрям і дивитися на кам'яні мури, за якими її замкнули. А якщо й нас там замкнуть? Що ж, зробимо все, що від нас залежить, — а там нехай вирішує доля.

І ми пішли. Нас здивувала зміна, яка відбулася за той час у цілім краю. Ми йшли, де хотіли й куди хотіли, нас ніхто не зупиняв. Доки Жанна воювала, англійці не мали спокою, тепер же, коли її ізольовано, у ворогів цілком зник страх. Французів уже ніхто не боявся, ніхто не

*) Прапор зберігався там 360 років, але під час французької революції його спалили на вогнищі, разом із двома мечами, шапочкою, прикрашеною пір'ям, церемоніяльними одягами та ще деякими іншими реліквіями Орлеанської Діви. В наші часи не залишилося вже жодної речі, якої торкалися руки Жанни д'Арк, крім документів із її підписом; при цьому її рукою водив писар, може й сам Люї де Конт. Існує також ще камінь, з якого, згідно з переказом, Жанна одного разу сіла на коня, вибираючись у бій. Років двадцять п'ять тому був ще цілий волос з її голови, він прилип до воску печатки, що стверджувала один державний документ. Якийсь вандал-варвар вирізав цю печатку і украв. Можливо, що вона й досі ціла, але тільки злодій знає, де вона. (Примітка перекладача).

звертав на нас уваги, ніхто не цікавився, хто ми такі та куди й пощо йдемо.

Ми побачили, що можемо плисти Сеною, щоб не томитись сухопутніми мандрами. Так і зробили. Баржа забрала нас до Руану, а перед містом ми вийшли на беріг, але не на пагорбкуватім боці, а на другому, там, де берег рівний, як підлога. До міста і з міста нікого не пускали й не випускали, не перевіривши: побоювалися, що будуть спроби визволити Жанну.

Але нам пощастило. Ми зупинилися у передміських селян, проживши в них тиждень. Допомагали їм у праці, щоб відплатитися за удержання. Намагалися також нав'язати з ними дружні відносини і коли здобули їхне довір'я, то побачили, що в глибині душі вони залишилися французами. Тож вирішили признатися їм, хто ми, а вони охоче запропонували нам свою поміч. Тоді в нас виник дуже простий плян, як дістатися до міста — разом з нашими господарями погнати вівці на мійський ринок, перебравшись у селянський одяг.

Одного разу, в похмурий і дощовий ранок, ми зреалізували наш плян — без перешкод пройшли крізь міську браму. Наші друзі мали в місті знайомих, що жили вище винної крамниці, у високому домі дивацької архітектури, на одній із вузьких вулиць, які провадили від собору до річки. Тут ми й зупинилися, а наступного дня нам повернули наш одяг та інші речі. Родина П'єронів, яка дала нам притулок, була віддана інтересам Франції, тому ми ставилися до неї з довір'ям.

Розділ III

СІТКА СТЯГУЄТЬСЯ

Тепер було треба роздобути якісь засоби для прожитку. Довідавшись, що я письменний, П'єррон поговорив із своїм духовником, а той постарався мені про місце біля доброго священика, що звався Маншон. Він мав бути головним протоколістом на Великім суді над Жанною д'Арк, тому взяв мене до себе за писаря. Моя ситуація стала не тільки дивна, а й небезпечна, якби виявилися мої співчуття до Жанни і моя раніша посада. Все ж небезпека не така велика, бо Маншон у глибині душі був прихильником Жанни, отже, не прозрадить мене. Моє прізвище також не могло мене зрадити, бо я відкинув його і вживав тільки ім'я, як у простих людей. Цілий січень і лютий я був постійно біля Маншона, часто бував із ним і в фортеці, в тій самій, де перебувала замкнена Жанна, тільки в інших приміщеннях, тому не міг її побачити.

Маншон оповів мені все, що тут сталося перед моїм приходом. З того часу, як Жанну продали, Кошон довго підбирав таких присяжних, які готові були знищити Жанну. Так ганебно він метушився кілька тижнів. Паризький університет вислав йому кількох учених і надійних богословів, що мали бажаний для нього спосіб думання. Крім цього, він і сам по всіх-усюдах підшукував однодумців і навіть зібрав грізний трибунал із півсотки відомих французьких імен, власники яких повністю пов'язали свої інтереси з інтересами англійськими.

З Парижу прибув також урядовець інквізиції, бо обвинувачену мали судити інквізиційним судом. Але виявилося, що він був людиною сміливою і справедливою: відверто заявив, що інквізиційний суд не має права розглядати Жаннину справи. Так само заявили ще й двох-трьох інших кандидатів до трибуналу.

Інквізитор мав рацію, обвинувачення, висунене проти Жанни, вже давно було розглянене в суді в Пуатьє і вирішене на її користь. До того ж суд у Пуатьє був вищий, ніж цей, бо на його чолі стояв архієпископ Реймський, якому Кошон підлягав. І ось тепер суд нижчої інстанції нагло збирався перевіряти справу вже вирішену судом вищої інстанції! Чи можете уявити собі таке безправство? Законно така справа вже не могла поновитися, а Кошон не мав права бути головою суду ще й з багатьох інших причин: Руан не належав до його єпархії, Жанну схопили не на місці її постійного перебування — вона ж була мешканкою Домремі, — а сам же Кошон, як найжахливіший її ворог, не мав кваліфікацій справедливого судді. А проте всі ці перешкоди цілком зіґноровано, руанська капітула під натиском скапітулювала, видавши Кошонові всі потрібні йому повновласті. Інквізитор також мусів поступитися.

Отже, малолітний англійський король, через свого представника, віддав Жанну ось якому судові, ще й з однією умовою: *якщо суд не визнає Жанну за винувату, то король одержить її назад!*

На що ж могла сподіватися Жанна, яку всі покинули? Вона була самітна в цьому жахливому оточенні! Сиділа у в'язниці, де дванадцять грубіянських солдатів удень і вночі перебували в кімнаті, у якій стояла її клітка. Так, Жанну тримали в залізній клітці, приковану до ліжка за шию, за руки і ноги! Біля неї не було ні однієї знайомої людини, ні однієї жінки! Тож, чи можлива ще більша самітність і беззаконність?!

Жанну захопив у полон васаль Жан Люксембурзький, який продав її герцоґові Бурґундському. Він був настільки безсоромний, що прийшов подивитися на Жанну у її клітці, привівши ще й двох англійських лордів — Варвика і Стаффорда. Ця ганебна гадина обіцяла Жанні волю, якщо перестане воювати проти англійців. Жанна вже довший час сиділа в клітці, але духом була сильна, тому з презирством відповіла:

— Правдивий Боже! Чоловіче, ти насміхаєшся наді мною! Ти ж не тільки не хочеш, а й не можеш випустити мене на волю.

Жан далі настоював, тоді у Жанни прокинулася гордість. Вона піднесла заковані руки і з брязкотом їх знову опустила, сказавши:

— Дивись! Оці руки знають більше, ніж ви. Я знаю, що англійці хочуть мене вбити. Вони думають, що після моєї смерти легше заволодіють Францією. Але так не станеться! Нехай їх буде і сто тисяч, так не станеться!

Такий виклик привів Стаффорда до люті: він, свавільний і дужий, вхопив кинджала і кинувся на безпомічну закована дівчину. Хотів її заколоти. Але Варвик стримав його, він був мудріший. Позбавити Жанну життя ось таким способом? Відправити її до неба незаплямленою й невинною? Щоб Франція молилася до неї і, надхненна її ім'ям, знову

пішла до бою за волю? — О, ні! Жанну треба зберегти, щоб знищити судом!

Призначений для суду час наближався. Вже понад два місяці Кошон старанно викопував звідусіль заяви, підозріння і чутки, що їх можна було використати проти Жанни. А одночасно старанно нищив усе, що могло бути в її користь. Він мав необмежені можливості підготувати обвинувачення і всіляко обтяжити Жанну.

А захисту Жанни не було кому підготувати! Замкнена в кам'янім мішку, вона не могла ні до кого звернутися, щоб їй допоміг. Не могла покликати ні одного свідка: всі вони були далеко і воювали під французьким прапором, а тут був англійський суд. Якби хтось із них навіть і появився в Руані, то його негайно схопили б і повісили. Ув'язнена була єдиним свідком і обвинувачів, і оборони, а смертний вирок призначено їй ще перед тим, як почався суд.

Довідавшись, що до складу суду ввійшли тільки такі священики, які є прихильниками англійців, Жанна просила, в ім'я справедливости, додати до них таку ж саму кількість священиків із французької партії. Кошон, посміявшись над цією просьбою, навіть не відповів на неї.

Згідно з церковними законами, Жанні, як неповнолітній, бож не мала ще двадцять одного року, належало право на оборонця, який провадив би її справу і вказував би їй, як відповідати на питання, щоб не попасти в якусь пастку, зготовану обвинувачами. Цілком можливо, що вона й не знала про те, що мала право вимагати оборонця, — адже їй ніхто не пояснив. А проте вона сама просила і Кошон відмовив. Вона далі просила, казала, що молода, не ознайомлена з тонкощами законів і з судовою процедурою. Кошон знову відмовив: нехай, мовляв, сама провадить свою справу, як зуміє. Так, у Кошона було кам'яне та ще й свиняче серце!*

Кошон підготував procés-verbal, попросту — акт обвинувачення. Це був докладний список висунених їй закидів, на підставі яких суд мав судити її. Обвинувачень? — *Ні! Тільки підозрінь і чуток;* так там, властиво, і сказано. Жанну підозрівали в єресі, в чарівництві та в подібних злочинах проти релігії.

Згідно з церковними законами, такий процес міг початися тільки тоді, коли вияснена вся історія життя і встановлена репутація обвинуваченого; відомості про це повинні бути обов'язково залучені до справи. Якщо пам'ятаєте, так почав був розглядати Жаннину справу суд у Пуатьє.

Тепер знову до Домремі післали священика. Він докладно прослідив у цілій околиці, що говорилося про Жанну і яке її минуле; отже міг скласти собі цілком певну і повну думку про неї. Подав, що репутація Жанни така, »що кращої він не побажав би і для власної сестри«. Якщо пам'ятаєте, це саме було сказане і в Пуатьє. Репутація Жанни витримувала найвимогливіше дослідження.

Ви скажете, священик приніс свідчення на користь Жанни. Так, якщо б воно було оголошене на суді. Але Кошон не спав — і свідчення

*) Французьке слово »cochon« означає »свиня«, — Д. К.

щезло з акту оскарження ще до початку суду. Ніхто навіть не відважився запитати, де воно пропало.

Здавалося, що тепер Кошон міг сміливо починати розгляд справи на суді. Та ні, він придумав ще один засіб, щоб понизити бідну Жанну, і, мабуть, найважливіший. Між відомими богословами, що їх прислав Паризький університет, був якийсь Ніколя Луазелер — гарний, стрункий, святенький, чарував ласкавою мовою і м'якою поведінкою. Здавалося, він нездібний на зраду або лицемірство, проте таїв у собі те й друге. Його привели до Жанни вночі, як нібито сільського шевця. Луазелер назвав себе її земляком, сказавши, що в душі він — патріот, навіть признався до свого духовного звання. Жанна дуже зраділа приходьком із її рідних та милих країв, а ще більше тим, що він священик і вона може потішити свою душу сповіддю, — адже церковні тайни були для неї щоденним хлібом, джерелом життя, чого вона вже довгий час була позбавлена. І Жанна відкрила цьому негідникові своє невинне серце, а він дав їй такі поради, як поводитися на суді, що вони напевно були б принесли їй загибель, якби її природний розум не зіґнорував їх.

Ви запитаєте: Яка ж тут пастка, адже тайна сповіді для священика непорушна?! Так, це правда, то хіба якась третя особа могла підслухати її сповідь? І це правда! Кошон заздалегідь наказав провертіти діру в стіні, приклав до неї вухо і все чув. Жах подумати! Як вони могли так ганебно поводитися з нещасною дівчинкою? Вона ж їм не вчинила жодного зла!

Розділ IV

ВСІ ГОТОВІ ЗАСУДИТИ ЖАННУ

У вівторок 20-го лютого, увечорі, коли я переписував працю для свого патрона, він прийшов додому дуже засмученим. Сказав мені, що суд почнеться завтра, о годині восьмій рано, і я піду з ним. Хоч я вже давно чекав цієї вістки, все ж вона дуже розхвилювала мене. Я задихався і трясся цілим тілом. Мабуть, підсвідомо ввесь час сподівався, що в останню хвилину щось перешкодить фатальному судові: може, Ля Гір налетить на місто із своїми героями або Господь розпростре свою потужну руку... Тепер не залишалася жодна надія.

Суд мав засідати в каплиці фортеці прилюдно.

Засмучений, я пішов додому і сказав Ноелеві, щоб він вчасніше прийшов до каплиці та зайняв місце. Нехай знову побачить дороге обличчя. Дорогою зустрічав розрадуваних англійських вояків і французів, які були на боці ворога. Всі тільки й балакали про суд, я багато разів чув насмішливі вислови:

— Нарешті, грубий єпископ допняв свого! Кажуть, він швиденько розправиться з нечестивою чарівницею!

Одначе на деяких обличчях я бачив співчуття і огірчення, не всі ті обличчя були французькими. Англійські вояки боялися Жанни, але одночасно захоплювалися її геройськими чинами і нескореним духом.

Хоч наступного дня ми з Маншоном прийшли раненько, проте велика фортеця вже була заповнена народом. Каплиця також була повна і до неї вже не пускали сторонніх людей. Ми зайняли призначені нам місця. Голова суду, Кошон, єпископ міста Бове, в парадній одязі примістився на спеціяльнім підвищенні, а перед ним рядами сиділи члени суду: п'ятдесят авторитетних богословів, важливих достойників Церкви; це були люди дуже розумні й учені, досвідчені майстрі казуїстики, з великим досвідом у мистецтві ставити хитрі питання недосвідченим і необережним людям.

Поглянувши на це зборище майстрів юридичного фехтування, що зібралися схвалити вже заздалегідь визначений вирок-присуд, я подумав, що Жанні доведеться самій боротися за своє добре ім'я і своє життя. І запитав сам себе: що може вдіяти в такій нерівній боротьбі бідна, невчена, сільська дев'ятнадцятирічна дівчинка? — і моє серце поникло. Коли ж поглянув на випашеного черевaня, голову суду, що сопів на підвищеному місці й за кожним віддихом рухав своїм величезним животом, коли поглянув на його потрійне підборіддя, шишкувате плямисте обличчя, на поганющий ніс із великими відкритими ніздрями, на зимні й злобні очі-баньки, — справжнісіньке чудовисько! — мені ще більше стало лячно. А коли ще й запримітив, що всі члени суду бояться, неспокійно щуляться навіть від його погляду, то в мене щез і останній промінчик якоїсь надії.

У залі залишалося тільки одне вільне місце, біля стіни, на очах усіх. Це був дерев'яний стілець без спинки (табурет), що стояв окремо ніби на другій підлозі. Обабіч стільця два рослі вартові в шоломах, панцерах і сталевих рукавицях, — нерухомі, як і їх власні галябарди. Я із хвилюванням дивився на той стілець, бо знав для кого він призначений. Він пригадав мені суд в Пуатьє, коли Жанна, сидівши на такім же стільці, спокійно боролася із здивованими докторами богословських і юридичних наук. Там вона встала з нього, як переможець із похвалами і пішла на героїчні подвиги, що коронували її світовою славою.

Якою прекрасною, якою невинною, милою, любою й принадною була Жанна в розквіті своїх сімнадцяти років! Які славетні дні! Хіба ж відтоді пройшло так багато часу? — їй же тепер тільки дев'ятнадцять, але скільки див-чудес вона встіла створити!

Та ось Жанну вже майже дев'ять місяців тортурували в темниці, вона не бачила ні світла, ні жодного свого приятеля, не мала свіжого повітря, вона — дитина сонця, подруга пташок і всіх щасливих, вільних створінь! Вимучена довгим ув'язненням, мабуть, підупала на силах, напевно і духом, усвідомивши собі, що для неї вже немає надії. Так, — тепер усе інакше.

У залі чути притишену розмову, шелест одягів і шарудіння ніг, а все це зливалося у загальний шум. І нараз наказ:

— Привести обвинувачену!

Мені заперло віддих, а серце застукало, як молот. У залі запанувала повна тиша. Ані звуку, як у гробі. Всі обличчя звернулися до дверей;

більшість присутніх зрозуміла, що зараз побачить ту, яка була для неї втіленим чудом, ім'ям, що прогреміло на цілий світ.

Ніщо не порушувало тиші, але ось здалека, по кам'янім коридорі, почулися кроки і брязкіт заліза: — *це брязкотіли кайдани Жанни д'Арк, визволительки Франції!*

Переді мною все попливло й закрутилось. Нарешті я зрозумів, що зараз побачу її.

Розділ V

П'ЯТДЕСЯТ УЧЕНИХ ПРОТИ ОДНОГО НЕВЧЕНОГО

Клянуся своєю честю, я правдиво опишу події цього ганебного процесу. Чесно й докладно подам факти так, як ми з Маншоном щодня записували їх до офіційного протоколу, як можна їх прочитати і в книгах. Одначе з певною різницею: звертаючись до вас, буду коментувати і пояснювати факти, щоб ви краще зрозуміли їх. Додам і деякі подробиці, цікаві для вас і для мене, але не настільки важливі, щоб їх записувати в протоколі.

Продовжую своє оповідання з того місця, де його перервав. Ми почули з коридору брязкіт кайданів — вели Жанну.

Ось вона! Натовпом пробігло тремтіння і почувся зойк. Кілька кроків за нею ішли два вартові. Похилила голову, ішла помалу, мабуть, ослаблена, а кайдани важкі. Була в чорнім одязі, від голови до ніг у чоловічому одязі із м'якої шерстяної матерії, густої, чорної, траурної. На її раменах і грудях фалдами лежав великий комір із тієї ж чорної матерії; рукави короткої блузки до ліктів широкі, а внизу щільно обтягали руку. Під блузкою — вузькі і теж чорні штани, що спускалися аж до її закованих щиколодків.

Не дійшовши до стільця, Жанна зупинилася — саме там, звідки крізь вікно падав скісний промінь світла. Помалу піднесла голову. В залі знову пронеслося тремтіння. А на її лиці ні кровинки: було біле, як сніг, гостро вирізнялося на чорному тлі її одягу. Але обличчя в неї ясне, дівоче, невимовно прегарне, безмежно сумне й сумирне. Та ось Жаннин сміливий погляд зустрівся з поглядом судді і її постать гордо вирівнялась. Моє серце радісно здригнулось! »Все гаразд, все добре, — я сказав сам до себе, — вони не зломили її, не підкорили, це та сама Жанна д'Арк!« І мені стало ясно, що страхітливим суддям не вдасться залякати Жанну.

Жанна прийшла на своє місце і, піднявшись на підвищення, сіла на стілець. Підібрала ланцюги на коліна й поклала на них свої маленькі білі руки. Готувалася слухати допитів суддів із спокійною гідністю, здавалося, що між усіма присутніми тільки вона не відчуває будь-якого хвилювання. Один рослий англійський солдат, що стояв у першім ряді, підніс свою велику руку і з пошаною віддав їй честь, а вона відповіла йому приятельською усмішкою. Це викликало співчутливі оплески, що їх припинив суддя злісним вигуком.

Почалися муки-тортури, відомі в історії під назвою — Великий процес. П'ятдесят досвідчених законознавців проти однієї недосвідченої жертви, — і нікого не було, хто допоміг би їй!

Суддя коротко з'ясував справу: чутки і підозріння, на яких ґрунтувалося обвинувачення. Після цього вимагав, щоб Жанна, ставши на коліна, присягнула, що буде відповідати на всі питання докладно й правдиво.

Жанна насторожилась, вона зрозуміла, що за цією вимогою, нібито й справедливою, приховується якась небезпека. Тому відповіла з тією ж простотою, якою стільки разів роззброювала її обвинувачів-мистців у Пуатьє:

— Ні. Адже я не знаю, про що хочете мене питати, може, саме про те, що я повинна промовчати.

Жаннина відповідь викликала в суддів лютість, якщо не скаженину; залунали злісні вигуки. Але ніщо не вплинуло на Жанну. Кошон, підвищив свій голос, щоб перекричати шум, був такий оскаженілий, що ледве міг говорити. Він сказав:

— З Божою поміччю ми бажаємо розглянути твою справу ради спасіння твоєї душі. Поклянись, поклавши руку на святу Євангелію, що будеш правдиво відповідати на всі питання, тобі поставлені! — І він міцно стукнув вигодованим кулаком об стіл.

Жанна відповіла спокійно:

— Я радо відповім на все, що стосується до батька, матері, до моєї віри або до моїх вчинків для добра Франції, але про відкриття, що їх виявив мені Господь, мої Голоси заборонили мені будь-кому говорити, крім мого короля...

Знову залунали гнівні погрози і зчинився шум. Жанна мусіла перечекати, аж утихне гармидер. Її воскове лице зарум'янилося, вона вирівнялася, глянула на суддю пильним поглядом і докінчила свою мову таким самим спокійним голосом:

— ... І про це я нічого не скажу, хоч би ви відрубали мені голову!

Вам, мабуть, відомо, як французи поводять себе на зібраннях. Голова суду й половина суддів скочили на ноги і, погрожуючи Жанні кулаками, дико закричали. Так тривало кілька хвилин. Найбільше їх денервував Жаннин спокій. Вона ж, з колишньою веселою насмішкою в очах і на устах, сказала їм:

— Прошу вас, милостиві панове, — тільки не кричіть усі разом, я ж відповім вам кожному зокрема.

Три години точилися пересправи, але закінчилися нічим. Єпископ вимагав від Жанни присяги без будь-яких застережень, а Жанна вже двадцятий раз відповідала, що присягне тільки тоді, коли візьмуть до уваги її передумови. У суддів наступила помітна зміна: вони всі охрипли, потомилися своєю довгою скаженіною і навіть ніби схуднули. Тільки Жанна була спокійна, без слідів утоми.

Нарешті шум затих і запанувала мовчанка. Суддя мусів поступитись: він зденервовано звелів їй присягати по-своєму. Жанна негайно стала

на коліна, а коли поклала руки на Євангелію, тоді той самий англійський вояк не витримав і вигукнув:

— Клянуся Богом, якби вона була англійкою — в цю ж мить ми визволили б її!

Він, властиво, виявив свою пошану до Жанни, як вояк воякові. Але, який же докір французам і їх королеві! Яка шкода, що Орлеан не чув тих слів! Я певний, що вдячний Орлеан, який так обожнював Жанну, негайно вирушив би визволити її. Є слова, які обпалюють людину нестерпним соромом і залишаються у її пам'яті на все життя. Такими залишилися у моїй пам'яті слова англійського вояка.

Коли Жанна склала присягу, Кошон запитав, яке її ім'я, де вона народилася, у якій родині та скільки їй років. На всі ті питання вона відповіла. Потім він запитав її, чого вона вчилася.

— Мама навчила мене молитов: »Отче наш«, »Богородице Діво« і »Віруюе«. Все, що знаю, я навчилася від мами.

Такі непотрібні питання продовжувалися ще довгий час. Усі втомилися, крім Жанни. Коли судді вже мали розійтись, Кошон погрозив Жанні, що будь-які спроби втекти будуть зараховані, як докази її вини. Дивацька логіка!

Жанна відповіла просто:

— Така заборона мене не зобов'язує. Якби мала змогу — то втекла б, я ж не давала жодної обіцянки, що не буду втікати.

Потім поскаржилася, що її кайдани дуже тяжкі, просила зняти їх із неї, бо її і так пильно стережуть, отже — кайдани зайві. Єпископ відкинув її прохання, нагадавши, що вона вже двічі пробувала втекти. Жанна більше не просила. Готуючись вийти з вартовими, тільки сказала:

— Це правда, що я хотіла втекти, і тепер хочу! — І додала сумно й зворушливо: — Адже це право кожного в'язня.

Жанна вийшла із залі серед загальної мовчанки, було чути тільки брязкіт її кайданів, що розривав мені серце.

Яка незвичайна сила духу! Жанну не можна було заскочити зненацька. Вона побачила Ноеля і мене відразу, як тільки сіла на стілець, і ми запалилися від хвилювання, але її лице лишилось без зміни, не прозрадивши нічого. Десятки разів її очі зупинялися на нас, проте вона нічим не виявляла, що ми її знайомі. Інша задрижала б, запропастила б нас відразу.

Ми верталися додому помалу, заглиблені у своєму смутку, не промовивши ні слова.

Розділ VI

ДІВА СТАВИТЬ СВОЇХ ПРОТИВНИКІВ У СЛІПИЙ КУТ

Увечорі Маншон повідомив мене, що Кошон сховав у вирізі вікна писарів, які мали перекручувати Жаннині відповіді. Яка жорстокість і безсоромність! Але цей задум йому не вдався. Писарі мали сумління: ганебне доручення їх обурило і вони чесно записували все так, як було.

Зате Кошон обсипав їх прокльонами, прогнав і погрожував утопити, — це була його улюблена погроза. Чутка про цей ганебний учинок Кошона швидко поширилася і викликала багато небажаних йому розмов, тому тепер він уже буде обережнішим.

Прийшовши наступного ранку до фортеці, ми запримітили зміни. Каплиця не могла вмістити всіх, тому засідання суду перенесли до просторішого приміщення, сумежного із великою замковою залею. Кількість суддів збільшено до шістдесять двох, — і все це проти однієї неписьменної дівчинки, яка не могла сподіватися будь-якої помочі.

Привели Жанну. Така ж бліда, але і така ж жвава, як учора. Чи ж не диво? Напередодні вона п'ять годин висиділа з кайданами на колінах на незручнім стільці, цькована і залякувана цілим зловіщим синклітом, — ні разу не відсвіжена навіть ковтком води. Зрештою, ніхто їй цього ковтка води і не запропонував, а вона сама нічого не просила. Ніч просиділа в зимній клітці, обтяжена кайданами, а тепер, як і раніше, спокійна, незламна, готова до дальшої боротьби. Серед зібраних тільки вона не виявляла після вчорашніх допитів жодних познак утоми. А її очі, — ох, якби ви їх бачили, — ваше серце розірвалося б! Чи спостерігали ви будь-коли, стільки притаєного вогню, зраненої гордости, непереможеної і непереможної відваги в очах спійманого орла? Чи ж не ставало вам нестерпно соромно перед його німим докором? Ось такі були її очі! Як багато вміли сказати її чудові очі! Завжди, за всіляких обставин вони красномовно виявляли всі її почування, з усіма їх безмежними відтінками. В них були притаєні щедрі проміння сонця, замріяні спокійні сумерки і всезнищуючі громовиці. На світі не було таких, чи їм подібних, очей! Так думаю не тільки я, а й кожний, хто мав щастя їх бачити, скаже це саме.

Почалося засідання суду. І чи уявляєте собі, з чого почалося? З того ж самого, що й перше: з тих самих суперечок, що й минулого дня. Єпископ почав так:

— Тепер ти повинна скласти присягу без усяких передумов, що будеш правдиво відповідати на всі питання.

Жанна спокійно відповіла:

— Я вже вчора склала присягу, монсеньйоре, і цього досить.

Єпископ все більше денервувався, настоював. Жанна кивала головою і мовчала, а нарешті знову повторила:

— Я вчора присягала і цього досить! — І додала, зітхнувши: — Справді, ви незвичайно тиснете на мене.

Єпископ не поступався, але нічого не осягав. Нарешті, передав дальший допит старому майстрові на всілякі підступи, докторові богослов'я Боперові. І ось як по-мистецькому цей хитрун поставив своє перше запитання, так недбало, ніби, між іншим, — добрий спосіб заскочити людину.

— Тут справа дуже проста, Жанно: ти мусиш відверто відповідати на мої питання, адже ж ти присягала.

Але він відразу зазнав поразки, Жанна відгадала його хитрість і відповіла:

— Ні. Ти можеш поставити мені таке питання, на яке я не дам відповіді. — Потім, подумавши хвилину, наскільки непристойні для служителів церкви спроби вникнути в те, що Сам Господь запечатав печаткою таємниці, вона додала: — Якщо знаєте про мене все, то краще залишіть мене в спокої, бо те, що я робила — було повеліннням Бога.

Тоді Бопер змінив тактику й почав інакше. Він пробував підкрастися до неї, прикриваючись невинними і незначними питаннями:

— Чи вдома ти вчилася якогось ремесла?

— Так, вмію шити і прясти. — І тут непереможний вояк, переможець бою біля Пате, той що спутав лева Тальбота, визволив Орлеан, повернув корону королеві, командував арміями всієї країни, гордо вирівнявся, кивнув головою і сказав із наївним самозадоволенням: — В цьому можу конкурувати з кожною руанською жінкою.

Почулися голосні схвалення, чимало присутніх привітно усміхалися до Жанни. Тоді розлючений Кошон наказав зберігати тишу.

Бопер поставив ще кілька питань, одне з них було таке:

— Що інше ти робила вдома?

— Помагала мамі в господарстві, пасла корів і овець.

Її голос легко затремтів, але цього ніхто не завважив, тільки мені згадалися минулі щасливі дні, — і я навіть не бачив, що пишу.

Бопер продовжував, обережно підкрадався до найголовнішої теми і, нарешті, повторив питання, на яке Жанна вже була відмовилася відповісти, а саме: чи причащалася вона, крім Пасхи, ще в якісь інші свята?

Жанна відповіла:

— Passez outre, — себто: »Питайте краще про те, до чого вам дозволено совати свого носа«.

Я почув, як один із суддів сказав своєму сусідові:

— Допитувані, звичайно, тупіють і їх легко збити з пантелику, але цю дівчину не залякаєш.

Нараз люди насторожилися. Бопер почав допитувати Жанну про її Голоси, що викликало загальну цікавість. Він хотів спровокувати Жанну на необережну відповідь, яка могла б бути доказом, що Жаннині Голоси деколи давали їй погані поради, а це означало б, що вони походили не від Бога, а від диявола. Тоді висновок буде легкий: якщо Жанна мала зв'язок з дияволом, то її треба спалити, як велить закон.

— Коли ж ти вперше почула ті Голоси?

— Тоді мені тринадцятий минав. Голос навчав мене праведно жити. Я була злякалась. Це трапилось опівдні, влітку, в нашому саді.

— Ти того дня постила?

— Так.

— А напередодні?

— Ні.

— Звідкіля ти чула Голос?

— З правого боку, від церкви.

— А сяйво також було?

— О, так! Яскраве сяйво! І з того часу, як я приїхала до Франції*, також дуже виразно чую Голоси.

— Який же Голос ти чула?

— Дуже милозвучний і я відразу подумала, що він від Бога. А коли почула його втретє, була цілком певна, що це голос ангела.

— І ти розуміла його?

— Без жодного зусилля, він завжди виразно говорив.

— Що ж радив тобі для спасіння душі?

— Велів мені праведно жити, не пропускати Богослужб. Казав мені іти до Франції.

— А як виглядало видіння, яке ти бачила?

Жанна підозріло глянула на священика і відповіла:

— Цього не скажу.

— І часто ти чула Голос?

— Так, двічі або й тричі на тиждень. Голос повторяв: »Покинь свій дім і йди до Франції«.

— А батькові твій намір був відомий?

— Ні. Голос казав: »Іди до Франції!« — і я не могла залишитися удома.

— Більш нічого не говорив? Не казав, що тобі призначено зняти облогу з Орлеану?

— Насамперед він велів мені йти до Вокульору, а там Робер де Бодрикур дасть мені вояків, щоб іти з ними до Франції. Я ж виправдувалася, що не вмію ні на коні сидіти, ні воювати.

Жанна розповіла, як багато перешкод вона зустріла у Вокульорі та як, нарешті, дістала вояків і вирушила з ними в дорогу.

— А як одягнулася, коли вибиралася у похід?

Суд у Пуатьє окремо вияснив, що оскільки Бог доручив Жанні чоловічу працю, то й одяг належиться їй чоловічий, тому в цьому нема жодного гріху. Проте Руанський суд хотів відновити все, що було проти Жанни, навіть і те, що вже відкинув раніший суд. До питання про Жаннин одяг цей суд постійно вертався.

— Я одягнула чоловічий одяг і підперезалася мечем, якого мені подарував Робер де Бодрикур, а іншої зброї не мала.

— Хто ж тобі порадив одягнути чоловічий одяг?

Жанна знову відчула злий намір судді і відмовилася відповісти. Бопер ще раз повторив запитання.

Вона не відповіла.

— Відповідай! Суд тобі наказує! — вигукнув слідчий піп.

— Passez outre, — ось і все, що вона сказала.

Бопер і тепер мусів, хоч тільки тимчасово, відступити.

— Що тобі казав Бодрикур, виряджаючи в похід?

---

*) Батьківщина Жанни, село Домремі, — у Льотрінґії, на границі із французькою провінцією Шампань. Хоч була зв'язана із Францією віковими господарськими та культурними вузлами, у ті часи формально ще не належала до її складу.

— Він узяв від вояків обіцянку, що будуть охороняти мене, а мені сказав: »Їдь і нехай діється щобудь!« (»Advienne que pourra!«).

Після багатьох інших питань, Жанну ще раз запитали про її одяг. Вона заявила, що чоловічий одяг був для неї необхідним.

— Так радили тобі Голоси?

Жанна відповіла спокійно:

— Голоси завжди давали мені добру раду.

Іншої відповіді допитувачі не зуміли від неї видобути. Тоді почали допитувати її про інше, а в тому і про її першу зустріч з королем у Шиноні. Вона відповідала, що пізнала короля, якого перед тим ніколи не бачила, завдяки допомозі Голосів. Жанну розпитували про всі подробиці цієї зустрічі. Нарешті, запитали:

— А тепер чуєш Голоси?

— Так, щоденно.

— Чого просиш у них?

— Я ніколи нічого не просила в них для себе, крім спасіння для своєї душі.

— Отже, це означає, що Голоси незмінно наказували тобі бути у війську?

Так допитувач знову підкрадався до неї. Вона відповіла:

— Вони мені веліли залишатися в Сен-Дені. І я послухала б їх, якби могла, але була ранена і лицарі силою забрали мене з поля бою.

— Де і коли ти була ранена?

— У рові перед Парижем, під час наступу.

Наступне питання вказує, куди Бопер прямував:

— А не було це у свято?

Розумієте? Вони міркували так: коли Голоси з небес, то не радили б сплямити свято кровопроливтям.

На хвилину Жанна змішалася, але зараз відповіла:

— Так, це було у свято.

— Тоді відповідай: хіба не гріх, на твою думку, в такий день воювати?

Цей постріл міг пробити першу діру в мурі, що дотепер був непереможний. У залі запанувала тиша, було видно, що всі напружено чекають. Але Жанна знову розчарувала суддів. Вона зробила легкий рух рукою, ніби відганяла муху, і недбало промовила:

— Passez outre.

На багатьох суворих обличчях з'явилася усмішка, а дехто навіть одверто засміявся. Яму готували довго, старанно, і ось її замкнули, але... порожню!

Нарешті суд оголосив перерву, бо засідання тривало дуже довго і всі були потомлені. Більшість часу забрали, здавалося б, непотрібні й безцільні питання: про Шінон, про вигнання герцоґа Орлеанського, про перший лист Жанни до англійців тощо, але всі вони, хоч назовні ніби випадкові, насправді мали в собі чимало прихованих пасток. Проте Жанна щасливо їх перескочила: одні — завдяки тій нагоді, що завжди

співтоваришує із невинністю та з незнанням, інші — збігом щасливих обставин, а ще інші з допомогою найкращого свого порадника — незвичайно ясного і бистрого розуму.

Таке щоденне злобне полювання на одиноку, беззахисну дівчинку, закована в кайдани, тягнулося дуже довго: тічня псів і нишпорок знайшла собі гідну їх забаву: гонити котятко. Я можу подати свідчення, складені під присягою, що воно, властиво, так було від першого до останнього дня. Коли минуло чверть століття після загибелі бідної Жанни, папа римський скликав особливий суд, що мав за мету переглянути її справу. Справедливе рішення цього суду очистило славне ім'я Жанни д'Арк від усякої плями і навіки покрило ганьбою Руанський трибунал. Маншон і деякі інші його учасники були викликані на цей т. зв. Виправдальний процес, як свідки. Згадуючи ганебні хитрощі, що про них я тут оповідаю, Маншон подав наступне (тепер це офіційний історичний документ) свідчення:

»Коли Жанна говорила про свої видіння, їй переривали майже на кожнім слові. Жанну мучили безконечними допитами про різноманітні речі. Ранішній допит майже кожного дня тривав три-чотири години. З нього вибирали все найтяжче, що потім було матеріялом для вечірніх допитів, які також тягнулися дві-три години. Допитувач щохвилини перескакував з одного предмету на інший. І ось, не зважаючи на це, *Жанна завжди відповідала незвичайно мудро, мала незвичайну пам'ять.* Вона часто поправляла суддів, кажучи: »На це питання я вже відповіла, поспитайте в протоколіста«, себто — в мене«.

Тут треба мати на увазі, що свідки описують не один чи два дні, а цілий процес. Ось що подав на Виправдувальнім суді один з колишніх руанських суддів:

»Їй ставили вимудрувані питання, але вона блискуче з ними справлялася. Іноді допитувач раптово міняв тему з метою перевірити, — *чи не почне вона сама собі суперечити.* Її мучили дво- і тригодинними допитами, після яких *самі судді були дуже втомлені.* Їй ставили такі хитрі провокативні питання, *з яких найдосвідченіша людина могла б вибрести тільки з великим трудом.* Вона ж відповідала настільки мудро, що цілі три тижні я думав, що свої відповіді вона одержує з неба«.

Отже, тепер самі бачите, що я правдиво змалював вам Жанну. Адже, це подали під присягою ті самі священики, які навмисне були підібрані до складу цього жахливого трибуналу, бо були вчені, мали досвід, гострий розум і велику завзятість супроти обвинуваченої. Проте, навіть із їх слів виходить, що бідна сільська дівчинка більш ніж успішно боролася з шістдесятьма двома ученими. Ось воно як! Вони прийшли з паризького університету, а вона — з овечого хлівця та корівника! Так, — Жанна д'Арк справді велика і гідна подиву! Треба було аж шість тисяч років, щоб на землі з'явилося таке чудо! Другої такої, як вона, не буде і за п'ятдесят тисяч років. Я переконаний у цьому!

Розділ VII

БЕЗПЛІДНІ ХИТРОЩІ

Третє засідання суду відбулося наступного дня, 24-го лютого, в тій же просторій залі. І з чого воно почалося? Та знову ж з того самого, що й попередні. Коли були закінчені всі підготовчі праці, а шістдесят два судді в мантіях розмістилися у своїх кріслах і вартові стали на своїх місцях, тоді Кошон із висоти свого трону наказав Жанні покласти руки на Євангелію і поклястися, що буде відповідати без жодних застережень на всі питання.

Жаннині очі блиснули і вона встала. Вирівнявшись у шляхетній гордості, вона звернулась до єпископа і сказала:

— Будьте обережні, монсеньйоре! Ви зловживаєте своєю владою і берете на себе надмірно тяжку відповідальність!

Жаннина відповідь викликала велике хвилювання, а Кошон погрозив їй негайним присудом, якщо не виконає його наказу. Я цілий охолов, бачив, що інші також поблідли, бо це означало, що Жанну чекає костер! Але Жанна відповіла гордо і спокійно:

— Безправно засудити мене не може навіть усе руанське і паризьке духівництво.

І знову зчинився гамір, який означав, що з нею погоджуються. Жанна сіла, а єпископ далі настоював. Тоді вона заявила:

— Я вже присягала. Цього досить.

Єпископ закричав:

— Коли відмовляєшся скласти присягу, то сама викликаєш підозріння проти себе!

— Нехай і так! Я вже присягала.

Єпископ не поступався. Жанна сказала, що буде говорити правду, але не все, що знає.

Єпископ погрожував. Нарешті, Жанна втомлено заявила:

— Мене послав Бог. Тут мені вже більш нічого робити. Відпустіть же мене знову до Господа.

Боляче було слухати такі її слова, бо вони означали: »Вам потрібне моє життя, так візьміть собі його, а мені дайте спокій!«

Єпископ шалів:

— Ще раз наказую тобі!

Жанна перервала його шал своїм недбало вимовленим: Passez outre, — і Кошон припинив боротьбу, запропонувавши щось подібне на компроміс. Жанна своїм ясним розумом негайно зрозуміла, що це обіцяє їй деяку полегшу й охоче згодилася. Тепер вона могла чекати менше несподіванок: в безбережнім океані питань усе ж був якийсь напрямок, що його мусять притримуватися судді. Вона присягнула, »що буде говорити правду про все, що зазначене в акті оскарження«. Єпископ же був змушений обіцяти більше, ніж хотів і мав намір сповнити.

На його наказ Бопер відновив допит. Був Великий піст і судді сподівалися доказати Жанні, що вона будь-чим провинилася супроти релігійних обрядів.

— Коли останній раз ти їла і пила?

Якщо б вона бодай кришку чогось спожила, ніщо не могло б її виправдати — ні молодість, ані вбога в'язнична їжа: її оскаржили б у порушуванні церковних обрядів.

— Я не їла й не пила від учорашнього полудня.

Тоді священик знову почав допитувати про Голоси:

— Коли ти чула Голос?

— Вчора і нині.

— У який час?

— Учора — рано.

— Що тоді робила?

— Спала, Голос мене розбудив.

— Чи він доторкнувся тебе?

— Ні, він мене розбудив, не доторкнувшись.

— Ну й що — ти подякувала йому? Стала на коліна?

Він мав на увазі диявола й сподівався довести, що вона ставала на коліна перед ворогом Бога і людей.

— Так, я подякувала йому і клякнула на коліна на ліжку, до якого прикована. Склала руки й просила його заступитися за мене перед Господом, щоб навчив мене і порадив, як мені поводитися на суді.

— Що ж сказав тобі Голос?

— Звелів відповідати без страху і обіцяв, що Господь допоможе мені. — У цей мент вона звернулася до Кошона: — Ви заповзялися мене судити, але я знову вам кажу: бережіться! Мене справді послав Бог і ви ставите себе в особливе й небезпечне становище.

Бопер запитав, чи не трапляється так, що той Голос сам собі заперечує?

— Ні, він ніколи не заперечує сам собі. Ось і нині звелів мені сміливо відповідати.

— І він заборонив тобі давати відповіді на деякі питання?

— Цього вам не скажу. Я маю відкриття, про які повинен знати король, мій пан, але вам про це нічого не скажу. — Тут вона почала дуже хвилюватися, очі її наповнилися слізьми і вона гаряче промовила: — Я вірю так міцно, як вірю в християнську віронауку і в те, що Спаситель викупив нас, грішників, — що й цим Голосом мене повідомляє Господь!

— Ти думаєш, що прогнівиш Бога, коли відкриєш нам усю правду?

— Голос наказує мені зберігати деякі відкриття тільки для короля, а не для вас, ось саме учора він мені казав щось таке, про що король повинен знати: — це дало б спокій його душі.

— Чому ж Голос не звернеться просто до короля, як це було під час вашої зустрічі? Якщо попросиш його, він повідомить короля!

— Не знаю, це воля Божа, а не моя.

Жанна задумалася і, здавалося, що думками вона десь далеко-далеко, а потім вимовила слова, з яких пильний Бопер бачив нагоду зробити на неї пастку. Може думаєте, що він з цього приводу виявив радість, як це

вчинив би менш досвідчений ловець людей? О, ні! — він немов і не зауважив її слів, удавав цілком байдужого, почав говорити про щось інше, ставив пусті питання, готуючись обійти її і напасти ззаду. Він запитав, чи не обіцяв Голос звільнити її з в'язниці, чи не вчив її, як відповідати на нинішнім допиті, чи був він оточений сяйвом, чи мав очі? Які ж необережні слова висловила Жанна? А ось які:

— Я без Божої помочі та благодаті нічого не могла б учинити.

Судді побачили, чого хоче добитися від неї Бопер і слідкували із жорстоким зацікавленням за його грою. Бідна Жанна, вона стала неуважною, задуманою, мабуть, була дуже втомленою. Життя її опинилось у небезпеці, але вона не помічала цього. І ось прийшов відповідний момент і Бопер обережно замкнув клітку:

— А є на тобі Божа благодать?

Навіть серед тієї тічні знайшлося двох-трьох порядних людей. Одним із них був Жан Лефевр. Він, скочивши з місця, крикнув:

— Це — жахливе питання! Обвинувачена не зобов'язана відповідати на нього!

Кошон аж почорнів від люті, побачивши, що потопаючій дівчині Лефевр кинув рятівну дошку, і закричав:

— Мовчи! Сядь на своє місце! Обвинувачена відповість на це питання!

Здавалося, що Жанна вже не вирветься з цієї безвихідної пастки. Якщо відповість »ні« або »так«, то однаково себе загубить, бо в Писанні сказано, що про це *ніхто не може знати*. Треба мати жорстоке серце, щоб розставляти такі сіті на несвідому дівчину, та ще й радіти тим і пишатися. Ця хвилина вичікування була для мене жахливою, вона видалася мені довгою, як цілий рік. Зрештою, всі були подразнені, але більшість із них радісно. Жанна ясними, невинними очима оглянула хижацькі обличчя і лагідно висловила безсмертні слова, якими здмухнула жахливі тенета, немов павутину:

— Якщо на мені немає Божої благодаті, то молю Господа дарувати її мені; якщо ж є, — то молю Бога не залишати мене без неї.

Враження від цих слів було величезне. Спочатку запанувала гробова тиша. Люди здивовано поглянули одні на одних, деякі, перелякавшись, хрестилися. Я почув шепіт Лефевра:

— Людська мудрість нездібна придумати таку відповідь! Хто ж дає розум тій дитині?

Бопер знову почав продовжувати свої допити, але, зазнавши поразки, вже питав безладно, без жодного захоплення.

Він поставив Жанні ще багато питань: про її дитинство, про дубовий гай, про лісовичок, про дитячі ігри і забави під нашим Чарівним Буком; Жанна кріпилася, хоч згадка про минуле глибоко її зворушувала, а в мене викликала сльози.

Нарешті Бопер ще раз вернувся до її одягу: це питання на протязі цілого ганебного полювання на невинну жертву постійно висіло над нею зловісною загрозою.

— Чи не хотіла б ти одягнути жіночий одяг?

— Так, якщо вийду з в'язниці, а тут — ні. *(Далі буде)*

Олекса ВОРОПАЙ

АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА

(Щоденник нового поселенця)
(37)

16-го травня. Понеділок. Дружина одержала листа зі Львова від якоїсь пані Попової. Вона повідомляє, що мати дружини, Катерина Хомова Бондаренко, померла 1-го травня ц. р. о годині 11-ій рано.

Дружина залишила роботу і прийшла додому, дуже тяжко переживає смерть рідної матері. Їй було вже 77 років, жила сама десь у Львові, в будинку для старих людей, далеко від того місця, де народилась, виросла і понад 40 років працювала учителькою в школі, — від улюбленого їй півдня України, Одещини. Тяжко їй було самій на старі літа, бож єдина дочка далеко від неї на чужині. Шкода матері та дружини, що так боляче переживає її смерть.

Сьогодні їздив на фабрику і розрахувався, забрав документи і подякував за те, що в тяжкий для мене час дали мені роботу. З »форманом« ми попрощалися, як справжні друзі, все ж я не хотів би вдруге попасти туди.

20-го травня. П'ятниця. Одержав листа з Америки (з Чікаґо) від п. А. Сулими-Денисенка. Ось він пише:

»...Прочитав оце Вашу чудову книжку »Пригоди Марка Чубатого« і справді віджив. Мені прикро, що ця книжка попала мені до рук тільки недавно. Не маю серця до фантастичних продуктів сучасних письменників... Отже, нема що читати, аж тут знову знайшовся такий Марко Чубатий і я справді віджив! Не дуже віриться, що ці »пригоди« не мають нічого спільного з автобіографією автора, бо мені вже минуло 56 років життя і я дещо пам'ятаю з тих подій...

Правду кажучи, я з роду кубанський козак, із стародавньої породи пластунів, і пережив ці події в дещо відмінному вигляді, все ж вони для мене такі свіжі й запашні. Я також довоювався аж до самого Лінцу в Австрії (в 1945 році) і якось ще живу. Я з тих козаків, що під проводом св. п. полковника М. Фролова воювали за Україну в українській армії. Може, недовго мені лишилося жити, але залишу заповіт своїм двом синам про те, що ми, козаки і українці, рідні брати...

Не маю вже про що писати. Хочу тільки підкреслити, що книжка Ваша чудова, така правдива, без фальшивого і трусливого патріотизму, що лишиться вона прекрасною пам'яткою до кінця мого життя. Прошу Вас, пане Воропай, напишіть ще якусь книжку без прикрас, трагічну своєю простотою і правдивістю. Для нас, простих козаків, Ваша неприкрашена правдива книга дійде до нашого серця. Щиро вдячний Вам А. Сулима-Денисенко«.

Листи читачів заохочують до праці, а в наших еміґраційних умовах це має велике значення.

22-го травня. Неділя. Кілька минулих днів працював над »Зільником« — одним із розділів 2-го тому »Звичаїв нашого народу«.

А надворі падав дощ, було холодно... Така погода сприяє праці в хаті, бо надвір не хочеться й виходити.

Написав листа до Українського Вільного Університету в Мюнхені — це вже третій лист, але відповіді чомусь не маю і не знаю, що діється з моєю дисертацією?

23-го травня. Понеділок. Одержав журнал »Овид« (ч. 4, 1960) і прочитав у ньому про те, що вийшов новий твір Софії Парфанович п. з. »Вірний приятель« (Оповідання з життя домашнього кота). Це, мабуть, оповідання про того »Бицю«, про якого Софія Миколаївна так багато розповідала мені й дружині. Ми радили їй написати про нього книжку і ось вона вийшла друком. Книжка, мабуть, цікава не тільки для дітей, а й для дорослих. Сьогодні ж напишу Софії Парфанович листа і привітаю її з успіхом. Нова книжка — велика подія в житті Софії Парфанович, як і в кожного з »пишучої братії«.

24-го травня. Вівторок. Сьогодні дружина була на »інтерв'ю« в д-ра Еркерта, директора »Lending Library Unit«. Розмова швидко закінчилася і дружина майже певна, що нас обоє приймуть на працю. Дай, Боже!

День був гарний, соняшний... Після »інтерв'ю«, ми з дружиною гуляли в Рідженському парку, бо додому не хотілось іти.

31-го травня. Вівторок. Працював у бібліотеці Британського музею, розшукував за матеріялами про Івана Купала. Хочу написати про Івана Купала так, щоб це був один з кращих розділів у 2-му томі »Звичаїв нашого народу«.

За ботаніку, покищо, не беруся.

7-го червня. Вівторок. Знову був у бібліотеці Британського музею і продовжував працювати над »Іваном Купалом« — дотятаю »етнографічні хвости«.

Увечорі вдома впорядковував газетний архів.

Рано одержав листа від проф. д-ра І. Мірчука, ректора Українського Вільного Університету. Він пише, що на мою докторську дисертацію з етнографії є вже дві добрі рецензії: проф. П. Курінного і проф. Г. Ващенка. Тепер справа тільки за »реґорозом«, але обставини складаються так, що мені треба чекати до осені, приблизно, до серпня. Якраз добре! Як влаштуюся на працю, то восени зможу поїхати і до Мюнхену.

19-го червня. Неділя. 8-ма година ввечорі. Я щойно вернувся з Чіддінґфолд, з нашої Інвалідської оселі. Ми з дружиною приїхали до Оселі ще вчора рано. Погода була гарна і приємно провели ті дні на лоні природи. Дружина залишилася в Оселі на цілий тиждень, а я вернувся додому.

В Оселі зустрівся з ред. Д. Чайковським, милою і симпатичною людиною. Разом обідали і ось за столом, під час обіду, він сказав мені, що

вже прочитав мій нарис »Симонове зело«, надрукований у »Визвольному Шляху«. Нарис йому дуже сподобався. А Ольга Мак у листі до нього хвалила мої »Звичаї нашого народу«.

22-го червня — знаменна дата! Дев'ятнадцять років тому 22 червня почалася німецько-московська війна. Я був тоді в Одесі на літній сесії Філологічного факультету Одеського університету. Вчився! Яка дивна моя доля! Минуло 19 років з того часу, а я й сьогодні студент і далі вчуся. І тепер, як і тоді, живу надіями на майбутнє: »Ось, мовляв, закінчу і тоді...« А що тоді? Сама доля покаже!

Сьогодні гарний соняшний день, зовсім такий, як був 19 років тому в Одесі. Так, у моїй рідній милій Одесі! Чи побачу ще колись своє рідне місто?!

25-го червня. Субота. Сьогодні був у СУБ-і й купив у книгарні журнал молоді »Авангард« (ч. 1, за 1960 рік).

Із СУБ-у поїхав до Природничого музею, знайшов затишне місце в кутку між тваринами (очевидно, музейними) і почав переглядати »Авангард«. І ось на сторінці 38-ій знайшов статтю о. д-ра Б. Куриласа п. з. »Збірник запашних квітів« — це рецензія чи, краще сказати, відгук на мою книжку »Звичаї нашого народу«.

Читаю: »Видатний римський історик Кай Саллюстій (86-35 рр. до нашої ери) такими міркуваннями починає твір »Про змову Каталіни«: »Люди, спрагнені вдосконалення понад інші тварини, хай з усіх сил подбають, щоб життя не проминуло їм у німості, як це буває у звірят. Сама природа схилила останніх вниз, послушних для шлунка. Уся наша сила — в духовості та тілі. Дух командує, тіло ж радніш має прислуговувати«.

Оцей уривок старовинної глибокої думки не сходив із поля нашої уваги, прочитуючи перший том книжки п. Олекси Воропая. І справді, великого подиву заслуговує автор, що потрапив збирати на протязі багатьох літ матеріяли з рідної етнографії і, врешті, видав їх окремою книгою. Скільки наполегливости в праці та священного запалу до рідної культури знаходимо в шановного автора, що ще в підсоветській дійсності до 2-ої світової війни шукав підтримки для свого духу і серця при животворних джерелах рідного українського генія, а згодом і серед бомб, злиднів і невигод 2-ої світової війни та й після неї вдихує він сам чарівне євшан-зілля народної духовости й доводить його животворні пахощі до нас у І-му томі »Звичаїв нашого народу«. Під подихом євшан-зілля колись половецький князенко відразу протверезів із хмелю чужини і вернувся до своїх братів-одноплемінців у степи. Так само ти, українська молоде по чужих чужинах живуча, читай-вчитуйся у цю прекрасну книгу, теплом серця навіяну, і запалюйся любов'ю до великого свого рідного.

Велике завдання виконав п. Олекса Воропай. У час, коли тиранія холодної Півночі намагається вирвати з душ української молоді на батьківщині найдорожчі самоцвіти: любов до Бога, Христа, знищити почуття української суверенности духу, зліквідувати животворні ріки

рідної мови і старобатьківської традиції, О. Воропай дає тобі, молоде, в руки блискучу зброю слова — збірник запашних квітів, народних звичаїв.

Годі короткою рецензією відобразити хвилюючий океан всеукраїнського життя, зібраний хоч би термінами »зими« та »весни« у творі »Звичаї нашого народу«. Яке багатство думок, мотивів, тем, богословської та філософської глибини в тому, що створив наш нарід, хоч його били, грабували, заковували советщиною та колгоспною панщиною. Яка в нього сила духу, що заповідає тотальну перемогу!

Справді, вже цим своїм твором О. Воропай заслужив собі на вдячність української спільноти. Тому, продовжуючи почату на початку статті цитату з »Про змову Каталіни«, закінчуємо її:

»Люди, орючи, плаваючи по морях, будуючи житла — у всьому тому ідуть за покликом чесноти... Чимало смертних марно пройшли життя, гей би мандрівники, бо клопоталисъ (тільки) шлунком та спанням, неграмотні й некультурні... За моєю оцінкою, однаково безвартісні і їх життя, і їх смерть; адже однакова про них обидвох запала мовчанка. Навпаки, я міркую, що тільки той живе й правильно користується душею, хто напняв усі сили до праці та шукає можливости вславити себе або великим ділом, або в ділянці мистецтва«.

Отже, саме »Звичаї нашого народу« і є те велике діло, що його завершив п. О. Воропай на славу Божу й для звеличення українського імени. Побільше б нам таких мистецьких осягів, а життя стане ще більш багате, цікаве й захоплююче. Від душі бажаємо шановному авторові мерщій видати другий том »Звичаїв нашого народу«!

Стаття о. д-ра Б. Куриласа так мене розхвилювала, що я ледве стримався від сліз. Мав полагодити деякі справи в Природничому музеї, але, прочитавши статтю, вже не міг нічого робити і поїхав додому.

2-го липня. Субота. Сьогодні ранішньою поштою одержав листа з Департаменту наукових і індустріяльних дослідів, яким мене повідомляють, що я прийнятий на працю як »...experimental officer« у »The lending Library Unit«. Це велика подія в моєму житті! Хто знає, може вже закінчаться і мої поневіряння?! У всякому разі почуваю себе щасливим.

Мене запитують, коли можу почати працю? Я готовий від 1-го серпня.

5-го липня. Вівторок. Зранку був дощ, а потім з'явилося сонце, потеплішало і стало зовсім гарно.

Одержав листа від Софії Парфанович з Америки. Читаю:

»...Про мій приїзд до Европи... Збираюся від кількох років, але то так легко не йде. Треба на це яких два місяці часу і яких дві тисячі долярів. А тут, де я працюю, не можливо дістати такої довгої відпустки. Тут дають один день за відпрацьований місяць, що робить два тижні на рік. Щодо грошей, то таку суму не легко видати. Все ж не перестаю про це думати, а головно тому, що маю в Німеччині сестру, яку конче хотіла б бачити. Разом з тим хочу побачити ті частини Европи, яких не бачила. Тож та моя поїздка до Европи завжди актуальна, але не легко її здійснити«.

Далі: »Працюю і моє здоров'я тепер значно покращало, але взимку було зовсім погане. Потрохи пишу, якщо можу знайти час від праці . . .«

8-го липня. П'ятниця. Знову одержав листа від Департаменту наукових і індустріяльних дослідів, у якому кажуть мені прийти на працю до бібліотеки не 1-го, а 2-го серпня, у вівторок, і зголоситися у секретарки міс Рід о годині 9-ій рано.

Що ж, ще ліпше, бо за нашим народним віруванням — »понеділок тяжкий день«.

13-го липня. Середа. Вже четвертий день сиджу в кімнаті, вдома, і працюю над дисертацією, закінчую те, що необхідне для її повного оформлення.

Завтра візьмуся знову за етнографію, за 2-ий том »Звичаїв . . .«, хочу використати вільний час, бо від серпня починаю працю у бібліотеці.

Мені радять перекладати 1-ий том »Звичаїв нашого народу« на англійську мову, але я мушу насамперед приготувати до друку 2-ий том »Звичаїв«.

Ось в журналі »Визвольний Шлях« за червень ц. р. надрукований мій етнографічний нарис »Симонове зело« і він багатьом подобається. Вчора був у мене Іван Деснянський і сказав мені таке: »Якщо ваш 2-ий том »Звичаїв« буде написаний так, як »Симонове зело«, то ви будете щасливим чоловіком«. »Симонове зело« він прочитав два рази і воно йому дуже сподобалося.

2-го серпня. Вівторок. Сьогодні вже працював перший день у Науковій бібліотеці, що розташована біля Ріджeнського парку. Заступник директора ознайомив мене із завданнями бібліотеки, а воно досить складне, але й цікаве: збирати наукову літературу на всіх мовах світу. Я мав би займатися літературою (книжками і періодикою) мовами слов'янськими. Наукова бібліотека збирає тільки наукову і технічну літературу, без гуманістичної і художньої. Я запитав: »А де належить етнографія?« Мені відповіли: »До науки!« Отже, для мене це велика вигода, бо етнографією я особливо цікавлюся і тепер знайду її також у бібліотеці, в якій буду працювати.

Перше враження — добре, до мене ставляться тут привітно й доброзичливо.

7-го серпня. Неділя. Ось я вже відпрацював перший тиждень, щоправда, тільки чотири дні. Буду працювати п'ять днів у тиждень, субота і неділя вільні. Покищо, тільки ознайомлювався із моїми обов'язками.

Маю вже окрему кімнату, обладнав її на свій смак і думаю, що все буде гаразд.

28-го серпня. Неділя. Працюю у бібліотеці ось уже майже місяць. Часом виникають і труднощі, але я намагаюся виконувати свої обов'язки якнайкраще.

Дружина також працює, тільки в іншій бібліотеці. Маємо переїхати до північної Англії, разом із бібліотекою, десь наступного року. Отже і нас чекають великі зміни в нашому житті.

5-го вересня. *Понеділок.* Сьогодні ввечорі нас відвідав наш знайомий Михайло Іванович Добрянський. Він прочитав мою книжку »Звичаї нашого народу« і написав статтю для радіо »Свобода«. Пан Добрянський приніс мені копію своєї статті. Вона цікава і я записав її до Щоденника:

»Українські звичаї — одна з найкращих ознак нашої народної культури... Молодий український дослідник Олекса Воропай поставив собі завдання: дати суцільний опис, який показав би повну картину народних звичаїв. В рамках пересилань »Цікаві книги із Заходу« — поговоримо сьогодні про його книгу »Звичаї нашого народу«.

»Звичаї нашого народу« — таку книгу випустило в світ »Українське видавництво« у Мюнхені. Її автор, Олекса Воропай, дослідник і письменник, який походить з Одеси, а тепер живе в Лондоні разом із дружиною. Його жінка теж працює науково: в неї закінчена англійською мовою монографія про 1918-ий рік в Україні.

Автор книги про народні звичаї назвав свій твір скромно: »Етнографічний нарис«. А справді, це широка студія про звичаї українського народу, складена за календарним порядком. Вийшла у світ, покищо, перша частина, в якій Олекса Воропай описує народні звичаї зимового і весняного циклів.

Не можемо перелічити всього багатства тем у книзі, що має чотириста п'ятдесят сторінок, тому назвемо тільки деякі для прикладу: день Катерини — свято жіночої долі; Андріївський вечір — угадування майбутнього, коли дівчата ворожать, а хлопці гуляють; день Миколи — веселе народне свято, коли господарі пиво варили й гостей скликали. Цікаві в книзі розділи про вечерниці й небелиці, про особливий рід вечерниць — складчину; і про дівочі та парубочі громади. З оповідань про ці громади довідуємося, що дівочі громади — крім організації вечерниць — мали ще й серйозні суспільні завдання: перед Великоднем впорядковували на цвинтарі самітні могили, дбали про прикрашення церкви, опікувались немічними та старшими віком людьми.

Різдвяні й Великодні звичаї — центральне місце у студії Олекси Воропая. З його книги бачимо, яке багатство звичаїв створив наш народ для відзначення найважливішого періоду в річному циклі — переходу зими у весну. Більшість тих звичаїв, як узагалі всіх звичаїв нашого народу, дуже старовинної дати: вони походять ще з передісторичних, дохристиянських часів.

Про це автор пише так: »Ми, українці, нація дуже стара; свою духову культуру наші пращури почали творити далеко до християнського періоду. Дохристиянська культура — наша найстарша традиція. З нею поєднується культура християнська. Ще й тепер маємо у своїх звичаях і в народній усній творчості ознаки зустрічі староукраїнської і християнської культур«.

Автор підкреслює ще одну характеристичну рису: усна народна творчість може служити клясичним прикладом єдности між усіма українськими землями. Ця спільність мови та звичаїв завжди була тими вузлами, які зв'язували наш народ в одне ціле. Звичаї народу, слушно каже автор, це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а й у його історичному минулому. Звичаї, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю.

Олекса Воропай довго попрацював, вивчаючи звичаї нашого народу. Матеріяли для сьогоднішньої студії він почав збирати в 1937-му році в Україні; а потім, в часи війни... продовжував записувати народні звичаї у таборах утікачів у перші роки після війни. І сьогодні він не залишає цієї праці. Хто відвідує наукову читальню славної бібліотеки Британського музею, той часто побачить там Олексу Воропая, як він студіює матеріяли давніх українських етнографів та істориків. Він мріє ще про кілька томів праці про народні звичаї. Крім закінчення календарного циклу, хоче опрацювати ще окремі ділянки — такі, як родинно-побутові звичаї, побут і звичаї українського козацтва, рослини і тварини у звичаях і віруваннях українського народу та українські леґенди й перекази. До всіх цих тем Олекса Воропай має вже зібрані матеріяли«.

10-го вересня. Субота. Сьогодні говорив по телефону з секретарем СУБ-у і він сказав мені, що до Лондону приїхав поет Яр Славутич, а одночасно запитав, чи я знаю його. О, знаю! Ми ж разом жили у таборі Зомме-Казерне в Авґсбурзі, та ще й раніше були знайомі. Але часу вже пройшло багато, ми всі живемо тепер по різних країнах, в різних умовах, по-різному пристосувалися до життя і старі зв'язки губляться, забуваються... Та все ж було б цікаво зустрітися, поговорити: згадати минуле, згадати спільних знайомих, розпитати один одного про теперішні обставини життя.

По обіді був у Британському музеї, де відбувається виставка великих географічних відкрить. Є і мапи різних островів і континентів. Тут я побачив перше газетне повідомлення про відкриття Америки та багато іншого цікавого матеріялу.

Увечорі, коли виходив з Музею, зустрівся із своїм давнім знайомим Євґеном П-ким і ми вдвох пішли блукати по Лондоні. Зайшли пішки аж до Роял Фестивал Гол, довго ходили понад Темзою і говорили про своє сучасне життя-буття, про свої пляни на майбутнє і про те, що нас чекає на чужині?

Додому прийшов вже пізно, о год. 9-ій увечорі. Дружина вже турбувалася, бо не знала, де я »пропав«.

16-го вересня. П'ятниця. Працював, як звичайно, у бібліотеці. Маю діло з книжками слов'янськими мовами, що друковані кирилицею. Праця цікава, час проходить швидко.

Увечорі, вже вдома, працював над другим томом »Звичаїв нашого народу«. Тепер мене найбільше цікавить українська етнографія. Я

хотів би, щоб другий том »Звичаїв« був не гірший, а ліпший ніж перший, але часу не вистачає.

Кожний день сподіваюся листа з Українського Вільного Університету, але даремно, нічого не пишуть.

24-го вересня. Субота. Вдень, як звичайно в суботу, займався господарськими справами. Увечорі ми з дружиною були на »Жіночих вечерницях« у СУБ-і. Найцікавішою точкою вечерниць був конкурс на кращу вишиту суконку.

28-го вересня. Середа. Сьогодні одержав листа від Софії Парфанович, що датований 22-им вереснем, отже, ішов з Америки цілий тиждень.

Читаю: »... Давненько дістала Вашу книжку »Звичаї нашого народу« і збиралася писати листа, але захопили мене вакації, поїздка в гори Кольорадо, і ось щойно тепер пишу. Ще не вспіла прочитати цілої книжки, тим більше, що вирвала мені її товаришка і потрохи читає. Книжка добра й корисна. Я щиро ґратулюю Вам за її написання і видання. Такі речі треба нам зберігати, бо швидше чи пізніше вони зовсім зникнуть на Україні. Тільки ми, тим що напишемо про них, потрапимо зберегти такі цінності«.

Далі: »Почала писати різні речі і, як найчастіше у мене виходить, залишила їх незакінченими. Нові випирають старих! Так і тепер: почала писати одне, відклала, бо чомусь трохи знеохотилась. Тепер задумую зібрати й видати свої подорожні враження з Америки. Гадаю зробити їх зовсім інакше, ніж писали інші люди. Хочу в подорожні мотиви вставити літературні нариси чи оповідання. Таким способом зробити з подорожнього записника літературу. На днях вислала до видавця опис моєї подорожі по Кольорадо. Мій попередній нарис про Єловстон Парк тішився популярністю. У жіночому журналі »Наше Життя« друкується моє оповідання з поїздки на острів Багамас. Одне й друге прошу читати. Плянів і починів у мене не бракує, але бракує часу, щоб їх зреалізувати. Та й подвійність фаху дуже шкідлива. По лінії лікарській працюю над молодечою злочинністю, бо маю зробити такий доклад. Як бачите, нове закручення голови і витрата часу. Та живучи тут, не годен себе забальзамувати і людина мусить робити й сучасну роботу...

А як Вам проживається? Як з тими дисертаціями й отою на фах? Випадало б хоч на старість його добитися! Валя хоробріша за Вас і добре, що маєте таку дружину...«

Як завжди, це цікавий лист від нашої доброї приятельки Софії Парфанович.

9-го жовтня. Сьогодні неділя. Ми з дружиною вдома, відпочиваємо. Осінь... Небо захмарене, надворі понуро і збирається на дощ.

Переглядаючи журнал »Нові Дні« за березень ц. р., я натрапив на статтю »Спиридон Черкасенко (П. Стах). У двадцятиліття його смерти«.

Стаття зацікавила мене. Кілька років тому я був купив в українській книгарні два томи »Творів« С. Черкасенка (П. Стаха), виданих у Відні

1920 року. Обидва томи — вірші, в першому томі є портрет автора, але нема жодних автобіографічних даних. Вірші Черкасенка мені подобались, тому шукав якоїсь згадки про нього у нашій літературі. І ось знайшов.

Читаю: »... Поет і драматург Спиридон Теодосійович Черкасенко народився 27 грудня 1876 р. в Богодухові на Харківщині, а помер на чужині 8 лютого 1940 р., проживши 64 роки. Його літературна спадщина велика й цінна«. Далі: »Особливо відомі в Україні були його п'єси: »Казка старого млина« та »Про що тирса шелестіла«. Ці п'єси не сходили з репертуару українських театрів у Києві та в інших містах України. З приходом до влади большевиків всі його твори були заборонені«.

Велика шкода, що ми дотепер не маємо якогось довідника про поетів і письменників »першої« еміґрації, що пішли на вигнання після Визвольних змагань.

21-го жовтня. П'ятниця. Продовжую працювати в науковій бібліотеці. Робота цікава. Маю діло з науковою літературою слов'янськими мовами. Найчастіше треба клясифікувати книжки і деколи буває тяжко знайти відповідний номер, відповідне місце в клясифікації для даної книжки, але якось даю собі раду. Сподіваюся, що згодом таких труднощів не буде.

Сьогодні був гарний соняшний день. Вертаючись із роботи, я зайшов до парку пошарудіти жовтим листям. Я люблю парки восени! Люблю осінній своєрідний спокій-смуток. Люблю тоді посидіти на лавці під деревом, помріяти... Ех, колись у молоді роки я восени часто бував у парках або у лісі. Минулося...

Додому прийшов біля год. 8-ої увечорі. Застав листа від Українського Вільного Університету. Мені пишуть: »... На жаль, наш декан, проф. д-р В. Державин, важко захворів, і ми не бачимо виглядів на те, щоб він міг скоро видужати та взятися до виконання своїх обов'язків. Хвороба п. декана дуже утруднила нам ситуацію на УВУ та порушила всі дотеперішні зобов'язання...«

Отже, хвороба декана стала причиною і затримки оборони моєї докторської дисертації. Доведеться чекати. Ось так чекаю уже три роки...

23-го жовтня. Неділя. Цілий день працював над 2-им томом »Звичаїв...« Відчуваю брак часу, тому підготовка матеріялу до друку посувається вперед дуже помало.

9-го листопада. Середа. Сьогодні день мого народження, мені 47! Але вже працюю в науковій бібліотеці й почуваю себе задоволеним.

Проте не щастить мені з моїми етнографічними творами, бракує часу своєчасно підготувати до друку 2-ий том »Звичаїв...«, а я хотів би, щоб він появився якнайшвидше.

Сьогодні під час роботи я розмовляв із заступником директора і він сказав мені, що ця бібліотека величиною і значенням у майбутньому

має бути другою після бібліотеки Британського музею. Що ж, поживемо й побачимо!

20-го листопада. Неділя. У нас був Іван Антонович Сапун-Деснянський, читав нам свої вірші. Ми з дружиною уважно слухали, а потім похвалили його і за вірші, і за дотепний гумор у них та побажали йому якнайшвидше видати їх друком.

Далі Іван Антонович розповів, що минулої неділі був у свого приятеля на хрестинах його сина. »...Людей було багато, усі веселились. А коли сіли за стіл, то в розмові згадали і про вашу книжку »Звичаї нашого народу« і дуже її хвалили«.

15-го грудня. Четвер. Одержав листа від п. Ступченка — незнайомої мені людини. Він пише:

»...Я прочитав Вашу книжку »Пригоди Марка Чубатого« і дуже захопився цим твором, там веселий і дотепний гумор. Я вже давно так не сміявся, як тоді, коли читав про пригоди Вашого Марка. Живу в Америці, працюю на фабриці й наших людей зустрічаю рідко. Сумую, а Ваша книжка розвеселила мене. Пишіть ще такі книжки...«

Лист приємний, але він мене засмутив. Жалую, що мені не вдалося здійснити своїх мрій. Я ж плянував написати трилогію про »Пригоди Марка Чубатого«, але обставини не дозволили і залишив свого »Марка« в »однотомнику«.

31-го грудня. Субота. Останній день 1960-го року, досить для мене щасливого. Закінчилось моє безробіття, поневіряння на фабриці. Я почав працювати, як науковий співробітник у науково-технічній бібліотеці й це визначна подія у моєму житті на чужині.

В кількох газетах і журналах були надруковані дуже добрі рецензії на »Звичаї нашого народу«, а радіо »Свобода« подало про них згадку і в Україну, може й там хтось почув про мою книжку.

Одержав також кілька цікавих листів від своїх друзів і знайомих. Закінчив писати дисертацію на звання доктора біології. Сподіваюсь, що в наступному році вже буду захищати свої дисертації. Дай, Боже, щастя і успіху!

17-го лютого. П'ятниця, 1961 року. Перший день, як я почав виходити з хати після тяжкої і довгої хвороби. Почалась моя хвороба ще 4-го лютого, в суботу. Лікар сказав, що це в мене »азійська грипа«. Два тижні хворів, дуже ослаб, мені й тепер ще тяжко рухатись, але в понеділок вже піду до праці, бо надокучило сидіти в хаті.

Вчора прийшов лист з Мюнхену від ректора Українського Вільного Університету проф. д-ра І. Мірчука. Він пише: »Щодо Вашої дисертації, то немає у Факультеті ніяких застережень, ані неясностей, вона позитивно рецензована і дає Вам можливість прибути на ригорозні іспити«.

Тут мова про дисертацію з етнографії (етнології), яку я вислав до УВУ ще в 1957 році.

Отже, треба їхати до Мюнхену. Порадившись із дружиною, вирішили, що поїду на початку березня.

1-го березня. Середа. Працюю ... Роботи в бібліотеці дуже багато, бо під час моєї хвороби мене ніхто не заступав. І ось тепер займаюся і бібліографією, і клясифікацією книжок, і перекладами ... Добре, що моя дружина також уже працює в тій самій бібліотеці. Разом їдемо на роботу і з роботи.

Сьогодні одержав книжку Софії Парфанович »Вірний приятель« з таким підписом: »Олексі Степовому на милий спогад. Софія Парфанович. 7-го лютого, 1961 року«. На першій сторінці надрукований портрет авторки, дуже гарний. Замість передмови надрукована стаття п. з. »Заки почнете читати«. Тут шановна авторка, між іншим, пише: »Багато дехто знає, яке в мене звання, і читав мої книжки, що вийшли у Львові, чи вже на еміґрації ... про життя і працю лікарів і про життя хворих«.

Далі авторка каже, що ця книжка вже не про лікарів і хворих а про домашніх котів, вірних її приятелів ще вдома, перед виходом на чужину. Вона стверджує: »Так отже: книжка ця про котів. Так і не інакше. Про котів і людей, коли вони жили в затишку довоєнних буднів, і про людей і котів, коли попали в заметіль війни«.

Книжка оригінальна, мабуть, і цікава.

7-го березня. Вівторок. До Мюнхену вибираюсь 12-го березня, в неділю, і буду там два або й три тижні. Тепер треба домовитися з директором бібліотеки про свою довшу відпустку.

Увечорі, вернувшись з роботи, вдома застав журнал »Сучасність« за лютий 1961 р. На сторінці 111-ій побачив статтю Ганса Фіндайзена: »Книга про зимові і весняні звичаї«. Це рецензія на мій 1-ий том »Звичаїв нашого народу«. Стаття починається переліком старих етнографічних праць про східньослов'янські календарні звичаї, а потім автор пише таке:

»Тут годиться назвати важливу для порівняльних студій у 1958 році опубліковану працю грецького етнолога проф. Ґ. А. Меґаса про грецькі календарні свята (»Greek Calender Customs«).

Український народ, з культурно-історичного погляду особливо важливий для східніх слов'ян, нарешті також дістав новітній опис календарного циклу своїх свят, покищо, стосовно зими та весни: перший том обширної праці Олекси Воропая п. з. »Звичаї нашого народу«.

Щоб написати працю такого роду, треба присвятити своєму народові все своє серце. О. Воропай так і зробив. Ми завжди з найбільшою приємністю згадуємо його з часів його проживання в Авґсбурзі. Коли моя дружина рисувала свій художній альбом »Volkstrachten der Ukraine«, він завжди з готовістю допомагав своїми порадами, і його ім'я згадується не раз у виготовленому мною описовому тексті до дванадцяти таблиць цього альбома (Авґсбурґ, 1948). Тоді О. Воропай друкувався під псевдонімом О. Степовий. Він писав про народні леґенди, про українські народні танки, збирав серед »остарбайтерів« української национальности листи, писані ними або до них, і вже видав дві брошури під таким самим заголовком, під яким з'явилася його дотепер найголовніша праця. Потім він і його люб'язна молода дружина подалися до

Англії. В Лондоні вийшов 1952 року його збірник українських народних приказок, а в 1954-1955 рр. він видав, також у Лондоні, »Українські народні загадки« ...

У своїй новій праці, що має ще свого роду підзаголовок »Народньо-календарні звичаї«, О. Воропай подав усе, що зберегла його власна пам'ять, і що він сам зібрав давніше та пізніше, а також матеріял з тієї фахової літератури, що належить до його величезної теми. Не мало про що свідчить уже сам об'єм першого тому, який трактує лише про дві пори року.

Я хочу коротко поінформувати читача про зміст цієї вартої рекомендації книги з української етнографії«.

Далі д-р Фіндайзен подає докладний опис всіх розділів, які є у 1-му томі »Звичаїв нашого народу«, потім стаття продовжується так:

»Виклад в О. Воропая відносно широкий і легко читаний, »популярний«. Це моє формулювання означає не приниження, а похвалу, бо саме порівняльне дослідження потребує докладних регіональних відомостей, без яких глибше обговорення взагалі не можливе. З наукового штандпункту розглядана книга О. Воропая є т. зв. матеріяльною збіркою, якої ми стосовно українських звичаїв завжди бажали ...

Як особливо цікаві, я оцінив би в українських звичаях численні аґрарні елементи. Вони творять основу старого календаря. А це значить, що колись сільсько-господарські роботи розглядалось як священна і релігійна дія«.

Д-р Г. Фіндайзен подає паралелі з хліборобських звичаїв інших народів і закінчує цей розділ своєї статті так:

»Україна, як хліборобська країна вже за неоліту, є істотним членом старої Европи і, як свідчить також робота О. Воропая, почасти зберегла уявлення та звичаї, що їх вік дорівнює семи тисячам років ...

Я дозволю собі заторкнути деякі деталі звичаїв, обговорюваних у книзі О. Воропая. Днем св. Катерини вживається 25-те листопада не тільки у Франції (автор називає лише цю країну), а й в усій католицькій церкві. У православній церкві св. Катерині присвячено 24-те листопада, але цієї дати ми в книзі О. Воропая не знайшли«.

Тут автор статті помилився, бо в моїй книзі »Звичаї нашого народу« (т. 1, стор. 18) надруковано таке: »В самий день свят, сьомого грудня, дівчата ворожать і закликають долю«. А 7-го грудня за новим календарем буде якраз 24-го листопада старого стилю.

Далі: »На Україні — і не тільки на Україні — св. Катерина є патронесою жіноцтва, і в її день, що його святкують з танками та співами, ворожать про майбутнього жениха чи то майбутню наречену ...

Дуже детально опрацьовані Різдвяні свята, і ми дізнаємося, що, наприклад, на Покутті (район між Карпатами та Дністром) починають співати колядок уже на Свят-Вечір. Слово »коляда« напевно походить від Calendae Januariae. Тим самим є доказ про вже передхристиянські взаємини України з римською імперією. Але можна вважати імовірним, що вже перед тим на українській землі святковано в той самий час старе місцеве середзимове свято, під час якого співалися також госпо-

дарські акцентовані пісні. О. Воропай проаналізував мотиви колядок і розрізняє серед них такі: хліборобські, мисливські (які походять, мабуть, щойно з князівських часів), воєнні і казково-фантастичні, а далі весільні та біблійно-релігійні. Кожен тип він ілюструє кількома зразками.

Великою заслугою О. Воропая я вважаю те, що він зайнявся також різдвяним вертепом (стор. 116-126). Він походить щойно з XVI століття...

Треба відзначити також те, що О. Воропай докладно використав аж ніяк не легко доступну українську етнографічну літературу і взяв з неї описи звичаїв та тексти пісень. Таким способом можна було показати читачеві, наприклад, особливості та відхилення в тому чи іншому звичаю в різних областях України. Так виник твір, який має бути дуже корисним українській громаді в усім світі як довідник, що йому місце в кожному домі. Своїми численними роботами автор і хотів насамперед прислужитися цій потребі української еміграції — подібно до братів Якоба і Вільгельма Ґріммів, які, видаючи свої »Kinder und Hausmärchen«, що стали такими славнозвісними, думали про »наукове« щойно в другу чергу. З допомогою книги О. Воропая можуть бути оживлені забуті звичаї не в одній українській родині...

Нам лишається тільки побажати О. Воропаєві, щоб його книгу набуло найбільше його земляків, бо майже кожного дня вона може давати привід заглянути до неї, щоб дізнатися, який звичай пов'язується на батьківщині з даною датою. Отже, книгу О. Воропая треба скваліфікувати як справжній подарунок. Навіть я, неукраїнець, чекаю на появу другого тому з інтересом; наскільки ж з більшою цікавістю ждуть його українські читачі на просторі між Канадою та Австралією!

Проте не поминемо мовчанкою того, що є поважним недотягненням книги О. Воропая: вона, на жаль, не має жодного ілюстративного матеріялу! Звичайно, роздобути його не легко; але було навіть конечним показати з допомогою фот чи малюнків принаймні найголовніші звичаї. Наш час, голодний на зображення всякого роду, вимагає такої поживи — вимагає не без права, бож зір є найзначнішим із змислів людини. Я думаю, що долучення ілюстративного матеріялу добре сприяло б поширенню книги. Може видавництво загляне глибше в свою касу і додасть до другого тому таблиці з ілюстративним матеріялом (який стосувався б також і до тому першого)«.

Автор статті радить застосувати т. зв. ротапринтовий спосіб у виготовлюванні ілюстрацій.

Стаття кінчиться так: »Репрезентативна книга про народні звичаї, в яких істотне значення має ситуація людей-учасників, розглядається як неготова, якщо вона не ставить перед око зображення деяких головних фаз звичаїв, які мають ритуально-театральний характер«.

Доктор етнології Ганс Фіндайзен — фахівець з етнографії східньослов'янських народів. Він німець, але вільно говорить російською мовою, а по-українськи читає і розуміє прочитане. Я мав нагоду познайомитися з ним ще в 1947 році в Авґсбурзі, між нами зав'язалися добрі товариські відносини і ми обмінювались своїми друкованими працями.

Д-р Ганс Фіндайзен — порядна і доброзичлива людина, до українців завжди ставився з великою симпатією. Я згадую його з великою приємністю.

14-го березня. Вівторок. І ось я у Мюнхені! Приїхав до цього великого баварського міста ще вчора увечорі. Їхав через Бельгію, майже цілу Німеччину і ось тепер у Баварії. Дорога довга й надокучлива, мав і деякі пригоди, але без особливого значення.

Зупинився в готелі біля головного двірця, маю затишну, теплу кімнату.

Сьогодні пішов до Українського Вільного Університету, ледве знайшов його, бо будинок розташований далеко від центру міста.

В університеті застав ректора, секретаря і кількох мені незнайомих людей. Ректор відразу повідомив телефоном проф. П. Курінного і він також приїхав до університету. Після короткої розмови вирішено, що здаватиму великий »риґороз« у наступний понеділок. Головним екзаменатором буде проф. П. Курінний у присутності проф. Полонської-Василенко і самого ректора. Малий »риґороз« — іспит з філософії — також відбудеться у понеділок.

Коли офіційні розмови скінчилися і я вийшов з кабінету ректора, то в коридорі секретар тихенько сказав мені, щоб я прочитав про Канта, бо ректор такий завзятий кантіянець, що обов'язково запитає мене про цього філософа.

Потім секретар запровадив мене до головної мюнхенської бібліотеки, познайомив з бібліотекарями і показав, як і де можу знайти потрібну мені літературу.

Серед бібліотекарів я зустрів свою землячку — старшу пані з Одеси, що працює тут у слов'янському відділі.

17-го березня. П'ятниця. Вже третій день сиджу в слов'янському відділі головної мюнхенської бібліотеки. Моя землячка з Одеси допомогла мені знайти потрібну літературу з історії етнографії і з історії філософії. Наполегливо працюю з ранку до вечора кожного дня. Завтра, в суботу, бібліотека буде закрита, в неділю також. Треба буде якось інакше використати ті два дні.

З готелю до бібліотеки їжджу малим тісним трамваєм. Дуже незручно користуватися таким »допотопним« транспортом, тим більше, що в Лондоні я вже звик до модерних зручних автобусів.

Сьогодні рано мав сутичку з господинею готелю. Я накришив хліба для голубів за своїм вікном на балконі. Голуби злетілися цілою зграєю і почали клювати хліб. Побачивши це, господиня прибігла з мітлою, змела ввесь хліб, а мені заборонила годувати голубів, бо вони, мовляв, псують будинок. Дивна річ! У Лондоні голуби літають цілими хмарами і люди залюбки годують їх і не бояться, що вони псують будинки. Оце й одна з різниць між англійцями і німцями. Вони по-різному ставляться до тварин, мабуть, і до людей.

18-го березня. Субота. 4-та година по полудні. Я тількищо вернувся до готелю з Ботанічного саду. Сад дуже гарний: багато кущів, дерев,

є зручні лавки, можна посидіти, відпочити. Цвітуть, покищо, тільки весняні квіти. Кущі й дерева ще безлисті, але бруньки вже набряклі, вже видно й перші зелені листочки.

В саду багато оранжерій, всі вони дуже добре влаштовані. Один з доглядачів сказав мені, що в Європі ніде нема кращих оранжерій. Очевидно, німець перехвалює, все ж рослинність у тих оранжеріях справді багата й гарна.

19-го березня. Неділя. Думав їхати до зоопарку, але залишився у готелі, бо завтра екзамени й мушу перечитати всі свої записки, конспекти та інші матеріяли, що їх узяв із собою.

Тепер 2-га година по полудні. Надворі вітер, холодно і час до часу зривається снігова метелиця. Погода дуже погана, а вчора було так тепло і соняшно.

Написав листа до дружини, я пишу їй кожного дня.

20-го березня. Понеділок. Сьогодні о год. 12-ій я закінчив здавати »великий риґороз« — докторський екзамен з етнології. Присутнім на екзамені був і ректор УВУ проф. д-р Іван Мірчук. Екзаменували мене проф. д-р П. Курінний і проф. д-р Н. Полонська-Василенко. Ставили багато питань, але я відповідав на них без жодних труднощів. Для мене екзамен був як ділова розмова про речі, добре мені відомі. Коли екзамен закінчився, ректор сказав мені вийти і почекати в коридорі. Я вийшов.

За якийсь час мене викликали до кабінету і ректор заявив: »Ви склали великий риґороз із відмінним успіхом. Комісія після наради постановила уділити вам найвищий науковий ступінь — доктора філософії«.

Я щиро подякував ректорові і своїм екзаменаторам. Тоді ректор сказав, що завтра, о год. 12-ій, буду здавати »малий риґороз« — іспит з історії філософії, а в середу, о год. 11-ій рано, відбудеться моя промоція.

О годині 2-ій по полудні проф. д-р Полонська-Василенко сказала мені, що їде до редакції »Шляху Перемоги« і, якщо бажаю, можу поїхати з нею. Я радо погодився.

Зайшовши до редакції »Ш. П.«, ми застали там кількоро людей. Проф. Полонська-Василенко представила мене так: »Віднині доктор!« Редактор Д. Чайковський перший підійшов до мене, потиснув мені руку і поґратулював. Це саме зробили й інші. Я щиро вдячний їм усім за дружні ґратуляції.

21-го березня. Вівторок. Сьогодні о год. 12-ій опівдні почався мій другий екзамен: »малий риґороз« — іспит з історії філософії. Екзаменатором був ректор УВУ проф. д-р Іван Мірчук. Він ставив мені багато питань, почавши від учення стародавніх філософів Греції і Риму і скінчивши модерними напрямками у філософії. Я відповідав без особливих труднощів, бо історією філософії завжди цікавився і знаю її ненайгірше. Оцінка: відмінно!

Отже, великий і малий »риґорози« вже за мною. Завтра буде промоція і я радію, що мої екзамени закінчилися успішно.

10-та година увечорі. Я щойно вернувся до готелю. Щоб відпочити після двох »риґорозів« я бродив по місті і усьому приглядався. Мюнхен пам'ятаю з післявоєнного часу, з 1946-47 років. Тоді тут було багато руїн, на вулицях валялися каміння і потовчена цегла. Тепер Мюнхен немов зовсім інше місто: гарні високі будинки з великими вікнами. Увечорі багато світла, публіка добре одягнена і всюди відчувається добробут. Німці віджили після війни і загоїли свої рани. Тільки ми, українці, не можемо загоїти своїх ран, завданих нам гітлерівцями і московськими большевиками, бо не маємо своєї самостійної держави.

22-го березня. Середа. О годині 11-ій перед полуднем відбувалася моя докторська промоція. У великій залі за довгим столом сиділи ректор УВУ, проф. д-р Іван Мірчук, проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р П. Курінний і проф. д-р Ю. Бойко — декан факультету. В залі була публіка, невеличка групка людей.

Спочатку промовляв ректор УВУ, представивши мене, як нового доктора філософії з ділянки етнології.

Коли ректор закінчив, мій промотор проф. д-р П. Курінний, почав читати »Gratiarum Actio«, короткий зміст якого такий:

»Після успішного екзамену в Університеті, надається гоноровий титул доктора філософії. Докторант повинен завжди пам'ятати про честь, обов'язки і силу, які надаються цим титулом на все життя«.

Потім промотор звертається до докторанта з таким запитанням: »Чи можеш дати урочисту присягу зберігати честь високого титулу до кінця свого життя?«

Докторант відповідає: »Урочисто присягаю!«

Промотор продовжує читати: »Отже, нічого не стоїть на перешкоді надати тобі гоноровий титул доктора філософії. Я, промотор, що походжу з України, врочисто вручаю тобі диплом університету з титулом доктора філософії«.

Отже, я урочисто склав присягу берегти честь свого високого титулу. Коли промоція вже скінчилась, до мене підходили учасники промоції, тиснули руку і поздоровляли з титулом доктора філософії!

Мені тяжко описати те, що я переживав. Допоможи мені, Боже, до кінця свого життя бути вірним складеній присязі.

І ось так сьогодні, 22-го березня 1961 року, моя дисертація, вислана до УВУ ще в 1957 році, закінчилася промоцією.

24-го березня. П'ятниця. Сьогодні о год. 3-ій по полудні я вернувся до Лондону. Отже, я вже вдома й оце сиджу в своїй кімнаті за столом та записую щоденник. Дружини ще нема, вона вернеться з праці біля 6-ої години.

З Мюнхену я їхав із деякими пригодами. Довелося у Бельгії, на станції Остенд, заночувати, а на другий день рано їхати далі. Завтра субота, а там неділя — два дні відпочинку.

8-ма година увечорі. Дружина, вернувшись із праці, привітала мене з докторатом! Ми випили по склянці доброго вина — »за все добре!«

(Далі буде)

Світлана КУЗЬМЕНКО

ВЕСНА

Вже надворі весна
І усе зеленіє навколо.
Опадає рясна
Щедрість неба і сонця на поле,

На заквітчаний сад,
Заворожений казкою;
Сіє людям до хат
Життєдайною ласкою.

БЕРЕЗА

За містом, де поле безкрайо
В обрії дальні біжить,
Береза на вітті гойдає
Полоскану сонцем блакить.

Навколо так ясно й прозоро —
А діло в берези своє:
Тут ніжність свою білокору
Прохожим вона роздає.

ВЕЧІР

Травами духмяними
Пахне літній вечір.
Посипає втомою
На похилі плечі;
Іскрами із обрію —
Молодим на спомин.
Втомою-невтомою
Літній вечір повен.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

Дем'ян ГОРНЯТКЕВИЧ

БОГДАН ЛЕПКИЙ ЯК МАЛЯР

(У сторіччя його народження)

Кожна індивідуальність у мистецтві не обмежується тільки однією ділянкою, бо справжній талант шукає різних способів вияву, різних доріг, щоб зреалізувати свої задуми, якими переповнений його творчий ум.

Доля була щедра для Богдана Лепкого. Він належить до найкращих наших поетів, був загально відомий як історик літератури, інтересувався також багатьма ділянками науки, що завдяки його феноменальній пам'яті приходило йому незвичайно легко. Все ж він найбільше любив поезію, малярство й музику.

Богдан Лепкий був здібним малярем, малярства не покидав до останніх літ свого працьовитого життя, а приманювало його мистецтво ще в хлоп'ячому віці. Вперше він зустрінувся із справжнім малярем ще в Крегульці. У його збірці оповідань (спомини з дитячих літ: »Казка мойого життя«) є одне прекрасне оповідання про німця-маляра Швуґера, який у зимовий вечір, саме напередодні святого Миколая, вступив до дому його батька в Крегульці. Малий Богдан сподівався приходу святого Миколая з дарунками і, побачивши сивого дідуся з клуночком, не мав жодних сумнівів, хто загостив у їхню хату. Хоч Богданів батько говорив до старенького по-німецьки, проте Богдан догадувався, що це навмисне, щоб він не пізнав св. Миколая відразу. Після вечері хлопець не міг заснути і коли із нетерплячки відхилив двері до другої кімнати, то побачив дивну картину: старенький сидів перед портретом, намальованим перед багатьма літами, і — плакав. Плакав, бо чув, що тепер, на старості літ, вже не зуміє так малювати, як малював колись. Зір був зіпсований, руки тряслися... Малий Богдан не розумів ще цієї трагедії, але подумав собі, що це напевно не святий Миколай, бо правдивий святий не мав би чого плакати!..

Минуло з того часу кілька років. Батьки майбутнього поета переселилися у Бережанщину. Богдан наслухався багато оповідань про Краснопущу, про тамошню церкву та її прегарний іконостас (один з найкращих на наших західніх землях). З Поручина до Краснопущі шмат дороги, особливо для малого школяра, бо аж 7 кілометрів! Все ж він ходив, звичайно рано, до Краснопущі, щоб заглянути хоч крізь дірку від ключа, коли церква після ранньої відправи вже була замкнена, і налюбуватися її пишним іконостасом. Згодом оця церква — наслідком нещасливого випадку — згоріла і єдиною її пам'яткою залишилася світлина цього іконостасу в збірці поета.

Замилування до мистецтва успадкував Богдан по своєму батькові, о. Сильвестрові Лепкому. Батько писав вірші, пристрасно любив театр і жваво інтересувався малярством. Не раз нарікав, чому ми ще не спромоглися на якогось історичного маляра, співця нашого багатого

минулого. Ця любов до мистецтва була вже в крові родини Лепких, один із їх предків — Яків Лепкий — виступав як знавець золотарського мистецтва у процесі за королівську корону Степана Баторія.

Домашнім учителем Богдана Лепкого під час його ґімназіяльних років був Юліян Панькевич, пізніший наш відомий маляр. Під його проводом молодий хлопець почав учитися рисунку. В той час Богдан намалював дуже вдало портрет своєї бабусі та виконав низку рисунків українських поетів, головно Шевченка.

Після закінчення ґімназії, Богдан Лепкий виїхав до Відня і там почав студіювати в Академії мистецтв. Це були часи, коли студенти першого року мусіли вчитися насамперед »штріхфюрунґу«, чогось у роді рисункової каліграфії, і щойно тоді, коли опанували цю техніку, могли рисувати і малювати дещо сміливіше. Такий вузький напрям, самозрозуміло, не відповідав Богданові, що рвався до лету, що хотів широко розгортати свої праці, а не стіснятися в дрібничковій техніці. Тому від професора чув докори, що мистецтво — »це дистинґована дама і його не можна легковажити«. Це так знеохотило нашого поета, що після трьох місяців він покинув студії в Академії і записався на філософічний відділ університету. Все ж далі думав про малярство, сподівався продовжувати працю мистця під іншим, кращим проводом, а тим часом заприязнився у Відні з Миколою Івасюком і під його керівництвом малював далі. Виїздив з Івасюком навіть на літні ферії до Жукова, де вони влаштували собі в стодолі малярську робітню. Там їм позували цілі групи селян. Лепкий хотів намалювати низку історичних картин, почав від композиції »Коронація Данила«, а потім робив рисунки до дальших праць »Козацькі бої« і малював сцени з полювань.

Але його життьовий шлях стелився інакше. Не пензлем, а словом прийшлося йому служити красі та рідній землі. Він продовжував свої студії мовознавства й історії літератури, аж поки не опинився в Кракові. Тут малював залюбки. Тодішній Краків відзначався мистецькою атмосферою, тоді там були професорами Академії Мальчевський, Висп'янський, Вилучковський і Станиславський. Висп'янський студіював українську народну ношу до свого Болеслава Сміливого, знав добре, де шукати властивих джерел. Вилучковський був 10 років в Україні, захоплювався українськими краєвидами і піснями. Станиславський за кожним поверненням з України запрошував Богдана Лепкого до своєї робітні, де показував йому найновіші картини і слухав, що скаже про них наш поет — він же найкраще розумів і відчував чар українських пейзажів цього майстра. В ті роки пересувалися через робітні краківської Академії мистецтв десятки студентів-українців, які одночасно переходили через дім Лепких, де відчували повне зрозуміння і гостинність та зживалися з нашим поетом, як із щирим приятелем. Найкращі дружні зв'язки єднали Богдана Лепкого з Куриласом, Северином, Мавберґом, Ґаврилком і Бойчуком. Северин і Бойчук навіть жили довший час у Лепких. Не один студент-українець дістався до Академії завдяки зв'язкам Б. Лепкого з професорами Станиславським і Вилучковським. Також не одному він допоміг виїхати закордон на дальші студії.

Перебуваючи в Німеччині під час першої світової війни, Богдан Лепкий провадив вийнятково оживлену мистецьку діяльність, працював для »Галицької Накладні« не лише пером, а й пензлем, рисував обгортки до книжок (до своєї трилогії, до повістей Івана Левицького), до віденських календарів, робив ілюстрації до історії України Миколи Аркаса, малював портрети письменників. Його рисунки масово розповсюджувалися, але він не хотів підписуватися під ними, бо був заскромний. В таборі для полонених у Вецлярі провадив навіть малярську школу, його учеником був відомий наш мистець Іван Бабій. Частим гостем у його домі в Берліні був Юрій Лукомський, маляр і історик українського мистецтва.

В Берліні наш поет оглянув дуже докладно всі музеї й ґалереї. Захоплювався різьбою Нефрети в єгипетському музеї, портретом брата Рембрандта в золотому шоломі, а оглядаючи образи Джовані Сеґантіні — не міг здержатися від сліз. Двічі переживав він такі зворушення у столиці Німеччини: вперше тоді, коли слухав хору Кошиця, а вдруге тоді, коли оглядав величаві твори майстра Альп — Сеґантіні.

Коли Богдан Лепкий вернувся до Кракова на становище професора української літератури краківського університету, місцева українська громада, а потім і студенти-українці мали знову гідного репрезентанта. Зокрема раділи пластики, бо мали людину, що добре їх розуміла, перед якою могли виявити свої сумніви і радіти своїми успіхами.

Надійшов 1932 рік — 60-ліття з дня народження Богдана Лепкого. Від гуртка краківських малярів вийшла ініціятива влаштувати ювілейне свято на його честь. У залі краківської »Просвіти« влаштували малярську виставу, що була переглядом мистецьких досягнень ювілята. Тут були його »Мадонна«, портрети, краєвиди й численні рисунки. Після привіту представника гуртка пластиків, Богдан Лепкий відповів промовою, в якій з'ясував, чим було для нього мистецтво у його житті. »Коли б я не був письменником, тоді хотів би бути лише малярем«, — сказав.

Б. Лепкий не раз виступав і як знавець мистецтва, був першим рецензентом праць Олекси Новаківського, саме він відкрив нашій громадськості цього великого маляра. Було це 1911 року. До цієї пори Новаківський виступав лише принагідно на виставках у Львові, щойно тоді, коли влаштував свою збірну виставку в краківській палаті мистецтва, а Лепкий написав прихильну рецензію і помістив кілька репродукцій його праць у львівській »Неділі«, успіх нашого мистця серед своїх був запевнений.

Коли Петро Холодний виконував свої вітражі для церкви в Мразниці біля Борислава, він звернувся до проф. Б. Лепкого з проханням, щоб узяв на себе нагляд над технічним виконанням вітражів у краківській вітражній робітні. Холодний приїздив до Кракова звичайно тільки перед цілковитим викінченням поодиноких вітражів, а за підготовчою роботою слідкував проф. Б. Лепкий. Рідко коли приходилося Холодному робити якісь поважніші зміни, бо наш поет вив'язувався якнайкраще із свого завдання.

Лепкий був у приязних взаєминах із Петром Холодним, вони немов доповняли один одного: обидва лірики, обидва романтики. Богдан Лепкий особливо відчував смерть П. Холодного, бо розумів, що для нас це була дуже велика втрата і не швидко можна буде її заступити. Покійному Холодному він присвятив окремий вечір у краківській »Просвіті«. Цілу творчість Холодного в ділянці церковного малярства схарактеризував, як синтезу розвитку іконографічних форм і концепцій у візантиці. Все, що найкращого дало досі візантійське малярство, викристалізувалося у його композиціях до прегарних форм, до повного розквіту. Тому й найвідповіднішим приміщенням для всіх образів Холодного була б спеціяльно побудована і влаштована каплиця.

Окремо слід згадати розмови поета про мистецтво взагалі, а особливо про малярство. Богдан Лепкий розумівся на мистецтві так знаменито, як рідко хто з-поза малярських кіл. З европейських майстрів пензля цінив найвище неоклясиків і романтиків, дуже любив Беклїна й Каспара Фрідріха, захоплювався бравурним рисунком Ад. Менцеля, а на згадку про Шпіцвеґа завжди погідно усміхався. З українських мистців цінив найвище П. Холодного, хоч не менше захоплювався картинами Труша й веселковими краєвидами Новаківського. Натомість до крайніх модерністів ставився з іронією. Шлях розвитку кожного мистця розумів як величезну працю над собою, але експериментування для використовування наївности снобів уважав за звичайну забріханість. Мистецтво повинно ублагороднювати, а не денервувати й знеохочувати глядача, бо тоді воно перестає бути мистецтвом.

Мистецький світогляд Б. Лепкого віддзеркалюється частинно в його повісті »Веселка над пустарем«.

В »Ілюстрованих Вістях«, а потім у німецькому часописі »Дас Ґенеральґувернеман« (в 1940 р.) він надрукував ширшу статтю про українські малювання Кракова, Люблина й Сандомира. Вона ілюстрована гарними світлинами і причинилася чимало до популяризації пам'яток нашої культури XV століття. Крім цього, видав брошуру »Шевченко про мистецтво«.

Богдан Лепкий зібрав під час свого перебування у Кракові цілу ґалерею картин і різьб визначних українських мистців. Його власністю були відомий портрет Мазепи пензля Осипа Куриласа, низка портретів і пейзажів Івана Северина, родинні портрети Лепких роботи Михайла Бойчука, краєвиди Труша, Холодного й Новаківського, а також різьби М. Ґаврилка, Григорія Крука й Нестора Кисілевського. Таким чином його дім у Кракові зберіг цінні твори наших майстрів.

Богдан Лепкий був і в поезії малярем. У його поемах багато барв і музики. Доказом цього хоч би такий його вірш:

Вечоріє. За горами гасне,
Як небесна ватра, сонце ясне.
Від лісів холодний вітер віє,
Шуварі гне і квіти леліє.
Над селом, між горами, в долині,

Висять мряки легкі, сіро-сині.
З коминів до неба дим снується —
Образ меркне, дійсність наче сниться.

Або:

Кадильниць срібних дим снується
І гине в облаках склепінь.
В монастирі вечірній спів кінчиться,
Гасять свічки, ідуть. Якась черниця
Під образом клячить, мов тінь.

(»Над рікою«)

Так писати міг тільки поет-маляр.

Кілька творів Лепкого постало під впливом образів Бекліна, Куриласа та інших. Лепкий пристрасно любив і музику. Захоплювався Вагнером і Бетовеном, а з українських композиторів найближчими йому були Денис Січинський, Лисенко і Остап Нижанківський. Січинського цінив дуже високо, жалував тільки, що такий великий талант змарнувався. Він залюбки списував наші старовинні арії і хотів їх видати, як музичні ілюстрації до творів української народної словесности. Завжди був зворушений »Окрушками« Федьковича-Нижанківського.

Для кращого зрозуміння високих інтелектуальних прикмет Богдана Лепкого та його поглядів на мистецтво, треба згадати такий факт. У 1930 р. відбувся 400-річний ювілей відомого польського поета Яна Кохановського. На ювілейні святкування вибрано Краків, де Кохановський колись довший час проживав. Святкування відбувалися у польській Академії наук. Майже перед самим початком програми президент Академії звернувся до Богдана Лепкого із проханням скласти привітання від українців. Запрошення в останній хвилині можна вважати навіть за брак такту, але Лепкий не міг відмовитися через своє становище професора Краківського університету. Тому й погодився, але, промовляючи, повністю зберіг свою особисту і національну гідність. Як мотто вибрав вірш Кохановського: »Dziwnie się plecie na tym Bożym świecie«.

А далі говорив: »Як же це сталося, що ледве десять років минуло з того часу, коли нас ділили стрілецькі окопи, коли ми стояли проти себе зі зброєю в руках? Чому нині ми знову зійшлися разом? З'єднало нас мистецтво, поезія, пам'ять про великого поета«. Отже, не компліменти попливли з його уст, а драматична пригадка, що українці не капітулюють перед противником, не забувають недавніх фактів.

Яке враження і який настрій викликала ця промова проф. Лепкого, найкраще свідчить реакція приявного на цьому святі краківського воєводи д-ра Квасневського. Він підійшов до Б. Лепкого і бездоганною українською мовою висловив йому своє признання. Здивований Лепкий запитав воєводу, звідкіля він так добре знає українську мову. Воєвода відповів: »Першою мовою, якою я навчився говорити, була власне українська мова«. Таких фактів про великий авторитет, національну і людську гідність Богдана Лепкого є значно більше.

БЛАЖЕННІШИЙ В АВСТРАЛІЇ

Сороковий Міжнародний Евхаристійний Конґрес, що відбувся у Мельборні (Австралія) від 18 до 25 лютого ц. р. під кличем »Любіть один одного, як я вас любив«, позначився виразно участю українців, а саме: величавою постаттю Блаженнішого Верховного Архиєпископа Кардинала Йосифа Сліпого, присутністю наших Владик, духівництва й вірних.

Присутність Блаженнішого Кир Йосифа, Ісповідника за віру Христову, 18-літнього московсько-большевицького в'язня, була атракцією для всіх учасників Конґресу. Блаженнішого безнастанно відвідували єпископи, різні достойники, непокоїли журналісти, а віруючі під час процесії дотикалися його одежі. В часописах і журналах (найбільше у »Геральді«) появлялося багато світлин і прихильних публікацій про нашого Верховного Архиєпископа.

Журналіст Ґ. Еасдовн на авдієнції, на яку чекав два дні, запитав Кардинала Сліпого, чи це про нього мова у книжці »The Shoes of the Fisherman« (»Взуття Рибалок«), автор якої, Морріс Вест, народився в Австралії. Отримав відповідь, що так, за винятком того, що не є папою.

Австралійці у приватних розмовах з нашими вірними висловлювалися, що наш Кардинал повністю заслуговує на те, щоб очолити Апостольський престіл.

Під час Конґресу роздано тисячі англомовних брошур на тему »Україна — християнська нація« (опрацьована о. крилошанином І. Шевцівим, парохом Сіднею), ілюстрована мапою України та іншими світлинами, передусім наших Ієрархів, що загинули в концтаборах.

У суботу 24-го лютого ц. р. увечорі на Крікет Ґровнд, де 1956 р. відбулася Олімпіяда, відправлено Візантійську Літургію, у якій брали участь українці. Крім наших Владик і духівництва на чолі з Верховним Архиєпископом Кир Йосифом Сліпим, були процесії вірних з хоругвами й образами та пластуни і сумівці з прапорами. Частини Служби Божої відправляв також Мелхітський Патріярх Кир Максим. Співали перед і по Літургії катедральний молодечий хор під керівництвом Оксани Тарнавської, а під час Літургії катедральний хор під керівництвом мґра А. Куціля. Для партріярха Кир Максима співав мелхітський хор. Присутніх чужинців, захоплених нашим обрядом, було 45 тисяч. Після закінчення Літургії, Апостольський леґат кард. Шеган у відкритому авті об'їхав з нашим Кардиналом Кир Йосифом Сліпим і Мелхітським Патріярхом площу, в супроводі кінноти, під загальні бурхливі оплески. Найвеличавішою постаттю цього незабутнього вечора був наш Блаженніший. Наші вірні захоплювалися своїм незламним Патріярхом. Це дійсно був тріюмфальний день нашого Найвищого Ієрарха, день, який має особливе значення для Помісности УКЦеркви і її Патріярхату.

Об'єктиви телевізійних камер, передусім АБВ 2 станції, були спрямовані на ці місця, де появлялась величава постать Блаженнішого, значно вища від усіх латинських ієрархів, у темному одязі з білим патріяршим клобуком, із золотим хрестом посередині, та з патерицею у руках.

Цієї ж суботи в щоденнику »Ейдж« появилася стаття мирян, що гостро засудили Ватикан, який, через коншахти з Москвою, заперечує належні права Помісній Українській Католицькій Церкві, ні разу не ставши на її захист. На цю статтю зареаґували ватиканські чинники. »Ейдж« дістав задовільне вияснення від Українського Католицького Евхаристійного Комітету, що згадана стаття не має нічого спільного з Блаженнішим, ані з присутніми нашими Владиками, це реаґують у всьому світі миряни проти потоптання прав Української Католицької Церкви.

Окремо під спеціяльним письмом до Папи у справі Патріярхату Української Католицької Церкви зібрано багато підписів наших вірних.

На концерті (1700 присутніх) і прийнятті (850 присутніх) в честь Верховного Архиепископа, Блаженніший у своєму слові висловився похвально про єпископа Кир Івана Прашка, наше духовенство і вірних в Австралії, які гідно репрезентують тут ім'я України і є тривкою остоєю нашого Патріярхату. »Нехай надалі панує між вами любов, що нас лучить в стражданні і добрі!« — говорив Блаженніший. — »Закидаєте мене тисячами листів, на які не маю можливости вам відповісти. Пишіть листи не до мене, а до Ватикану. Патріярхат не пропав. Дайте знати їм там, що навіть тоді, коли я замкну очі, Патріярхат не пропав! Нехай любов об'єднує вас на віки вічні!«

Парох Сіднею, о. крилошанин І. Шевців, у своєму привіті підкреслив великі заслуги Блаженнішого для Помісної УКЦеркви, його безперервну боротьбу із нашими недругами — чужими і своїми. На жаль, — казав він, — у нас є ще подібні до тих, які за стародавніх фараонів, замість волі, воліли єгипетську цибулю. При цьому подав напрямні для нашої безперебійної дії у змаганні за Патріярхат. Сумним і невідрадним явищем є те, що ватиканські чинники не стали на захист УКЦеркви. »Ми залишилися самі. Веди нас, наш Мойсею, а ми підемо за Тобою!«

В Евхаристійному Конґресі, крім Блаженнішого, брали участь: митрополит Максим Германюк (ЧНІ, Канада), архиепископ Гавриїл Букатко (Югославія), єпископ Ніль Саварин (ЧСВВ, Канада), єпископ Ізидор Борецький (Канада), єпископ Іван Прашко (Австралія). Відчувався цілковитий брак Владик із США. Згідно з інформаціями, Кир Ярослав Ґабро, прихильник Патріярхату, вислав у заступництві о. Менцінського з парафії св. Миколая у Чікаґо. Був ще о. М. Буртинський з парафії св. Володимира і Ольги. Сама їх присутність на Конґресі свідчить про їхню прихильність до Патріярхату. Дуже активним у нарадах був о. Володимир Андрушків. Мав приїхати єпископ Василь Лостин, але з причини поважної недуги митрополита А. Сенишина мусів залишитися, як його заступник.

Д-р Лев Мидловський, асоц. ген. секретар Інтернаціональної федерації католицьких журналістів, беззастережний прихильник Патріяр-

хату, репрезентував український католицький тижневик »Шлях«, як його редактор.

Усіх наших священиків було 22 — 12 з Канади і США та 10 з Австралії; паломників мирян — 50 з Канади і США, 350 з Тасманії; Австралії і Нової Зеляндії та понад 2 тисячі з самого Мельборну.

Для інформації чужинців у катедральній залі були влаштовувані: виставка українських ікон і виставка про переслідування УКЦ і УАПЦ на протязі минулих 200 років. Обидві виставки притягали велику кількість відвідувачів — священиків, монахинь, паломників і місцевих австралійців.

Незалежно від різних католицьких Літургій та імпрез, кожного ранку, навіть увечорі, в українській катедрі відправлялися щоденні Служби Божі з участю Владик і самого Верховного Архиєпископа Кир Йосифа. Таку першу вечірню Архиєрейську Службу Божу відправлено 17 лютого ц. р., о год. 7-ій, в наміренні Блаженнішого, з нагоди його 81-их роковин від дня народження. Найкращим дарунком у День народження Блаженнішого було слово Владики І. Прашка: »... Молимося, Ваше Блаженство, щоб у нас був один пастир і одне стадо...«

Подібна торжественна Літургія відбулася у неділю 18 лютого ц. р. за український нарід і нашу переслідувану Церкву, себто — за християнську Україну.

Під час Евхаристійного Конґресу в приміщеннях катедри відбувалися з'їзди: Вівтарних Дружинників, Об'єднання Українських Католицьких Організацій Австралії (ОУКОА), Делеґатів світового Товариства Священиків ім. св. Андрія та студійний день з рамени Українського Богословського Товариства на тему: »Пресвята Евхаристія і Богородиця в релігійному житті одиниці та в історії українського народу«, а також зустріч усіх наших парафій із Блаженнішим Архиєпископом Кир Йосифом Сліпим та усіма Владиками. Всюди, де з'являвся Блаженніший, падало його рішуче слово у справі Патріярхату. В тому ж дусі схвалювано і резолюції.

Окремо відбулися ще пресова конференція часопису »Церква і Життя« і нарада представників українських церковних та мирянських організацій з усіх країн нашого поселення.

Під час пресової конференції, у відповідях на питання членів редколегії було кілька цікавих думок.

Д-р Мирослав Навроцький з Філядельфії, голова Товариства за патріярхальний устрій УКЦ, та секретар д-р Леонід Рудницький виразно заявили, що їх невідкличним бажанням є, щоб наші Ієрархи не словами, а позитивними ділами виявляли відданість ідеї Блаженнішого Верховного Архиєпископа. Для успішної спільної дії необхідна Світова федерація мирян.

Д-р М. Ценко, один із редакторів українського католицького щоденника »Америка«, підкреслив потребу зберігати пошану до наших церковних авторитетів.

Розмовляючи з пані Ценко (СФУЖО) про минулі відвідини Америки Верховним Архиєпископом, ми довідалися, що його приїзд стримав

загрозливу американізацію, а тим самим і латинізацію нашої Церкви. Обстоюючи ідею Патріярхату, вона заявила від імені ідейного жіноцтва: »Якщо зайде потреба, ми знову підемо на демонстрацію!« »Не знаємо, чи між нашими мирянами є ще такі, які не хотіли б Патріярхату«.

Владика Ізидор Борецький підкреслив, що найважливішою подією нашої участи в 40-му Міжнародному Евхаристійному Конґресі є приїзд Блаженнішого Верховного Архиєпископа Кир Йосифа, що надало тон і велич нашій українській програмі.

Так дійсно і було, про що ми з гордістю могли переконатися.

Митрополит Максим Германюк, який після Верховного, побіч Владики І. Прашка, у наших серцях займає друге місце за поради і вкладену працю для встановлення нашого Екзархату, пояснив нам канонічно-правне становище Помісности УКЦеркви, в чому шкодить Москва, яка має за мету знищити нашу українську національну Церкву. В цьому напрямі акція мирян, клеру і Владик мусить бути скоординована, мусить бути і збережена пошана до наших авторитетів.

На нараді представників мирянських організацій на підставі висуненої Синодом суґестії одноголосно ухвалено створити Світову Федерацію Мирян, покликавши до співпраці Світове Товариство за патріярхальний устрій. Митрополит М. Германюк підкреслив, що від давніх часів в Україні Церква все була з народом, а нарід з Церквою. Мусимо розуміти одні одних, не осуджувати, а шукати взаємного порозуміння.

У неділю 25 лютого ц. р. на закінчення Конґресу відбулася процесія, була відправлена Літургія з Благословенням Найсвятішими Тайнами та словом Папи з магнітофонної стрічки. Нашого Верховного там не було з причини перемучення і великої гарячі, а головно — як кажуть — тому, що Ватикан вимагав вживати не своє одіння, а римських прелатів.

Приглядаючись Конґресові, де різні віровизнання різних обрядів під час екуменічної Літургії ломили хліб і ним ділились, а німецька евангельська ґромада спільно молилась з католицькою ґромадою, спадає на думку питання: чи буде колись щось подібне серед українських віровизнань того ж самого обряду?!

Приїзд і від'їзд Блаженнішого

У суботу 17 лютого ц. р. перед полуднем на летовище в Мельборні прийшло понад тисячу вірних з паломниками, духовенством і Владиками, щоб привітати голову УКЦеркви. До них прилучилось багато австралійців із пошани до нашого Ісповідника, відомого їм із австралійської преси. Почесний почот у синьожовтих шарфах, пластуни і сумівці з прапорами, дітвора з прапорчиками і квітами зустрічали свого найвищого Ієрарха, якого офіційно привітали Кир Іван Прашко, інж. Я. Гевко (СУОА), Ю. Венґльовський (церковні організації). Українці привітали свого Верховного Архиєпископа величавіше, ніж австралійські католики папського леґата Архиєпископа Шегана із США.

Часописи помістили багато світлин та все на першому місці нашого Верховного Архиєпископа.

Не менш величаво у вівторок 27 лютого ц. р. попрощали Блаженнішого під час від'їзду до Канбери в почоті Владик із Канади. В заступництві Кир Івана, який день наперед відлетів до Канбери, попращав Дорогого Високодостойного Гостя колишній вояк УГА, старокрайовий священик о. протопресвітер Дмитро Качмар. Від Української Громади Вікторії (УГВ) попрощав Блаженнішого голова інж. Богдан Шемет.

Інж. Ярослав БУЛКА

П. КОВАЛІВ

НЕПОВТОРНІСТЬ НАЗВИ »УКРАЇНА«

Ще 1951 року в газеті »Свобода« (ч. 26) була надрукована стаття інж. Д. Кузика під назвою »Галичина — Західна Україна«. Автор виступає тут на захист назви »Ґаличина« супроти інших назв, що їх протягом історії мала ця частина України — чи то під натиском зовні, чи із власного бажання. Зокрема, він згадує той час, коли Австрія, прилучивши до себе Галичину з частиною польських земель, так і назвала її Галичиною (офіційно: »Ґаліція«). Тільки пізніше, проголосивши самостійність »Західньо-Української Народної Республіки«, чомусь назву »Галичина« самі галицькі політики відкинули. Але, перейшовши Збруч на схід, вони все ж назвали свою армію Українською Галицькою Арміею (УГА).

Вже тепер, на еміґрації, в Европі і в Америці та в інших частинах світу (крім т. зв. СССР) думки щодо назви поділилися: одні вживають назви »Західня Україна«, другі — »Галичина«. При чому, назви »Галичина«, як твердить автор, тримаються переважно старші еміґранти і старші галицькі політики.

Автор не знаходить »жодної виправданої причини цуратися« назви »Галичина«. Назва »Західня Україна« охоплює собою не тільки Галичину, а й Буковину, Волинь і Закарпаття. І коли Україна має Полтавщину, Харківщину, Кубань, Крим, Басарабію, то чому не могла б мати і Галичини? Ніякий американець, — каже далі інж. Д. Кузик, — що походить з Тексасу, не буде цуратися того і не скаже, що походить з Південної Америки, бо це не було б належним означенням.

Думка інж. Д. Кузика цілком слушна. Немає ніякої підстави ані цуратися назви »Галичина«, ані дробити (робити повторною) назву »Україна«. Назва »Україна« має свою історію*, і саме історія похо-

*) Див. проф. С. Шелухин: »Україна«. Прага, 1937; проф. В. Січинський: »Назва України«. Авґсбурґ, 1947; проф. П. Ковалів: »Назва »Україна« та її положення«. Вінніпеґ, »Слово Істини«, 1951, чч. 4-5.

дження і розвитку свідчить про її неповторне значення в сучасному, як національно-державної назви. В минулому назва »Україна« мала значення окремої землі, області. В народних піснях це значення слова »україна« (що спочатку ще не було власною назвою) дуже яскраво засвідчене формою множини: »по широких українах«, »прибудь, мій милесенький з україн далеких« та ін. Але згодом, коли ця назва набула географічно-національного значення, вона стала власною назвою »Україна«.

Правда, ставши географічно-національною назвою, назва »Україна« не відразу охоплювала собою цілу українську територію. Спочатку вона охоплювала ті центральні області, що послужили першим джерелом до виникнення цього слова. Навіть у XVI стол. ця назва не була ще цілком стабілізованою: в одних документах під цю назву підводиться ширшу територію, а в інших — вужчу. В деяких документах XVI-го і навіть XVII-го століття часто ще за традицією раніших часів кожна область має назву »Україна«. Так, польський король в універсалі 1580 року звертається »К Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській«. Але це був ще перехідний період: ставши географічно-національною назвою, назва »Україна« не могла ще спочатку бути єдиною назвою, аж доки всі українські землі не стали об'єднані в одну велику національно-державну територію. Після цього відпала потреба до назви кожної області (Київська, Волинська, Подільська та ін.) додавати ще назву »Україна«. Області залишилися із своїми назвами: Київщина, Поділля, Волинь та ін. На тій же підставі відпала потреба вживати назви »Україна Галицька«, засвідченої в літописі під 1189 роком. Залишилась тільки обласна назва »Галичина«.

Нині Україна одна, як цілком зформована національно-державна територія. Немає вже кількох Україн. Хоч би де були порозкидані більші чи менші скупчення українського народу, — всі вони належать до однієї нації: України.

На жаль, у практиці водиться так, що окремі частини української території, які були силою історичних обставин відгороджені політичними кордонами, у нас називають окремими »Україна ми«: Центральна (або Велика) Україна, Західня Україна, Закарпатська Україна, Буковинська Україна. Велика засаднича помилка! Ми не говоримо вже про те, що повторність назви »Україна« може викликати непорозуміння, особливо серед інших народів, які звикли до неповторности національно-державної назви. Існує тільки одна: Німеччина, Франція, Росія, Польща, Болгарія, Румунія і т. д., а не кілька Німеччин, Францій, Росій і т. п.

За окремими частинами України треба зберігати давні прегарні обласні назви: Наддніпрянщина або Наддніпров'я, Галичина, Буковина, Закарпаття. Майже кожна країна, окрім національно-державної, має ще окремі обласні назви, бо національно-державна назва одна і неповторна.

ПОКЛІН ЗОЛОТОМУ ТЕЛЬЦЕВІ

(Американські міркування, III)

Між світоглядом українським — традиційним, селянським, сімейним, із корінням у минулому, і американським — аґресивним, без сантименту й традиції, закоханим у майбутнє, є ціла психологічна пропасть. Минулого року ми заслухали на цю тему цікаву доповідь в Українському Соціологічному Інституті.

Але ж, хоч пропасть і є, все ж вона, як виявляється, досить прохідна. Перескакують її веселенько молоді й немолоді вже земляки наші і створюється нова гібридна порода українського американця, який із подиву гідною гармонією сполучає прикмети обидвох, здавалося б, непримиренних, світоглядів.

Скажімо — у відношенні до грошей. У нас колись, у рідному краю, про гроші взагалі непристойно було говорити й думати. Може, це був вплив польської шляхетчини, може, пережитої війни й революції, а може просто того, що грошей у нас взагалі не було. Жили ми без них із дня на день життям автархійних селян чи напівспролетаризованих інтеліґентів, мріяли про землю, про свободу, про державу. І були на свій спосіб — щасливі.

Коли й був у нас клясовий снобізм, то середньоевропейського типу, незв'язаний із матеріяльними успіхами. Це була гордість своєрідної духової аристократії, яка величала себе »інтеліґенцією«. Хоч, звичайно, матуральний »ослячий місток« ще з нікого не зробив справжнього інтелектуаліста, все ж він давав формальний патент, сполучений із (часом виправданими) претенсіями та деякими вимогами до самих себе. Ну й давав він можливість дивитися згори на »сіру масу« без »цензуса«, хоч деякі представники якої були мудріші від патентованих інтеліґентів.

Пізніше, напередодні нашого Великого ісходу, в нас почала творитися ще одна провідна верства — революційного активу. Більшість представників її не мала ні часу, ні змоги закінчити формальні студії і здобувала кваліфікації у Бриґідках чи Березі, але давали перевагу цій новій верстві її незаперечні прикмети — відвага, ідейність і провідницький хист.

Проте і старий, і новий наш провідний прошарок мали подібне ставлення до матеріялізму й »шкурництва«, до грошей — відношення суверенної погорди. Ми свідомо залишили наші господарські досягнення кооперації, а наші перші несміливі »приватницькі«, себто »капіталістичні«, спроби в 30-их роках мусіли виправдувати ідейними мотивами — здобуванням міста, творенням власних верстатів праці, допомогою революції. (Згадаймо тільки середовище львівського »Промбанку«, в якому знайшли притулок колишні політв'язні й активні підпільники).

І ось ми досить несподівано (почерез чистилище ДП-таборів) опинилися в Америці, в іншому світі, де гроші — все, єдине мірило вартости кожної людини й кожної справи.

Спочатку, очевидно, це був болючий удар, тим більше, що в усій цій плутократичній піраміді ми опинилися на самому дні, безмовними й безгрішними »ґрінорами«. Отже, ми замикалися в ґетті, продовжували традиції Міттенвальду й Артілері-Касерне, кляли й присягалися не зрадити. А потім крізь найтовстіші мури духового ґетта проникали впливи довкілля й ми поступово пішли на »компроміс« — і пристосувалися. Ми, нібито, зберегли давню нашу психічну й клясову структуру, але ж прибрали її у нові — американські вже — шати.

Наприклад, інтеліґенція далі залишилася у проводі. Їй це не тяжко, бож наші молоді професіоналісти, особливо лікарі, в умовах доброї післявоєнної коньюнктури заробляли непогано. Але ж їхня кваліфікація вже не дипломова, а матеріяльна, не »матура«, а добрий заробіток. Ніхто не вважає соціяльною верхівкою »клінерів«, що замітають американські канцелярії, або стариків, що доживають віку в нетрях Давнтавну, дарма що в них були колись університетські дипломи. Але, коли у вас є добра посада, чи, краще, медична практика, передміська вілла, приватна мистецька колекція, зо два авта доброї марки — отоді ви справжній інтеліґент, сіль землі й еліта нації. Звичайно, »Noblesse oblige«, у вас ще будуть і громадські обов'язки — давати пожертви, все більші й ще більші на будь-яку популярну »ціль« — наприклад, на Гарвардську катедру. Це й від податку відтягається й чести додає, бо кожна велика пожертва оголошується в газеті у відповідному тоні й на відповідному місці. А коли у вас нема грошей на велику пожертву, тоді не пхайтеся, однаково не видрукують, а видрукували б — було б соромно.

У висліді всі збіркові кампанії переважно обмежуються тими самими п'яти чи сьоми тисячами заможних і ідейних (на американський лад) земляків. Але найочевидніший наслідок такого власне наставлення є те, що величезна більшість наших, навіть »нових«, еміґрантів не бере *жодної* участи у збірках. Нащо — куди там із їх п'яткою? Хіба в церкві на тацю кинуть, та й тоді надрукують їх у парафіяльному бюлетені. (В американській Церкві »ліва рука« мусить знати обов'язково, »що дає права«).

Інший приклад: мистців тут розцінюють також у залежності від їхнього матеріяльного успіху. Коли за чиїсь образи добре платять, то такого мистця вшановують і вважають за авторитет не тільки у малярстві, а й у літературі й філософії. Коли ж не платять, тоді для нього, по-совєтськи кажучи, »ноль вніманія«, хоч би він і був навіть головою мистецької професійної організації. І тому зрозуміло також, чому письменники, твори яких мало читають і не мають прибуткової вартости на еміґраційному ринку, відіграють в українському житті на американському терені досить маленьку ролю, зовсім інакше, ніж було колись на рідній землі (де соціяльна й навіть політична роля літераторів була аж перебільшена).

А колишній громадський актив? Він також по-американськи »переставився«. Тому, що гроші — міра всьому, то й усі громадські діячі повинні бути по можливості платні, хоч би й небагато, щоб знали, що вони — не марнують часу. Платні організатори, секретарі, збірщики, футболісти, ну — всі, щоб тільки було чим заплатити. Навіть юні провідники й виховники в юнацьких пластових таборах — платні.

Можливо, що за кілька долярів ці люди промінюють те, що колись, в інших умовах, було ціннішою нагородою — ідейність, самопожертву, почуття сповненого обов'язку. Але дарма — треба »йти з духом часу«, мовляв — »з вовками жити, по вовчому вити«.

І, може, саме в цьому американізованому наставленні лежить моральна й навіть матеріяльна слабкість нашої еміґрації у США. Бо все ж її громадські матеріяльні здобутки — церкви, народні доми, старечі притулки — менші й убогіші ніж, порівнюючи, в малих і незаможних еміґрацій на інших теренах. Може, це власне тому, що там оті заморські еміґранти ще не навчилися »по вовчому вити«?

О. ПИТЛЯР

Софія НАУМОВИЧ

ЗАКІНЧЕНИЙ ТВОРЧИЙ ЕТАП І. КАЧУРОВСЬКОГО

Ігор Качуровський: »ПІСНЯ ПРО БІЛИЙ ПАРУС«, поезії, Інститут літератури ім. Михайла Ореста, мистецька обкладинка *Мирона Левицького*, Мюнхен 1971 р.

Коли письменник збирає в одному томі свої творчі надбання за 25 років, то це, мабуть, означає, що в нього закінчився один етап творчости і він думає починати інший. Не знаємо, чи справді так, але — мавши в руках його понад 200-сторінкову книжку, у якій відбиті різноманітні жанри, багата тематика і різної величини твори, — можна зробити такий висновок. Тим більше, що раніші рецензії на твори Ігоря Качуровського обмежувалися, переважно, початковими, може й не найкращими, його творами. Крім цього, наша критика більше цікавилася прозовими творами Ігоря Качуровського, а д-р Емануїл Райс просто назвав його найкращим українським прозаїком минулих років.

Для автора, — як сам він говорить, — найважливіша друга частина »Пісні про білий парус«. Це суцільна пісня про кохання. — тема не нова в нашій літературі, але ніколи не схоплена в усіх її відтінках, хоч інколи несмачно звульґаризована. Качуровський зумів, побіч високого і платонічного, поставити й еротику, яка ні трохи не применшила майстерности його поезій.

Це кохання мало б стати його нещастям, за передбачуванням його матері:

»Схаменися сину, звільнися од солодкої мани...
Не білий парус у житті вона,
А чорний камінь на мою могилу...«

Закоханий »не послухав«, хоч і мучили його сумніви:

»Може справді облудна і нещира ти?«

Проте біля неї йому навіть:

»Місто гріха і злочину вважається чистим. Святим«.

Тож, не зважаючи на ніщо, він поринає у кохання:

»На півсхилі дюни, під сухим кущем
Ми зробили наше шлюбне ложе...«

І за споконвічним атавізмом відбули:

»Поганський древній ритуал
Чистої і вольної любови«.

Закоханий поет дорожить високим і чистим коханням, не хоче спримітивізувати його буденщиною:

»Довго не смів я тебе запросити до вбогої хати.
Думав: жахнеться, втече, потім уже не вернуть.
Але вподобала ти мої стіни, оббиті картоном,
Лямпу на трьох мотузках і нефарбований стіл,
Латану тричі фіранку, що служить мені покривалом,
Купу газет і листів — бібліотеку мою«.

Та й у найпалкішому коханні бувають »скреготи«:

»Сталось таке і мені, коли вчора у запалі сварки,
Ікли оголивши свої, ти зразу зробилась чужою.
В думці не ти вже, а біль«.

А тоді й неминуча туга і самотність охоплюють автора:

»Ти троянди жбурнув на балькон,
Але впали додолу квіти...
Будеш знову не спати всю ніч.
Задрімаєш — вона присниться...«

Бувають звичайні будні сучасного кохання:

»Бездарний фільм дивились ми з нудьгою...«

Бувають і драматичні моменти:

»Ти ввечорі не шкодувала слів,
Щоб я про тебе й думати не смів,
Що ти достойна кращого обранця,
Що маєш ти коханця... Так, коханця!«

І хвилини впевненої гордости:

»Бо я вже знав, що ти — моя, моя!
Хоч часом ти нахмуришся гнівно,
Все одно дорога мені ти,

Бо з тобою нема самоти,
Бо в житті не любив я так дивно«.

І свідомість:

»В ті дні, коли не бачуся з тобою
Я взагалі на світі не живу«.

І філософські ствердження:

»Тільки в розлуці, здаля споглядаючи наше кохання,
Велич його і висоту можемо бачити ми«.

Іноді він пробує зрозуміти стан своєї зраненої душі:

»Мене колись не брала жодна сила...
Я з покоління, що війна скосила,
Із знищеного голодом села,
З народу здесяткованого тричі,
З тих, кому смерть сто раз гляділа в вічі...

І ось тепер, забувши давню вдачу...
Мов раб хилюся, малощо не плачу,
Твій слід цілую, на коліна став.
І вже не бачу світу за сльозами...
Любов і смерть — це іноді — те саме«.

Оці жахливі нещастя України та хліборобська вдача — раз-у-раз пробиваються навіть в інтимних, любовних поезіях І. Качуровського. Переспівуючи відомий Ґетовий вірш »Чи знаєш край?«, поет признається:

»Мій ідеал — це хутір на узліссі,
В гетьманщині...
І хай шаліє хуґа за стіною —
Чи ти хотіла б жити зі мною?«

Уболіваючи над занепадом Венеції, поет думками при Україні:

»Неначе та Шевченкова хатина,
Яка топитись вийшла на Дніпро...
Там, де дзвеніли Байрона октави...
Пливе бридке, настирливо-липуче
Несамовите нявкання »Катюші«...
(Якій слід »заткнути пельку«)

У щасливому подружжі здійснилася синтеза кохання, але в українського вигнанця гіркі спогади контрастують із досягненим щастям:

»Слався диму гіркавий сувій
В день, коли я на світ прийшов.
У провулках точився бій,
З тротуарів сочилась кров.

І під гостре дзижчання куль —
Мов під засів свинцевих круп —
Як важкий очеретяний куль,
На бруківці валявся труп.

І яких не шукав би я мет,
Ти назавжди в житті моїм,
Першим звуком лишивсь — кулемет,
Першим запахом — кров і дим.

Зеленіли травневі сади,
Коли син мій прийшов на світ,
І навзаводи били дрозди
Між пахучих, квітучих віт.

За вікном розпускався бузок,
Теплий запах черемхи славсь
З міріядами снів і зірок!

Щоб у сина ні вада, ні ґандж
У душі не звивали гнізда,
А молочно світив »флер д'оранж«
І дзвеніла фермата дрозда!«

(»Син«)

Подружжя не поринає в буденщину, його цікавить творчість, література і »святе мистецтво«. Свої »творчі будні« описує поет гексаметром:

»Щойно отримали ми »Одіссею« в перекладі Тена...
Бачу: переклад чудовий. Ніколи Жуковський і Ґнедич,
Ні Вересаєв, ніколи, кажу я, такого б не втнули.
Ми бо (не віриш?) в мистецтві перекладу перші на світі.
Рильський і Кочур, і Зеров, і Клен, і Лукаш — бездоганні...
Вдячний би був і Гомер, якби мову він знав українську...
Ліда збиралась тобі написати окрему подяку...
Їй на дорогу тепер я гексаметри мушу писати...«

У збірці є також авторові переклади з різних мов: з німецької — Ґете, з латинського вірша — Сковороди, з польської — Словацького, Тувіма й інших, з чеської — Безруча, з французької — Бодлера і Піше, а найбільше з італійської й еспанської мов — поетів Арґентіни, Мехіка, Еспанії. Його ж українські поезії перекладають теж на інші мови. (Сонет »Імпровізація по телефону« переклав на еспанську Енріке Уркіс Мартінез).

Ігор Качуровський належить, приблизно, до покоління »Нью-Йоркської групи«, проте у нього, побіч »стрункого контура« неоклясиків, виразні нотки цього наболілого патріотизму, що його ми винесли з рідної землі. Єдине зауваження, яке логічно напрошується у зв'язку з тими глибоко-українськими первнями поезії Качуровського: шкода часу на »збагачування« української літератури перекладами з московської! Це »почесне завдання« мусять виконувати наші поети в Україні. Для них це деколи — ширма, а деколи — і рятунок від загибелі!

Обкладинка і заставки Мирона Левицького — доповнюють недосказане, а це — добра прикмета! Поетова ж світлина, навпаки — нова загадка...

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

Англія

Збірщик *п. І. Федечко* (Кіхлей). Жертвували по 1 ф. — І. Федечко, Д. Циганко, П. Щур, Федорук, Г. Шатай, П. Ройко, І. Лайщук, Ф. Лось; по 50 п. — П. Грималяк, І. Беца, М. Захарків, І. Семянчук.

Індивідуальні пожертви

Лука Демчук (Ковентрі) — *25 ф.; О. Циган* (Волвергамптон) — *2 ф.; П. Смерека* (Карлай) — *2 ф.;* П. Орищук (Лютон) — 1 ф.; І. Гинда (Ковентрі) — 1 ф.; Т. Дуда (Брадфорд) — 1 ф.; М. Волошинович (Волвергамптон) — 1 ф.; М. Мадилюс (Бедфорд) — 1 ф.; В. Романович (Варрінґтон) — 1 ф.; І. Пасічник (Сляв) — 50 п.; С. Сахарук (Лондон) — 50 п.; М. Мандрик (Блекбирн) — 50 п.; В. Слюзаля (Вест Бромвіч) — 50 п.

Канада

ОУВФ (Монтреаль), *зокрема УНКаса,* з ініціятиви *проф. М. Андрухова — 50 дол.; А. Ільків — 10 дол.; А. Завальницький — 5 дол.; д-р С. Ґамула — 5 дол.;* Д. Коваль — 4 дол.; О. Цвях — 2 дол.; М. Чорнописький — 2 дол.

США

Пан К. Бульван, емерит, жертвував на пресфонд »Визвольного Шляху« — *7 дол. 50 цен.;* Е. Панчишин — 2 дол.

Австралія

Т. Гузійчук — 5 дол.; З. Новосільський — 2 дол. 50 ц.; С. Гусієвський — 2 дол. 50 ц.

Німеччина

О. Андрушко — 40 н.м.; В. Мосса — 15 н.м.

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

1) *п. В. Косик* (Франція) 1
2) *п. В. Литвин* (Австралія) 1
3) *п. В. Макар* (Канада) 1

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо. Сердечно дякуємо і за приєднання нових передплатників. Хто черговий?

Чи Ви вже заплатили передплату »В.Ш« на 1973 рік? Пам'ятайте, наш журнал стутив у своє 26-річчя! Допомагайте його розбудовувати і розповсюджувати в усіх країнах поселення українців!